

GODIŠTE VIII   BROJ 1-2   2019.

SARAJEVO SOCIAL SCIENCE REVIEW

SARAJEVSKI ŽURNAL
ZA DRUŠTVENA PITANJA

FAKULTET
POLITIČKIH
NAUKA

Izdavač / Publisher

Fakultet političkih nauka Univerzitet u Sarajevu

Za izdavača / On behalf of the publisher

Sead Turčalo

Glavna urednica / Editor-in-chief

Valida Repovac Nikšić

Urednice za izdanje 2019. godine/ Editors of edition 2019

Sanela Bašić i Belma Buljubašić

Sekretarka redakcije / Secretary of the editor board

Anida Dudić

Redakcija / Editorial board

Sead Turčalo, Damir Kapidžić,

Haris Cerić, Mirza Emirhafizović,

Tatjana Sekulić, University of Milano - Bicocca,

Iva Lučić, University of Stockholm

Savjetodavni odbor / Advisory board

Dino Abazović, University of Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

Thomas Bauer, University of Vienna, Austria

Xavier Bougarel, CNRS, France

Tihomir Cipek, University of Zagreb, Croatia

Martin Coward, Newcastle University, United Kingdom

Marie Janine Calic, Ludwig Maximilians University, Germany

Nerzuk Ćurak, University of Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

Nenad Dimitrijević, Central European University, Hungary

Vedran Džihić, University of Vienna, Austria

Iginio Gagliardone, University of Oxford, United Kingdom

Chip Gagnon, Ithaca College, United States

Lene Hansen, University of Copenhagen, Denmark

Aida A. Hozić, University of Florida, United States

Mira Lakičević, University of Belgrade, Serbia

Nicole Lindstrom, University of York, United Kingdom

Lara J. Nettelfield, Royal Holloway, University of London, United Kingdom

John Pavlik, Rutgers University, United States

Sabrina P. Ramet, Norwegian University of Science and Technology, Norway

Ivana Spasić, University of Belgrade, Serbia

Sherrill Stroschein, University College London, United Kingdom

Zlatko Šabić, University of Ljubljana, Slovenia

Gerard Toal, Virginia Tech, United States

Srđan Vučetić, University of Ottawa, Canada

Ilija Vujačić, University of Belgrade, Serbia

Siniša Zrinščak, University of Zagreb, Croatia

Friedl Marincowitz, ISS-EUR, the Netherlands

Murat Arsel, ISS-EUR, the Netherlands

ISSN 2303-4025 (print)
ISSN 2303-4033 (online)

SARAJEVSKI ŽURNAL
ZA DRUŠTVENA PITANJA
GODIŠTE VIII • BROJ 1-2 • 2019.

SARAJEVO SOCIAL
SCIENCE REVIEW
VOLUME VIII • NUMBER 1-2 • 2019

Fakultet političkih nauka
Univerzitet u Sarajevu

Sadržaj

HARIS CERIĆ POSTAJE LI INKLUZIVNO OBRAZOVANJE IDEOLOGIJA SUVREMENOG OBRAZOVANJA?	7
MIRZA EMIRHAFIZOVIĆ MEĐUGENERACIJSKA PORODIČNA SOLIDARNOST U SVJETLU DRUGE DEMOGRAFSKE TRANZICIJE: NALAZI IZ NIZOZEMSKA	21
SAMIR FORIĆ, SARINA BAKIĆ ROD I SVAKODNEVNI ŽIVOT: SOCIOLOŠKA PERSPEKTIVA	47
ASIM MUJKIĆ THE PLAUSIBILITY OF THE IDEA OF YUGOSLAV SOCIALIST SELF-MANAGEMENT: THE FREE SELF-MANAGING COMMUNITIES AS AUTONOMOUS ORGANIZATIONS OF SOCIAL COOPERATION	73
DRAŽEN BARBARIĆ POVIJEST JEDNE ZABLUDE: POIMANJE NACIJE I NACIONALIZMA U MARKSISTIČKOJ TRADICIJI	91
ADEM OLOVČIĆ HABERMASOVA KRITIKA RAWLSOVE TEORIJE PRAVEDNOSTI	121
EMIR VAJZOVIĆ, LEJLA TURČILO, HARIS CERIĆ, AMER OSMIĆ, LAMIJA SILAJDŽIĆ UVOĐENJE MEDIJSKE I INFORMACIJSKE PISMENOSTI U OBRAZOVNI SISTEM - PROCJENA KOMPETENCIJA NASTAVNIKA ZA PODUČAVANJE MEDIJSKE I INFORMACIJSKE PISMENOSTI U KANTONU SARAJEVO	137
FATIMA MAHMUTĆEHAJIĆ, VEDAD SILAJDŽIĆ ETIKA I PRAVO U CYBER-PROSTORU	173
PRIKAZI KNJIGA	193

POSTAJE LI INKLUZIVNO OBRAZOVANJE IDEOLOGIJA SUVREMENOG OBRAZOVANJA?

HARIS CERIĆ¹

Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu

Sažetak: U radu se kritizira sve primjetnija ideologizacija koncepta inkluzivnog obrazovanja do koje je dovelo njegovo površno shvatanje i pretjerano nekritičko glorificiranje, odnosno proglašavanje ideje inkluzivnog obrazovanja vrhunaravnim humanističkim pristupom u obrazovanju kojemu nema alternative. Pri tome ne treba zanemariti niti lukrativnu dimenziju takvog predstavljanja inkluzivnog obrazovanja, koje omogućava određenim interesnim grupama, odnosno ideolozima inkluzivnog obrazovanja, da profitiraju učestvujući u mnogobrojnim projektima izdašno finansiranim od strane međunarodnih i nevladinih organizacija koji se tiču edukacije o inkluzivnom obrazovanju, odnosno njegove implementacije u praksi. U radu su, također, predstavljena i promišljanja nekih autora koji problematiziraju koncept inkluzivnog obrazovanja kao i rezultati nekih istraživanja koja ne potvrđuju teorijska polazišta inkluzivnog obrazovanja.

Gljučne riječi: inkluzivno obrazovanje, ideologija suvremenog obrazovanja, specijalne škole, istraživanja inkluzivnog obrazovanja, antiinkluzivna ideologija

IS INCLUSIVE EDUCATION BECOMING AN IDEOLOGY OF CONTEMPORARY EDUCATION?

Summary: The paper critiques the noticeable ideologization of the concept of inclusive education, which is caused by its superficial understanding and excessive uncritical glorification, that is, by the proclamation of the idea of inclusive education as a supreme humanistic approach in education that has no alternative. The lucrative dimension of such representation of inclusive education, which enables certain interest groups (i.e. ideologists of inclusive education) to profit by participating in numerous projects generously funded by international and non-governmental organizations related to training in inclusive education and its implementation in practice, should not be overlooked. The paper also presents the reflections of some authors who question the concept of inclusive education, as well as certain research results that do not confirm the theoretical starting points of inclusive education.

Keywords: inclusive education, ideology of contemporary education, special schools, research on inclusive education, anti-inclusive ideology.

---

¹haris.ceric@fpn.unsa.ba

Ideologizacija inkluzivnog obrazovanja

Filozofija inkluzivnog obrazovanja je da sva djeca imaju pravo da se obrazuju sa svojim vršnjacima u redovnim razredima u školama najbližim njihovom mjestu stanovanja. Pitanje je, međutim, da li je nešto takvo u praksi uvijek moguće? Odnosno, da li je uvijek moguće, potrebno i korisno, svu djecu, bez obzira na (po)teškoće koje imaju, uključiti u redovne škole? Ova i slična pitanja ukazuju na to da je došlo vrijeme za jedan temeljiti reset teorije i prakse inkluzivnog obrazovanja. Valja razlikovati određenje inkluzivnog obrazovanja u širem i užem smislu. Inkluzivno obrazovanje, shvaćeno u širem smislu, odnosi se na strategije uključivanja u redovni sistem obrazovanja sve one djece koja su zbog nekih svojih karakteristika (dob, spol, sposobnosti, rasna, etnička i religijska pripadnost, zdravstveni status, itd.) izložena različitim oblicima marginalizacije, segregacije, izolacije i diskriminacije, kako u školi tako i u društvu općenito. U užem smislu, inkluzivno obrazovanje se odnosi na uključivanje djece sa različitim (po)teškoćama (smetnje vida, sluha, govora, mentalna insuficijencija, poremećaji u ponašanju, višestruke smetnje) u redovne škole. U ovome tekstu se koristi uže određenje inkluzivnog obrazovanja. Neki teoretičari inkluzivnog obrazovanja kritiziraju širu definiciju inkluzivnog obrazovanja i smatraju je mogućom prijetnjom ne samo inkluzivnoj teoriji, već i inkluzivnoj praksi. Budući da se šira definicija ne odnosi samo na osobe sa (po)teškoćama, postoji rizik da njihovi interesi postanu sekundarni ili da se čak previde u nastojanju da se zadovolje interesi drugih manjinskih grupa, naprimjer, u pogledu rodne ravnopravnosti ili socijalne klase (Norwich, 2014).

Već sam ranije skretao pažnju na potrebu redefiniranja terminologije koja se vezuje uz koncept inkluzivnog obrazovanja, te na diskrepanciju između pozitivnih zakonskih rješenja u vezi inkluzivnog obrazovanja i same provedbe inkluzivnog obrazovanja u našem školskom sistemu (Cerić, 2018). Međutim, iako sam zagovornik koncepta inkluzivnog obrazovanja, te sam svojevremeno u fokus svoga znanstvenog interesa upravo stavio nastojanje da se ta humana ideja znanstveno-teorijski utemelji (Cerić, 2004, 2007, 2008; Cerić i Alić, 2005), čini mi se da je odveć površno shvatanje koncepta inkluzivnog obrazovanja i njegovo pretjerano nekritičko glorificiranje dovelo do udaljavanja od njegove suštine.

Proglašavajući ideju inkluzivnog obrazovanja vrhunaravnim humanističkim pristupom u obrazovanju kojemu nema alternative, zaogrćući je plaštom generalizacije *za svu djecu je najbolje da pohađaju redovne škole*, koja ne izaziva otpor na misaonoj i emocionalnoj razini, njeni pobornici je primjetno ideologiziraju. Ovdje prevashodno mislim na one koji profitiraju na račun inkluzivnog obrazovanja, učestvujući kao „stručnjaci“ u mnogobrojnim projektima izdašno financiranim od strane međunarodnih i nevladinih organizacija koji se tiču edukacije o inkluzivnom obrazovanju, odnosno njegove implementacije u praksi. To su istinski ideolozi inkluzivnog obrazovanja, kojima je stalo da *show* ide dalje bez obzira na stvarne efekte koji se takvim projektima ostvaruju. Imamo tako univerzitetske nastavnike koju su se nametnuli kao stručnjaci za inkluzivno obrazovanje a da pri tome nisu napisali niti jedan ozbiljan teorijski rad ili proveli neko empirijsko istraživanje o inkluzivnom obrazovanju, već se njihov akademski habitus svodi na prepričavanje općih mjesta vezanih za inkluzivno obrazovanje.

Ako se pri tome ima u vidu lukrativna dimenzija takvog predstavljanja inkluzivnog obrazovanja, tj. prikazivanje pojedinačnih i(li) skupnih interesa nekih zagovornika inkluzivnog obrazovanja kao općeg, usudit ću se reći kako se inkluzivno obrazovanje uistinu pretvara u svojevrsnu ideologiju suvremenog obrazovanja. Izgleda da se većina autora slaže, kako navodi Apple (2012), da o ideologiji možemo govoriti kao o nekoj vrsti „sistema“ ideja, vjerovanja, temeljnih opredjeljenja ili vrijednosti koji se tiču društvene stvarnosti. Ideolozi inkluzivnog obrazovanja zloupotrebljavaju ideje, vjerovanja i vrijednosti u vezi samoga koncepta inkluzivnog obrazovanja zarad svojih interesa. Tome su u dobroj mjeri doprinijeli često neracionalno korištenje pozitivnih zakonskih rješenja od strane pojedinih roditelja kao i nespremnost obrazovnog sistema (obrazovnih vlasti i stručnjaka) da odgovori svim izazovima koje koncept inkluzivnog obrazovanja sa sobom nosi, tj. da kreira istinski inkluzivne škole. Inkluzivne škole podrazumijevaju znatna ulaganja u educiranje nastavnika za rad sa djecom sa (po)teškoćama i stvaranje adekvatnih uvjeta za njihov rad, kao i u školsku infrastrukturu i resurse (didaktička sredstva i pomagala, prilagođenost prilaza školi, prostorni i materijalni uvjeti i sl.). O tome slikovito govori i Apple (2012:431): „Mada bih u nekoj idealnoj situaciji svakako glasao za inkluzivne škole, stvarnost nas podsjeća

---

da u velikom broju učionica broj djece raste, dok se budžeti smanjuju, socijalnih problema u školama je sve više i nastavnici nose sve teži teret. Da citiram jednog prijatelja koji predaje u školi u gradu u kojem živim: 'Michael, nemam više vremena ni da odem do toaleta.' U takvoj situaciju nastavnicima se nameće retorika koja govori o 'inkluziji', dok im stvarnost poručuje 'smjestite ovu djecu u neko odjeljenje i ne očekujte nikakvu dodatnu pomoć ili resurse, iako vam je život već ekstremno težak'. Zato u stvarnosti u velikom broju škola imamo situaciju sličnu onome što smo imali kada su u Sjedinjenim Državama zatvorene duševne bolnice. Vratili smo ljude u lokalne zajednice i bacili ih u vodu da nauče da plivaju ili da potonu, bez ikakve pomoći na duži rok. Većina je potonula.“

Također, devalvaciji koncepta inkluzivnog obrazovanja doprinosi i „neautentično i nekritičko preuzimanje“² modela inkluzivnog obrazovanja nekih razvijenijih zemalja i pokušaj njihove implementacije u našim uvjetima. Upravo, kako navodi Alić (2018), naši prostori predstavljaju ponajbolji primjer jedne takve nekritičke spremnosti da se kopiraju „primjeri dobre prakse“, bilo da se radi o porodičnom ili institucionalnom odgajanju i obrazovanju. Ne postoji univerzalni model inkluzivnog obrazovanja koji odgovara svakoj zemlji. Haug (2017) smatra da postoji rizik od direktnog uvoza rješenja i strategija vezanih za inkluzivno obrazovanje od drugih i, na taj način, standardizacije školskih sistema. Ova rješenja i strategije možda neće funkcionirati, ili čak mogu pogoršati stvari. Tako se (pre)često u praksi dešava da se izvorna ideja inkluzivnog obrazovanja, koja se odnosi na dokidanje segregacije i diskriminacije u obrazovanju, pervertira u svoju suprotnost i dovodi do pozitivne diskriminacije djece za (po)teškoćama u obrazovanju. U tom smislu, navest ću primjer uključivanja djeteta sa Down sindromom u redovnu gimnazijsku nastavu o kojemu su nedavno izvještavali mediji. Pa zar nije smisao inkluzivnog obrazovanja raditi u najboljem interesu djeteta? Ne bi li bilo mnogo korisnije za takvo dijete da pohađa neku redovnu srednju strukovnu školu za pomoćno zanimanje (pomoćni kuhar i slastičar, pomoćni cvječar, pomoćni dekorater, itd.) te se osposobi za samostalan rad i život, negoli da pohađa općeobrazovnu školu poput gimnazije koja služi kao svojevrsna priprema za studij.

---

² Alić (2018) neiskreno i neautentično ponašanje prouzrokovano nekritičkim preuzimanjem obrazaca drugih kultura, koje odstupaju od kulturnih normi domaće kulture naziva *Teletabis pedagogijom*.

Iako vjerujem u prednosti inkluzivnog obrazovanja, to ne znači da je ono *per se* uvijek najbolji izbor za svako dijete. Štoviše, pitam se može li uključivanje pod svaku cijenu djeteta sa nekom (po)teškoćom u redovnu školu donijeti više štete ili koristi? Kaufman (1989), primjerice, smatra da je pokušaj da se svi učenici uključe u redovno obrazovanje jednako prinudno i diskriminirajuće, kao kada bi se pokušalo sve učenike smjestiti u specijalne razrede i specijalne ustanove. Isto tako, treba imati u vidu da postoje i one kategorije djece koja, i uz najbolje uvjete i podršku, ne mogu biti obuhvaćena redovnim obrazovanjem. Prednosti specijalnih škola za obrazovanje nekih kategorija djece sa (po)teškoćama u odnosu na inkluzivne škole poznata engleska filozofkinja Mary Warnock u predgovoru za knjigu *Celebrating the Special School* argumentira na slijedeći način: “Duboko vjerujem da su za mnogu djecu, ne samo za onu s najtežim ili višestrukim smetnjama, specijalne škole spasenje. Mogu vjerovati svojim nastavnicima da razumiju njihove teškoće i ne trebaju strahovati od zadirkivanja i zlostavljanja od strane vršnjaka (ovaj strah je izraženiji kod one djece koja nemaju vidljiva ili očigledna oštećenja, kao npr. kod autistične djece). Jedna od najvećih prednosti specijalne škole za takvu djecu jeste što je ona mala. Dijete u maloj školi zna svakoga a i cjelokupno osoblje poznaje njega. Članovi osoblja se, također, međusobno poznaju i rade u kolegijalnom ozračju gdje mogu podijeliti svoje uvide i probleme. Specijalne škole, naravno, nisu jeftine. Ali ni politika uključivanja djece sa (po)teškoćama u redovne škole također nije jeftina ako se njome nastoji obezbjediti dovoljna podrška razvoju svakog učenika ponaosob. Nije dovoljno da djeca sa posebnim potrebama u redovnim školama imaju podršku asistenata u nastavi; oni trebaju stručnjake, obučene nastavnike, koji su u stanju podučavati ih u malim grupama ili individualno. To je nešto što malo redovnih škola može ponuditi. Ono što je pogrešno u vezi inkluzivne politike jeste ideja da ukoliko se neko dijete sa posebnim potrebama može razvijati u redovnoj školi onda mogu i sva ostala djeca sa posebnim potrebama“ (2006: viii-ix).

Kako navodi Sharman (2015), ponekad se čini da se odluka o uključivanju djece sa nekom (po)teškoćom u redovne škole više zasniva na smirivanju briga njihovih roditelja, kao i na ideologiji obrazovnog sistema. Palmer et al (2001) su analizirali pisane komentare 140 roditelja učenika sa ozbiljnim teškoćama kako bi utvrdili razloge zbog kojih oni podržavaju ili se protive programima inkluzivnog obrazovanja.

Razlozi zbog kojih su roditelji podržavali inkluziju jesu uvjerenja da će njihovo dijete više naučiti u redovnim razredima. Roditelji koji su se protivili uključivanju većinom su bili mišljenja da ozbiljnost teškoća koje imaju njihova djeca onemogućava bilo kakvu korist od takvih programa te da, u tom smislu, inkluzivni razredi ne bi bili prikladni za obrazovanje njihove djece.

Janusovo lice istraživanja inkluzivnog obrazovanja

Pored velikog broja istraživanja³ kojima se potvrđuju teorijska polazišta inkluzivnog obrazovanja u praksi i čijim se rezultatima obilato koriste ideolozi inkluzivnog obrazovanja u svojim generalizacijama o važnosti uključivanja *sve djece u redovne škole*, postoje i ona istraživanja čiji rezultati upućuju na drugačije ishode.

Koncept inkluzivnog obrazovanja, naročito onaj njegov socijalizacijski i neakademski aspekt, zasniva se na hipotezi kontakta (Allport, 1954) prema kojoj se očekuje da će opća učenička populacija ponovljenim kontaktom/izloženošću djeci sa (po)teškoćama reducirati predrasude, odnosno formirati pozitivne stavove prema njima, te prihvatiti različitosti i graditi prijateljstva. Institucionalno zajedničko obrazovanje heterogenih grupa učenika, što karakterizira koncept inkluzivnog obrazovanja, dobija tim više na značaju ako se uzme u obzir da upravo Allport (1954: 281) naglašava važnost institucionalne podrške u prevazilaženju predrasuda: „Predrasude se mogu smanjiti ravnopravnim kontaktom između većinskih i manjinskih grupa u ostvarenju zajedničkih ciljeva. Učinak je znatno olakšan ako taj kontakt podržavaju institucije (tj. zakoni, običaji ili lokalna atmosfera) i ako je organizovan tako da vodi opažanju zajedničkih interesa i opšte humanosti između članova grupe“ (navedeno prema: Aronson, Vilson i Akert, 2013: 465). Što se tiče aspekta inkluzivnog obrazovanja vezanog za akademska postignuća učenika, njegovo se utemeljenje može pronaći u Vigotskijevoj socio-kulturnoj teoriji, naročito u njegovoj koncepciji „zone približnog razvoja“. Suština ove Vigotskijeve koncepcije je da

³ Primjerice, sveobuhvatan pregled 280 istraživanja iz 25 zemalja, koja potvrđuju benefite inkluzivnog obrazovanja, predstavljen je 2016. godine u međunarodnom izvještaju pod naslovom *A Summary of the Evidence on Inclusive Education*.

poduku treba zasnivati ne na aktuelnom, već na latentnom, potencijalnom nivou razvoja odgajanika. Presudnu ulogu pri tome igraju interakcije između djeteta i njegovog društvenog okruženja – prije svega, interakcije sa odraslima i sposobnijim vršnjacima. Implikacije koje koncepcija «zone približnog razvoja» ima za inkluzivno obrazovanje su višestruke – očituju se, prije svega, u pogledu zahtijeva za individualizaciju samog procesa poučavanja (putem određivanja aktuelnog nivoa razvoja za svakog odgajanika, napose onih sa (po)teškoćama, te zasnivanje poduke u okviru «zone približnog razvoja» putem individualnih obrazovnih programa), kreiranja kurikuluma za inkluzivne škole (kurikulum bi trebao biti kreiran tako da naglašava interakcije između odgajanika i društvenog okruženja), te postupaka procjenjivanja intelektualnih sposobnosti (modificiranje kognitivnih struktura i deteciranje latentnih sposobnosti za učenje). Drugim riječima, koncepcija «zone približnog razvoja» nudi teorijsko opravdanje za školovanje djece sa (po)teškoćama u redovnim razredima u smislu pozitivnih utjecaja koje na razvoj takve djece mogu imati, pored odraslih, i «tipični» vršnjaci, odnosno koncepcija «zone približnog razvoja» omogućuje zahvatanje individualnih razlika u poučljivosti, i objašnjava pozitivan utjecaj sredine na rast i razvoj, na čemu se zasniva zahtjev pobornika inkluzivnog obrazovanja da se u zajedničkim, redovnim razredima školuju heterogene skupine učenika (vidjeti šire u: Cerić i Alić, 2005). Koncept inkluzivnog obrazovanja izrasta iz objektivno važećih vrednota i unaprijed tačno utvrđenih odgojno-obrazovnih principa, te se kao njegova etička polazišta mogu uzeti aksiologijska koncepcija unutar normativne znanosti o odgoju, te normativna etika (vidjeti šire u: Alić, 2007).

Gilmour (2018) pak smatra da su istraživanja, nažalost, dala samo slabe dokaze da obrazovna inkluzija donosi koristi učenicima sa (po)teškoćama, te da studije koje izvještavaju o boljim akademskim rezultatima i socijalizacijskim ishodima za učenike sa (po)teškoćama koji se podučavaju u redovnim školama pate od metodoloških nedostataka. Još manje dokaza sugerira da su nastavnici redovnih škola adekvatno pripremljeni da zadovolje jedinstvene akademske i socijalne potrebe učenika sa (po)teškoćama. Jedna od krucijalnih metodoloških manjkavosti istraživanja inkluzivnog obrazovanja jeste da se mahom zasnivaju na pretpostavci da se učenici sa (po)teškoćama obrazuju u vakuumu; to jest, fokusirana su uglavnom na

učinke koji se inkluzijom ostvaruju kod učenika sa (po)teškoćama dok se zanemaruje utjecaj obrazovne inkluzije na tipične vršnjake i nastavnike. Upravo se uzajamno djelovanje između nastavnika, učenika sa (po) teškoćama i učenika iz opće populacije nameće kao oblast istraživanja čiji bi rezultati mogli usmjeriti buduću raspravu o inkluzivnom obrazovanju te unaprijediti inkluzivnu školsku praksu. Jedno od istraživanja u kojem se htjelo utvrditi kakvi su efekti inkluzivnog obrazovanja na tipične vršnjake proveo je Fletcher (2009) i utvrdio da prisustvo učenika sa emocionalnim problemima u razredu smanjuje postignuća na testovima čitanja i matematike na kraju dječjeg vrtića i u prvom razredu osnovne škole za više od 10 posto standardne devijacije, što je jedna trećina do jedna polovina skora na testovima.

Da učenici sa (po)teškoćama uključeni u redovnu nastavu i dalje dramatično zaostaju za svojim tipičnim vršnjacima, te da njihovo puko smještanje u inkluzivne razrede ne poboljšava njihova akademska postignuća, potvrđuju i rezultati meta-analize 23 studije koje su proveli Gilmour et al (2018). Naime, oni su utvrdili da u pogledu čitalačkih sposobnosti kod učenika sa (po)teškoćama postoji standardna devijacija oko 1,17 u odnosu na tipične vršnjake, što predstavlja zaostatak od više od tri godine u akademskom napretku.

Istraživanje koje su proveli Siperstein et al (2007) pokazuje da uključivanje djece sa intelektualnim (po)teškoćama može povećati negativne stavove prema njima u općoj učeničkoj populaciji. Autori studije su anketirali slučajni uzorak od 5837 učenika srednjih škola na nacionalnom nivou o njihovim stavovima prema uključivanju vršnjaka sa intelektualnim teškoćama u redovne škole. Nalazi ukazuju na to da učenici: (a) imaju ograničen kontakt sa učenicima sa intelektualnim teškoćama u učionicama i školi; (b) percipiraju intelektualne teškoće više kao umjerene negoli blage; (c) vjeruju da učenici koji imaju intelektualne teškoće mogu sudjelovati u neakademske aktivnostima, ali ne i u akademskoj nastavi; (d) smatraju da inkluzija ima i pozitivne i negativne efekte; i (e) ne žele da imaju socijalne interakcije sa vršnjacima koji imaju intelektualne teškoće, posebno izvan škole.

Ključni nalazi do kojih su došli Hardiman et al (2008), uspoređujući socijalne kompetencije djece sa umjerenim intelektualnim teškoćama u inkluzivnom naspram segregiranih školskih okruženja, ukazuju na to da se djeca u inkluzivnim školama ne razlikuju značajno od djece u segregiranim školama u pogledu socijalnih kompetencija što podržava pretpostavku da djeca s intelektualnim teškoćama mogu dobro funkcionirati u različitim obrazovnim okruženjima.

Neki autori (Skrtic, 2009; Slee, 2011; Hardy i Woodcock, 2015; Kreitz-Sandberg, 2015) smatraju kako su neoliberalna tržišna orijentacija i individualizirani pogled na društvo, koji nameću zahtjeve za višim akademskim standardima kako bi škole bile konkurentnije, kontradiktorni ideji inkluzije u obrazovanju. Umjesto da se angažira u jačanju neophodne raznolikosti koju koncept inkluzivnog obrazovanja podrazumjeva, neoliberalna ideologija predlaže oživljavanje jednodimenzionalne interpretacije škole zasnovane na individualizmu, konkurenciji, mitu o talentu, socijalnom darvinizmu i slično, što dovodi do marketizacije obrazovanja, odnosno dokidanja obrazovanja kao temeljnog ljudskog prava i zajedničkog dobra.

Zaključak: Kritika ideologije inkluzivnog obrazovanja ili antiinkluzivna ideologija?

Nije mi namjera na temelju rezultata prethodno pomenutih istraživanja i promišljanja nekih autora relativizirati valjanost koncepta inkluzivnog obrazovanja niti dovoditi u pitanje izvornu ideju inkluzivnog obrazovanja koju smatram krajnje humanom i koja ima svoje znanstveno-teorijsko utemeljenje i opravdanje. Držim da bi to bilo pogrešno i etički nedopustivo. Namjera mi je skrenuti pažnju na činjenicu da u praksi toliko toga u vezi inkluzivnog obrazovanja ne funkcionira, te se stoga ne može ideja inkluzivnog obrazovanja nekritički generalizirati i glorificirati što, na koncu, dovodi do njene zloupotrebe i ideologizacije od strane nekih interesnih grupa. Dakako, svjestan sam da za ideologe inkluzivnog obrazovanja (jer su oni poput svih drugih ideologa uvijek upravo) svako argumentirano dokazivanje da njihov proklamirani

egalitarizam obrazovnih ishoda ipak nije moguć za sve, predstavlja tek sitnu grešku u sistemu, posljedicu pogrešne implementacije ili tek slučajno (statistički beznačajno) odstupanje. Isto tako, imajući na umu da se ideologija uvijek bavi pitanjima legitimizacije i borbom za moć, te da, koristeći se osobenim stilom argumentacije (McClure i Fischer, 1969), nastoji prikriti svoju ideologičnost tako što će kao ideologiju prokazati svako suprotno mišljenje, ne bih bio začuđen da me se zbog stavova iznesenih u ovome tekstu proglasi antiinkluzivnim ideologom.

Literatura:

Alić, A. (2007). Neka teorijska i etička polazišta inkluzije u obrazovanju, *Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu*, 1, str. 15-36.

Alić, A. (2018). *Kulturalni modeli odgajanja-uvod u antropologiju porodice*. Sarajevo: Perfecta.

Allport, G. (1954). *The nature of prejudice*. New York: Addison-Wesley.

Apple, M. (2012). *Ideologija i kurikulum*. Beograd: Fabrika knjiga.

Aronson, E., Vilson, T. D., i Akert, R. M. (2013). *Socijalna psihologija*. Beograd: Mate.

Cerić, H. (2004). Definiranje inkluzivnog obrazovanja. *Naša škola*, 50(29), 87-95.

Cerić, H. (2007). *Kontinuum shvatanja o inkluzivnom obrazovanju*. U: Problemi djece i omladine u kontekstu ljudskih prava u Bosni i Hercegovini – Nevladin sektor na prekretnici: Bosna i Hercegovina 10 godina kasnije / (urednik) Ešref Kenan Rašidagić, Sarajevo: Rabic, 2007.

Cerić, H. (2008). Mogućnost konstituiranja teorije inkluzivnog obrazovanja. *Metodički obzori: časopis za odgojno-obrazovnu teoriju i praksu*, 3(5), 49-62.

Cerić, H. (2018). Inkluzivno obrazovanje u Bosni i Hercegovini: Utopija ili put do humanijeg društva?, *Novi Muallim*, (73), 23-26.

Cerić, H., i Alić, A. (2005). *Temeljna polazišta inkluzivnog obrazovanja*. Zenica: Hijatus.

Fletcher, J. (2010). Spillover effects of inclusion of classmates with emotional problems on test scores in early elementary school. *Journal of policy Analysis and Management*, 29(1), 69-83.

Gilmour, A. F. (2018). Has inclusion gone too far? Weighing its effects on students with disabilities, their peers, and teachers. *Education Next*, 18(4), 8-17.

Gilmour, A. F., Fuchs, D., & Wehby, J. H. (2018). Are students with disabilities accessing the curriculum? A meta-analysis of the reading achievement gap between students with and without disabilities. *Exceptional Children*, 0014402918795830.

Hardiman, S., Guerin, S., & Fitzsimons, E. (2009). A comparison of the social competence of children with moderate intellectual disability in inclusive versus segregated school settings. *Research in Developmental Disabilities*, 30(2), 397-407.

Hardy, I., and S. Woodcock. 2015. "Inclusive Education Policies: Discourses of Difference, Diversity and Deficit." *International Journal of Inclusive Education*, 19 (2): 141-164.

Haug, P. (2017). Understanding inclusive education: ideals and reality. *Scandinavian Journal of Disability Research*, 19(3), 206-217.

Hehir, T., Grindal, T., Freeman, B., Lamoreau, R., Borquaye, Y., & Burke, S. (2016). *A summary of the evidence on inclusive education*. Alana institute.

Kaufman, J. (1989). The Regular education Initiative as Reagan-Bush Education Policy: A Trickle-Down Theory of Education of the Hard-to-Teach. *Journal of Special Education*, No. 3.

Kreitz-Sandberg, S. (2015.) "As an Educator You Have to Fix Many Things on Your Own. Teachers Perspectives on Organizing Inclusions in Various Welfare Contexts." In: *Rights of Children in the Nordic Welfare States*, edited by G. H.Jacobsen, 145–167. Copenhagen: NSU Press.

Magnússon, G. (2019). Inclusive education and school choice lessons from Sweden. *European Journal of Special Needs Education*, 1-15.

McClure, H. M., & Fischer, G. (1969). *Ideology and opinion making: General problems of analysis*. Bureau of Applied Social Research, Columbia University.

Norwich, B. (2014). Recognising value tensions that underlie problems in inclusive education. *Cambridge journal of education*, 44(4), 495-510.

Palmer, D. S., Fuller, K., Arora, T., & Nelson, M. (2001). Taking sides: Parent views on inclusion for their children with severe disabilities. *Exceptional children*, 67(4), 467-484.

Sharman, R. (2015). Can inclusive education do more harm than good? <http://theconversation.com/can-inclusive-education-do-more-harm-than-good-43183>, (pristupljeno: 06.06.2019.).

Siperstein, G. N., Parker, R. C., Bardon, J. N., & Widaman, K. F. (2007). A national study of youth attitudes toward the inclusion of students with intellectual disabilities. *Exceptional children*, 73(4), 435-455.

Skrtic, T.M. (2009). Reflection – Tom Skrtic. In *Taking Stock of Special Education, Policy & Practice: A Retrospective Commentary*. Edited by Skrtic, T. M., Horn, E. M., & Clark, G. M., 421-422. Denver: Love Publishing Company.

Slee, R. (2011). *The irregular school: Exclusion, schooling and inclusive education*. Routledge.

Warnock, M. (2006). *Foreward*. In: Farrell, M. (2006). *Celebrating the special school*. David Fulton Publishers.

MEĐUGENERACIJSKA PORODIČNA SOLIDARNOST U SVJETLU DRUGE DEMOGRAFSKE TRANZICIJE: NALAZI IZ NIZOZEMSKÉ¹

MIRZA EMIRHAFIZOVIĆ²

Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu

Sažetak: Osnovna je intencija ovog rada kontekstualno povezati dva koncepta: međugeneracijsku porodičnu solidarnost i drugu demografsku tranziciju (DDT), a na primjeru Nizozemske. Iako je porodica u središtu oba koncepta, za razliku od međugeneracijske porodične solidarnosti, DDT još nema univerzalan karakter. Izmijenjena demografska realnost, koju primarno karakterizira nizak fertilitet i ubrzano starenje stanovništva, nosi sa sobom brojne društvene izazove, pa otuda sve izraženiji interes za međugeneracijsku porodičnu solidarnost, osobito od ulaska u XXI stoljeće. Predlagatelji teorijskog koncepta/okvira druge demografske tranzicije, van de Kaa i Lesthaeghe (1986), nisu usamljeni u tvrdnji da su socijetalne promjene, skupa s tehnološkim napretkom i smjenom vrijednosnih sistema, izvršili ogroman utjecaj na strukturu porodice, ali i na porodični život. To se ogleda u poremećaju odnosa među njenim članovima, pluralitetu porodičnih formi, fragilnosti partnerskih veza, kontrakciji srodničke mreže te, posljedično, nepodrazumijevanju filijalnih obaveza. S tim u vezi, nameće se propitivanje realnih dometa međugeneracijske solidarnosti u okolnostima defamilizma, posebno imajući u vidu da država socijalnog blagostanja u nekim segmentima preuzima supstitucijsku ulogu. Nizozemska je paradigmatična zemlja kad je riječ o DDT i, općenito, postmodernom načinu života. Obimna literatura s empirijskim nalazima omogućava uvid u različite dimenzije međugeneracijske porodične solidarnosti u tom visoko urbaniziranom i individualističkom društvu.

Ključne riječi: međugeneracijska porodična solidarnost, druga demografska tranzicija, Nizozemska

---

¹ Rad je nastao kao rezultat autorovog studijskog posjeta (Short Term Scientific Mission) Erasmus univerzitetu u Rotterdamu (EUR) u okviru COST (The European Cooperation in Science and Technology) akcije IS1311 *Intergenerational Family Solidarity across Europe (INTERFASOL)*, koji je, na osnovi poziva prof. Pearl Dykstra, realiziran u martu 2016. godine. On je, kao predstavnik Bosne i Hercegovine, bio i član Upravnog odbora spomenute Akcije (2014-2018.).

² mirza.emirhafizovic@fpn.unsa.ba

INTERGENERATIONAL FAMILY SOLIDARITY IN THE LIGHT OF THE SECOND DEMOGRAPHIC TRANSITION: FINDINGS FROM THE NETHERLANDS

Abstract: The main intention of the paper is to establish a contextual relationship between these two concepts: intergenerational family solidarity and the second demographic transition (SDT) through a case study of the Netherlands. Although a family is at the core of both concepts, unlike intergenerational family solidarity, SDT is still not universal. The altered demographic reality, which is primarily characterised by low fertility and rapid population ageing, brings numerous challenges, and for this reason there has been increasing interest in intergenerational family solidarity since the turn of the century. The proponents of the SDT concept/theory (van de Kaa and Lesthaeghe in 1986) are not alone in arguing that societal changes, along with the technological progress and shift of values systems, have tremendously impacted family structure as well as family life. This is reflected in the disturbance of relations among family members, plurality of family forms, fragility of intimate bonds, contraction of kin network, and consequently filial norms are not being taken for granted. In that respect the real extent of intergenerational solidarity in the circumstances of defamilism is being questioned, especially bearing in mind that the welfare state in some segments takes a substitutive role. The Netherlands is a paradigmatic country when it comes to SDT and postmodern way of life in general. A large body of literature with empirical findings provide an insight into the different dimensions of intergenerational family solidarity in this highly urbanised and individualistic society.

Keywords: intergenerational family solidarity, the second demographic transition, the Netherlands

Uvod

Dinamične socio-ekonomske promjene u zapadnoj Europi i drugim dijelovima razvijenog svijeta, koje su uslijedile u desetljećima nakon Drugog svjetskog rata, reflektirale su se na porodicu i odnose unutar nje (Cliquet 2003). U strukturi porodice očituju se dominantni demografski trendovi (rađanje ispod nivoa nužnog za jednostavnu reprodukciju i progresivno starenje stanovništva), određujući njihovu veličinu i generacijski sastav. S druge strane, kompleksne socijetalne promjene³ ogledaju se u pluralitetu porodičnih formi, pri čemu nuklearna porodica gubi svoju nekadašnju apsolutnu dominaciju (usp. Meil, 2011). Nameće se pitanje kakve su reperkusije dezintegracije tradicionalne porodice na solidarnost i veze među srođnicima različitih generacija. Pri tome, uzme li se u obzir da je roditeljstvo *conditio sine qua non* kontinuiteta međugeneracijske porodične solidarnosti, jasno je da taj koncept bitno uvjetovan reprodukcijom.

Bengston i Roberts (1991) konceptualizirali su međugeneracijsku porodičnu solidarnost kao višenaspektan, multidimenzionalan konstrukt koji se ogleda u šest različitih elemenata interakcije: privrženost, povezanost, konsenzus, razmjena resursa, jačina familističkih normi i struktura *oportuniteta* za interakciju na relaciji roditelj - dijete.

Iz spomenutog koncepta proizlazi da se međugeneracijska porodična solidarnost ne podrazumijeva sama po sebi, već da je najprije uvjetovana postojanjem porodice te nizom elemenata koji određuju kvalitetu odnosa između roditelja i njihove odrasle djece. Konzekventno tome, nerađanje (trajno nesudjelovanje u reprodukciji), razvodi, raširenost izvanbračne kohabitacije kao alternativa braku (nestabilnost partnerstva), fragilnost porodičnih veza (alijenacija djece od roditelja) pa donekle i promiskuitet, mogu stvarno ili potencijalno ugrožavati trajnost porodičnih veza, a time i solidarnost između njenih članova.

---

³ Modernizacijski procesi (urbanizacija kao pratilac industrijalizacije, masovno zapošljavanje i emancipacija žena, ekspanzija obrazovanja, razvoj socijalnog sistema, prostorna i socijalna mobilnost itd.) nametnuli su specifičan način života, ali i iz temelja uzdrnali tradicionalni sistem vrijednosti. Takve okolnosti neminovno su uvjetovale atomizaciju porodice i lomljivost njenih veza, posebno ako bi sputavale odrasle individue (prvobitno muškarce) da se na adekvatan način posvete svojim profesionalnim obvezama (Kregar, 1994).

Budući da druga demografska tranzicija u svom fokusu upravo ima “postmodernu porodicu“, to nas navodi na propitivanje izazova koji stoje pred međugeneracijskom porodičnom solidarnosti. Nizozemska je u tom smislu paradigmatična iz više razloga. Riječ je, naime, o visoko individualiziranom društvu s razvijenom državom blagostanja, gdje institucije imaju važnu ulogu u pružanju podrške onim članovima porodice koji su ovisni o tuđoj skrbi (djeca, ostarjeli roditelji, osobe s invaliditetom itd.) (Van Bavel i sur. 2010: 29). Osim toga, ona je zanimljiva i zbog svojih demografskih specifičnosti u odnosu na druge zapadnoeuropske zemlje (Coleman i Garszen 2002). Dodatni razlog za odabir upravo te zemlje jest postojanje solidne empirijske podloge, budući da je međugeneracijska porodična solidarnost dosta dobro istražena.

Teorijski okvir

Univerzitetski profesori van de Kaa i Leathège prvi put su 80-ih godina prošlog stoljeća u teorijski diskurs o stanovništvu uveli sintagmu *druga demografska tranzicija* (DDT)⁴, kojom su željeli istaknuti *demografski kontrast* u odnosu na tzv. prvu (klasičnu, izvornu) demografsku tranziciju⁵. Osnovna ideja, od koje se polazi u ovom konceptu, jest da *su industrijalizirane zemlje zakoračile u novu etapu svog demografskog razvoja* (van de Kaa 2002:1). Nju karakterizira pad fertiliteta, koji se nije zaustavio na nivou jednostavne reprodukcije (u prosjeku dvoje djece po ženi), kao što se je prvobitno očekivalo, već je takva tendencija i dalje nastavljena. To je rezultiralo time da je u svim zemljama, koje su izašle iz demografske tranzicije, ostvarena plodnost pala ispod kritičnog praga neophodnog za ostvarivanje generacijske obnove (Bongaarts 2001 citirano prema van de Kaa 2002).

⁴ Sintagma *druga demografska tranzicija* prvi put je spomenuta u zajedničkom radu objavljenom 1986. godine u kojem je predstavljen ovaj koncept.

⁵ Teorija druge demografske tranzicije višestruko je osporavana i podvrgnuta kritici iz različitih perspektiva, naročito njen smisao i specifikum u odnosu na posttranzicijsku etapu u razvoju stanovništva. Cliquet (1991), kao njen vjerovatno najžešći kritičar, izričit je u tome da nema diskontinuiteta između prve i druge demografske tranzicije. On je svoje kritike i viđenja o teorijskoj propoziciji druge demografske tranzicije izložio u svojoj knjizi „Druga demografska tranzicija: činjenica ili fikcija“ (*The second demographic transition: fact or fiction?*), koristeći prefiks *takozvana*. Prema Davidu Colemanu ne radi se o “drujoj tranziciji“, nego samo o sekundarnom obilježju demografske tranzicije. Druga demografska tranzicija, kako tvrdi Coleman,

Prema van de Kaau i Lestaegheu, osim niskog nivoa fertiliteta, glavna obilježja DDT su: mnoštvo životnih aranžmana nasuprot braku (kohabitacija, LAT unije – parovi koji su vezi, ali žive na odvojenim adresama), porast izvanbračnog rađanja te rast stope razvedenih brakova, tj. divorcijaliteta (2002; 2010).

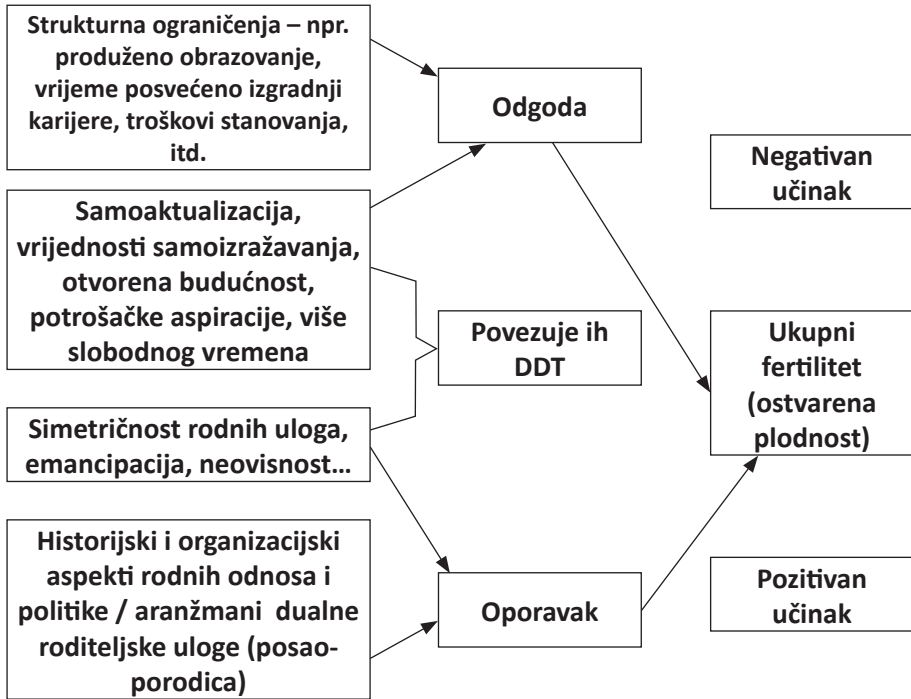
Oni su vremenom razvili eksplanatorni okvir kako bi ponudili što plauzibilnije objašnjenje radikalnog preokreta u reproduktivnom režimu. Van de Kaa (2002) pojašnjava da društvena promjena, koja evidentno leži u osnovi i prve i druge demografske tranzicije, ima tri različite dimenzije, a one se javljaju u raznovrsnim oblicima. Prva dimenzija obuhvaća socio-ekonomske promjene i s njima povezan društveni progres, druga se odnosi na kulturne tekovine stanovništva i promjene u vrijednosnim sistemima, dok treća dimenzija uključuje tehnološka dostignuća i njihovu primjenu.

Naročita pozornost usmjerena je na porodicu, budući da “buržoaski porodični model“, koji je tipičan za prvu demografsku tranziciju, ustupa mjesto ”individualističkom porodičnom modelu“. S tim u vezi, oni apostrofiraju da je “važna promjena u stavovima prema porodici, jer se smatra da oni utječu na cjelokupan proces osnivanja porodica, uključujući i rastavu parova“ (Lesthaeghe i Van de Kaa 1986: 19 citirano prema van de Kaa 2002: 6).

čak u svojoj biti nije ni demografska, već se “mora uvažiti kao izvrsna deskripcija i parcijalna analiza preferencija novog životnog stila...” (2004: 11).

Slika 1: Dvostruki učinak povezanih faktora DDT na fertilitet

Izvor: Lesthaeghe 2011:202

Lesthaeghe (2010) je klasificirao dva seta faktora s različitim (pozitivnim ili negativnim) učinkom na nivo ostvarene plodnosti, koja predstavlja ovisnu varijablu, u društvima druge demografske tranzicije. U faktore, koji mogu olakšati usklađivanje roditeljstva s poslovnim obavezama ili barem ublažiti oportunitetne troškove proširenja porodica, on ubraja i zajednički život triju generacija.

Cliquet sintetizira sljedeće zapažene strukturne i dinamičke promjene koje su tokom XX stoljeća zahvatile porodicu u zapadnoj Europi i Sjevernoj Americi: manja domaćinstva, potiskivanje proširene porodice koju smjenjuje nuklearni tip, smanjen broj sklopljenih brakova i povećan broj rastava ili razvoda, pojava novih oblika partnerskih unija kao što je

izvanbračna kohabitacija i *living-apart-together* (LAT) aranžman, promjene u rodnim i intergeneracijskim odnosima, i ono što je supstancijalno – pad fertiliteta, često ispod nivoa nužnog za obnavljanje stanovništva⁶ (2003: 1).

Slabljenje institucije porodice glavna je karakteristika druge demografske tranzicije, a jedan od najočitijih indikatora za to jest povećana stopa divorcijaliteta, ali i sve učestalije izvanbračno rađanje. S druge, pak, strane, nesudjelovanje u reprodukciji (socijalitetni sterilitet) ima tendenciju rasta. Sociologinja Milić s tim u vezi primjećuje da se braku na taj način oduzima njegova tradicionalna uloga kao socijalnog okvira biološke reprodukcije. Natalitetna dekompozicija braka dvojako se očituje: izvanbračnim rađanjem, koje je u nekim društvima vrlo rašireno, i odricanjem od potomstva u braku ili partnerskoj uniji kao rezultat svjesne odluke (Milić 2007).

Uvodeći pojam “postporodične porodice“, njemačka sociologinja Beck-Gernsheim (1998) suprotstavlja ga onome što se prepoznaje kao tradicionalna porodica, čiji monopol, koji je dugo posjedovala, nestaje. Kako bi precizirala značenje “postporodične porodice“, autorica navodi njene konture: veza bez vjenčanog lista ili djece; samohrani roditelji, rekonstruirane porodice i druge.

Nadalje, Castels primjećuje da, uz tendencije formiranja jednoroditeljskih i samačkih domaćinstava kao posljedica razvoda te odgađanja braka i uspostavljanja partnerske unije, demografski faktori kao što je starenje stanovništva i različite stope smrtnosti među spolovima, također doprinose pojavi varijeteta u strukturi domaćinstava, čime se prorjeđuje dominacija modela klasične nuklearne porodice (bračni par s djecom) i podriva socijalna reprodukcija (2010: 197).

Dok je altruizam bitna odrednica prve, drugu demografsku tranziciju odlikuje izražen individualizam kao odraz duha vremena postmodernosti (van de Kaa 1987; 2002). I van de Kaa i Lesthaeghe koriste pojam i postmaterijalizam, pozivajući se na definiciju Ingelhart, jer smatraju

---

⁶ Kako dobro primjećuje demograf Bumpass (1990: 483): „(t)eorije o padu fertiliteta su intrinzično teorije o promjenama u porodici kao instituciji “.

da najbolje usmjerava objašnjenje DDT. Oslanjajući se na Maslowljev hijerarhiju potreba, zastupaju tezu da zadovoljenje bazičnih potreba prestaje biti primarna preokupacija, već u današnje vrijeme aspiracije za nematerijalnim potrebama (kao npr. samoaktualizacija, poštovanje, emancipacija, itd.) zauzimaju dominantnu poziciju. Potrebe višeg reda (kako ih naziva Maslow) postaju prioritetne zahvaljujući postignutom životnom standardu i ekspanziji (visokog) obrazovanja (Lesthaeghe 2010).

Ova smjena vrijednosti vjerovatno je nadahnuta procesom individualizacije, koji se ogleda u razdvajanju individua od kolektivnih i korporativnih struktura, u što se ubraja i porodica (Dykstra 2004, prema More i Komter 2008). Ova teza je zapravo srž koncepta individualizacije (v. Beck i Beck-Gernsheim 2002).

Takve ideacijske promjene povod su diskusiji o značaju koji se pridaje solidarnosti i privrženosti porodici unutar redefiniranog sistema vrijednosti. Jer, ako individualizam, kao ideologija, ima snažan upliv u recentne demografske trendove, onda sve norme solidarnosti mogu biti dovedene u pitanje, uključujući i normativne porodične obaveze (Daatland, Slagsvold i Lima 2009 citirano prema Van Bavel i sur. 2010).

Gibson (1994) nudi odgovor na pitanje kako se razvoj modernosti, sloboda i mogućnost izbora reflektiraju na stabilnost bračne zajednice, posebno akcentirajući "važnost i poželjnost individualnog postignuća". Ona više stope razvoda brakova pripisuje upravo kulturi individualizma i neispunjenim očekivanjima, što je opet usko povezano s postizanjem osobnog zadovoljstva u privatnom životu (prema Haralambos i Holborn 2002).

Beckove opservacije o braku, porodici, roditeljstvu, rodno zasnovanim odnosima, individualizaciji i srodnim temama, koje je izložio u svome znamenitom djelu *Rizično društvo*, u značajnoj mjeri doprinose boljem razumijevanju složenosti ove problematike. On, između ostalog, podvlači da je stabilnost braka, a time i dvoroditeljske porodice, najneposrednije ugrožena diversifikacijom životnih aranžmana, jer njenu postojanost ne garantira ni potomstvo (Beck 2001). Teorija refleksivne modernosti, uključujući koncepte rizičnog društva i individualizacije,

nudi interpretacijski okvir za promjene u porodici, koje su povezane s demokratizacijom odnosa unutar nje, destandardizacijom, kao i detradicionalizacijom porodičnog života (Vandenberghe 2015).

Giddens napominje da se u zapadnim društvima znanje o demografiji, braku i porodici ne ograničava samo na spoznaju činjenice da su stope razvoda visoke. "Brak i porodica ne bi bilo ono što jesu danas da se nisu u potpunosti „sociologizirali“ i „psihologizirali“, ističe on (2010: 43).

U literaturi prevladavajući afirmativni pristup konceptu međugeneracijske porodične solidarnosti nerijetko je popraćen upozorenjem na stanovite remetilačke faktore koji ozbiljno mogu ugroziti njen potencijal.

Tako Dykstra i Komter, govoreći o porodičnim odnosima kao vezivnom tkivu društva, naglašavaju faktore (autori ih nazivaju društvenim razvojem) koji determiniraju položaj porodice u savremenom društvu, a oni su: lomljiva priroda partnerskih veza, smanjenje veličine porodice, socijalna i prostorna mobilnost te individualizacija (2006: 11). Pritisak koje stvara ubrzano starenje stanovništva na socijalne sisteme čini da važnost međugeneracijskih porodičnih transfera, odnosa i razmjene različitih vidova podrške, tj. uzajamanosti i solidarnosti, pre(vazi)lazi granice privatne sfere (v. npr. Albertini 2016).

Bengtson (2001) navodi razloge zbog kojih će višegeneracijski odnosi dodatno dobiti na važnosti u 21. stoljeću: (a) istodobno življenje nekoliko generacija uslijed produženja prosječnog životnog vijeka; (b) povećana važnost praroditelja i drugih srodnika u vršenju porodičnih funkcija; (c) jačina i fleksibilnost međugeneracijske solidarnosti. Također, isti autor skreće pažnju i na povećanu različitost višegeneracijskih odnosa zbog: (a) promjene u strukturi porodičnih zajednica, uključujući razvod i odnose unutar rekonstruirane porodice; (b) dugovječnost članova (uže i šire) porodice; (c) različitost "tipova" međugeneracijskih odnosa. S tom tezom suglasna je autorica Lowenstein (2007), koja, referirajući se na druge autore (Bengtson, Giarrusso, Silverstein and Wang 2000; Connidis 2001; Lowenstein i sur. 2003), zastupa mišljenje da, u svjetlu promjena u demografskoj strukturi i porodičnim formama, međugeneracijske veze između odraslih članova porodice danas mogu biti čak i važnije nego ranije, jer je životni

vijek individua produžen tako da su u mogućnosti duži niz godina dijeliti svoja iskustva s drugim generacijama. Međutim, opadajuće stope fertiliteta, nerađanje djece (izlazak iz reproduktivne dobi bez potomstva), kao i izmijenjene socijalne norme u domeni razvoda i rastave braka dovode do povećanja broja osoba koje će ostati uskraćene za neki vid porodične potpore u kasnijem životu (Kneale i Joshi 2008 prema Venn, Davidson i Arber 2011, nav. prema Lowenstein 2007).⁷ Ista autorica primjećuje da promjene u demografskoj slici razvijenih društava, koju prati preobrazba porodičnih struktura, nameću preispitivanje uloge porodice u pogledu pružanja međusobne potpore. Strukturne promjene koje utječu na živote starijih osoba uključuju rastući broj samačkih domaćinstava te povećanu mobilnost odrasle djece. Osim toga, manjak djece i unučadi, uz vremenska ograničenja zaposlenih žena – tradicionalnih skrbnika – stvara problem potkapacitiranosti unutar porodičnog sistema (Guberman i Maheu 1999 citirano prema Lowenstein 2007). Sličnog su stajališta Van Bavel i sur. (2010), koji, problematizirajući rodnu dimenziju socijalnih politika i zakonskih propisa, upozoravaju na manjkavosti pretjeranog oslanjanja na članove porodice kad je riječ o skrbi za stare osobe.

Podrobnija analiza višestrukih ciljeva koji se žele postići različitim agendama (npr. produženje radnog vijeka, promoviranje povećanja sudjelovanja žena na tržištu rada, i dr.) često ne idu u prilog pružanju međugeneracijske potpore unutar porodice u svim onim segmentima koji iziskuju vrijeme (briga za osobe, čuvanje unuka) (usp. Kohli i Künemund 2013).

---

⁷ Na tom fonu, ona sasvim osnovano postavlja pitanje kako će izgledati briga u trećoj životnoj dobi kada su, osim tradicionalnog modela porodice, sve učestaliji i drugi oblici, kada raste broj osoba bez djece (Beck-Gernsheim 1998).

Socio-demografski profil Nizozemske

Socio-ekonomske okolnosti (tržište rada, institucionalna podrška, socijalna sigurnost, itd.) te strukturna i dinamična obilježja stanovništva bitno određuju domete, ograničenja i intenzitet pojedinih dimenzija međugeneracijske porodične solidarnosti u nekom društvu.

Stoga ih je važno predstaviti, jer se *neki dominantni socio-demografski trendovi percipiraju kao potencijalna prijatnija međugeneracijskoj solidarnosti* (Daatland, Slagsvold i Lima 2009 prema Van Bavel i sur. 2010: 2).

Dykstra (2010) akcentira neke važne socio-demografske činjenice koje treba uzeti u obzir pri razmatranju međugeneracijske porodične solidarnosti:

- Povećanje broja vertikalnih nauštrb horizontalnih veza, koje prate kolateralnu liniju, odraz su izmijenjenih demografskih okolnosti.

- Unatoč rastućoj dugovječnosti, još uvijek su rijetke porodice u kojima istovremeno žive više od tri generacije, jer se rađanjem u starijoj dobi smanjuje takva mogućnost. Sve učestalijom odgodom rađanja nakon optimalnih godina dodatno se smanjuje vjerojatnoća generacijske *višeslojnosti* po uspravnoj liniji (preci i njihovi potomci).

- Dobni raspon kod odraslih osoba (između 30 i 60 godina) čini spornom metaforu "sendvič generacije", koja se koristi kako bi se označila *ukliještenost* individua između istovremene brige za svoju maloljetnu djecu i ostarjele roditelje.

- Geografska blizina olakšava direktni kontakt između odrasle djece i njihovih roditelja, čime se zauzvrat povećava mogućnost razmjene pomoći po ukazanoj potrebi (Soldo i Hill 1993 citirano prema Dykstra 2010).

Prema procjeni iz 2017. godine, Nizozemska ima više od 17 miliona stanovnika, što je čini jednom od najgušće naseljenih zemalja Europe (505

stanovnika /km²) (<https://www.worldometers.info/world-population/netherlands-population/>).

Starenje stanovništva globalni je trend koji je najviše uzeo maha u razvijenim zemljama. Primjetno je da udjeli dva kontingenta, koji najviše određuju dobni sastav stanovništva, konvergiraju: populacija mlađih od dvadeset godina iznosi 22,5 %, dok osobe u dobi od 65 i više godina čine 18,2 % ukupnog stanovništva Nizozemske. Osim pada fertiliteta, i produženje prosječnog životnog vijeka također doprinosi starenju stanovništva. Očekivani životni vijek pri rođenju u 2017. godini za muškarce je dosegno iznad 80 godina (80,2), dok je za žene duži i iznosi 83,4 godine, što je u prosjeku EU (Eurostat: online data⁸). Prema tome, Holanđani, kao i većina europskih nacija, pripadaju kontraktivnom (regresivnom) tipu dobne strukture.

Sudjelovanje u reprodukciji je osnovna pretpostavka održanja kontinuiteta porodičnog stabla, a time i međugeneracijske solidarnosti, pa je stoga je važno izvršiti uvid u trendove (ne)rađanja. Nizozemska je tokom 70-ih godina, kao i druge europske zemlje, bilježila značajno smanjenje broja rođenja. Totalna stopa fertiliteta je s 3,12 (prosječan broj djece po ženi u reproduktivnoj dobi), koliko je iznosila 1960. godine, pala na 1,60 u 1980. godini. Sredinom 90-ih godina, zbog odgode rađanja za kasniju dob i drugih faktora, vrijednost ovog pokazatelja se spustila na 1,53. Od 2000. godine visina totalna stopa fertiliteta oscilira oko 1,70, s tim da je u tom periodu svoju najvišu vrijednost od 1,79 dosegla 2009. godine (eurostat).

Nizozemska je tipična predstavnica zemalja u kojima svaka naredna kohorta prolongira rađanje u odnosu na prethodnu. Međutim, ta tendencija ne utječe na kumulativnu stopu fertiliteta zbog nadoknade rađanja u starijim godinama, koja se ostvaruje na skoro identičnom nivou (Lesthaeghe 2011).

Odgoda rađanja reflektira se na porast prosječne dobi prvorotkinja. Prosječna dob majki pri porodu prvog djeteta u Nizozemskoj iznosi skoro

⁸ URL: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/images/b/ba/Life_expectancy_at_birth%2C1980-2017_%28years%29.png

30 godina (tačnije 29,9; podatak iz 2018. godine)⁹, što je iznad prosjeka Europske unije (CBS 2019).

Nesudjelovanje u reprodukciji unutar ženske populacije nije tako raširena pojava. Iako žene koje nisu rodile nijedno dijete tokom trajanja svoje reproduktivne dobi čine manjinu, radi se o manjini koja se rapidno povećava (Coleman i Garssen 2002: 447). Polariziranost društva na porodični i neporodični sektor (parovi i osobe bez djece) (Keilman 2003), implicira nepostojanje perspektive međugeneracijske porodične solidarnosti kod potonjih. Holandani pretežno slijede model dvoje djece u porodici (Conkova i Ory 2016), ali, ipak, nije zanemariv ni udio žena koje do završetka svoje reproduktivne dobi nisu rađale. Unutar kohorte rođene 1965. godine, udio žena koje nisu postale majke iznosi više od 18 % i među najvišim je u Europi (OECD 2014).

Kao što je već konstatirano, jedno od glavnih obilježja druge demografske tranzicije, za razliku od prve, jest relativiziranje važnosti bračne zajednice nasuprot koje se javljaju alternativni oblici s neizvjesnom dužinom trajanja intimnog partnerstva. Učestalost razvoda (divorcijalitet), odnosno raskida partnerstva za osobe koje nisu bile u braku, važan je indikator zbog posljedica koje takav čin može imati po odnose između jednog od roditelja i djece.

Osvrnimo se na strukturne karakteristike domaćinstava u Nizozemskoj, koje oslikavaju razmjere tih trendova. Prosječan broj članova domaćinstava je 2,19, što signalizira visok postotak samačkih i dvočlanih domaćinstava (44,8 %). Dvogeneracijske porodice (roditelji s djecom) predstavljaju trećinu svih domaćinstava, dok u pet posto njih žive nevjenčani parovi s jednim ili više djece. Relativno je visok postotak porodica sa samohranim roditeljem (češće majkom) (oko 7 posto; u apsolutnom iznosu više od pola miliona), među kojima su brojnije one s jednim djetetom nego s dvoje ili više djece (stanje iz 2013. godine) (CBS 2015).

---

⁹ Jenks (1996) baveći se složenim društvenim konstruktima djetinjstva u doba postmodernosti, u predstavljanju izmijenjenog *kronološkog napredovanja*, ističe dobnu neodređenost stupanja u brak, uz mogućnost opetovanja tog iskustva, kao i kasno roditeljstvo (materinstvo u 40-im godinama) (citirano prema Tomanović, 2004).

Tokom 1950-ih, 1960-ih pa i 1970-ih godina u Nizozemskoj napuštanje roditeljskog doma bilo je popraćeno ulaskom u brak, koji je nužno prethodio zajedničkom životu para i rađanju djece. Takav standardni obrazac tranzicije u odraslost vremenom je radikalno izmijenjen. U današnje doba razlog napuštanja roditeljskog doma kod velike većine mladih nije sklapanje braka, već samostalni život ili kohabitacija kao privremena ili trajna zamjena za brak (Latten i Mulder 2013).

Izvanbračna rođenja u Nizozemskoj od 1970-ih godina u stalnom su porastu; njihov je udio u periodu od 1990. do 2000. godine više nego udvostručen (s 11,4 na 24,9 %), ali i dalje ispod prosjeka EU-28 (27,3 %). Međutim, ova pojava nastavila je rasti brže od prosjeka EU-28, tako da je 2014. godine dosegla skoro 50 % (48,7 %).

Holandani se ubrajaju u najobrazovanije nacije; u prosjeku, 32 % njih u dobi 25-64 posjeduje univerzitetsku diplomu (tercijarni nivo A), što je znatno iznad OECD prosjeka od 24 %. Generacijski promatrano, oko 38 % osoba u dobi 25-34 godine ima viši nivo obrazovanja u usporedbi sa svojim roditeljima, a to je posljedica ekspanzije i olakšanog pristupa obrazovanju (OECD 2013).

Nizozemska je po mnogim pokazateljima blagostanja među najbolje rangiranim ili iznad prosjeka zemalja koje su obuhvaćene OECD-ovim "indeksom boljeg života". To se odnosi na sljedeće aspekte: postizanje ravnoteže između poslovnog i privatnog života, poslovi i visina zarada, uvjeti stanovanja, obrazovanje i vještine, subjektivno blagostanje, kvaliteta životne sredine, osobna sigurnost i zdravlje. Čak 73 % osoba u dobi od 15 do 64 godine ima plaćeni posao, što je iznad prosjeka OECD-a (<http://www.oecdbetterlifeindex.org/countries/netherlands>).

Nizozemska je i za europske standarde visoko urbanizirana zemlja s više od 90 % stanovnika koji žive u gradovima (<https://www.statista.com/statistics/276724/urbanization-in-the-netherlands>). Ovaj podatak nedvojbeno signalizira da je urbanitet, tj. gradski način života bitna

odrednica socijalnih biografija ogromne većine Holandana, posebno u domeni porodice, i to od samog njenog osnivanja (ulazak u brak ili započinjanje kohabitacije, roditeljstvo, odnosno reproduktivno ponašanje).

Nizozemska ima jednu od najnižih stopa nezaposlenosti u Europskoj uniji, što je jasan indikator visokog udjela aktivnih žena na tržištu rada. Međutim, iako se izvana percipira kao emancipirana zemlja, rodne razlike, ipak, postoje na nizozemskom tržištu rada, a one se ogledaju u zaradama (visini prihoda) i dužini radnog vremena. Čak tri četvrtine žena u radno sposobnoj dobi nije zaposleno na puno radno vrijeme, a samo 19 % zaposlenih majki radi više od 35 sati sedmično. Visok postotak žena (čak i onih visokoobrazovanih) koje se opredjeljuju za nepuni fond radnih sati može se pripisati nedovoljnoj vladinoj podršci u dnevnoj skrbi za djecu zaposlenih majki, na koje tradicionalno pada veći teret roditeljskih obaveza (Dijkstra i sur. 2017).

Fleksibilno tržište radaⁱ omogućava pojedincima visok stupanj slobode izbora poželjnog radnog vremena, što pogoduje usklađivanju privatnih i poslovnih obaveza (Kenjoh 2011). Budući da od svih OECD zemalja ima najniži udio žena koje rade puno vrijeme bez obzira na njihovo obrazovno postignuće (OECD 2013), Nizozemska u tom pogledu predstavlja izuzetak. Raširenost ove prakse važan je kontekstualni faktor s obzirom na njegov potencijalni učinak na fertilitet, ali i općenito na porodični život.

Na temelju usporedbe demografskih procesa i bihevioralnih obrazaca u području bračnosti i fertiliteta među zapadnoeuropskim zemljama, Coleman i Garssen (2002) izvode zaključak da, na iznenađenje mnogih, druga demografska tranzicija u Nizozemskoj nema tako intenzivan karakter.

Nizozemska je skupa s Belgijom, Francuskom i Njemačkom, prema tipologiji država blagostanja, koju je uradio Esping-Andersen, smještena u *korporativni* klaster. Međutim, nelinearnom analizom glavnih komponenata, kojom je obuhvaćeno 58 karakteristika tržišta rada, poreznog sistema, sistema socijalne zaštite za države odabrane prema kriteriju zauzimanja centralne pozicije u navedenoj tipologiji, utvrđeno je da Nizozemska više inklinira socijaldemokratskoj grupi zemalja, u čiji

sastav ulaze skandinavske zemlje (Švedska, Norveška i Danska), nego korporativnom klasteru (Wildeboer Schut, Vrooman i de Beer 2001).

Suprotno u literaturi prevladavajućem gledištu, prema kojem se obrasci međugeneracijske porodične solidarnosti dijele na individualistički sjever i familistički jug Europe (v. Reher 1998), Dykstra i Fokkema (2011) identificirali su četiri tipa porodica nakon nastupanja faze „praznog gnijezda“. To su: (a) silazni familizam: stanovanje u blizini, učestali kontakti, prihvaćanje normi u pogledu porodičnih obaveza, primarna pomoć uaturi od roditelja ka djeci, (b) uzlazni familizam: identičan prethodnom tipu, s tom razlikom da pomoć uaturi pružaju djeca roditeljima, (c) potpora na daljinu: ne žive u blizini, učestali kontakti, odbacivanje normi u pogledu porodičnih obaveza, prvenstveno novčani transferi od roditelja ka njihovoj odrasloj djeci, (d) autonomni: ne žive u blizini, rijetko ostvarivanje kontakta, osporavanje normi u pogledu porodičnih obaveza, i tek sporadične razmjene potpore. Kombinacija tih tipova može se prepoznati i na jugu i na sjeveru Europe.

Učinci supstitucijske uloge države blagostanja na odnose u porodici problematizirani su u više studija (v.npr. Motel-Klingebiel, Tesch-Roemer i von Kondratowitz 2005; Halla, Leckner, Scharler 2013). U studiji intrigantnog naziva *Uništava li država blagostanja porodicu? Nalazi iz zemalja članica OECD-a?*¹⁰ polazi se od pitanja: *Je li država blagostanja uništava ili podupire porodicu?* Analiza izvršena na temelju podataka na državnom nivou OECD članica nije mogla u potpunosti rasvijetliti u kojoj mjeri država blagostanja proizvodi istovjetne učinke na osnivanje i disoluciju porodica (Halla, Leckner, Scharler 2013).

Nizozemska je useljeničko društvo s relativno dugom tradicijom; skoro jednu četvrtinu stanovništva čine osobe koje imaju migracijsko porijeklo. Iako su evidentne razlike između nekih useljeničkih grupa (osobito pripadnika prve generacije) i domicilnog stanovništva u pogledu filijalnih normi, one neće biti posebno razmatrane u ovom radu.

---

¹⁰ *Does the Welfare State Destroy the Family? Evidence from OECD Member Countries.*

Šta su pokazali empirijski nalazi?

Promatrano iz perspektive europskoga juga, u kojem prevladavaju jake porodične veze, može se steći (pogrešan!) dojam da u nizozemskom društvu, u kojem je familizam ustupio mjesto individualizmu, međugeneracijska porodična solidarnost nije tako izražena. Osim što su institucije na sebe, djelomično ili u potpunosti, preuzele neke od klasičnih funkcija porodice, pojave kao što su kohabitacija, razvod i odricanje od roditeljstva, s obzirom na to da slabe ili sužavaju srodničke veze, mogu se negativno odraziti na međugeneracijsku solidarnost.

U nastavku će se predstaviti empirijski nalazi nekoliko istraživanja koja se odnose međugeneracijsku porodičnu, a u kontekstu druge demografske tranzicije.

Sastav porodice nije samo uvjetovan populacijskim procesima, već i bračnim režimom. U skladu s tim, porodična struktura usložnjava se povećanjem broja razvoda, ponovnim sklapanjem braka te izvanbračnom kohabitacijom (Riley 1983; Wachter 1997 prema: Dykstra i sur. 2006: 26). Rezultati istraživanja u okviru *Netherlands Kinship Panel Study* (NKPS)¹¹ pokazali su da na kontakt s odraslom djecom, a time i na potencijal porodične solidarnosti, utječe činjenica jesu li roditelji razvedeni ili ne. Iskustvo razvoda ima snažan negativni učinak na kontakt s djecom, jer očevi koji su ostali u prvom braku ostvaruju čak tri puta češće kontakt sa svojom djecom nego razvedeni očevi koji žive sami. Iako u manjem obimu, i kod razvedenih majki, također je rjeđi kontakt s djecom nego kod onih nerazvedenih (Dykstra i sur. 2010).

Claud Martin dao je svojim istraživanjima, koja su provedena u Francuskoj, izuzetan doprinos u rasvjetljavanju i mjerenju destruktivnih posljedica razvoda. Testirajući opstojnost veze s roditeljem koji je nakon razvoda napustio zajedničko domaćinstvo, došao je do frapantnog nalaza da je svaki treći roditelj kome nije povjereno starateljstvo nad djecom, prekinuo svaki vid kontakta s njima (uglavnom se radi o očevima) (prema Segalen 2009: 197).

---

¹¹ Anketa je provedena na uzorku koji je brojao više od 8150 ispitanika u dobi između 18 i 79 godina. S njima su koristeći CAPI metodu (kompjutorski potpomognut osobni intervju) obavljani intervjui u periodu od 2002. do 2004. godine (Dykstra i sur. 2006).

Ipak, razvod roditelja ne vodi nužno trajnom gubljenju kontakta s odraslom djecom. To su pokazali nalazi istraživanja koje su proveli van der Pers, Mulder i Steverink, jer upravo razvedeni očevi imaju koristi od djece koja žive u njihovoj blizini. Također, ovim istraživanjem potvrđeno je postojanje veze između roditeljstva i životnog zadovoljstva starijih osoba, u usporedbi s onima koji nemaju djece; što je broj djece veći, veza je jača. Blizina stanovanja odrasle djece može pozitivno utjecati na životno zadovoljstvo njihovih ostarjelih roditelja ukoliko žive sami. No, u slučaju da žive s partnerom, prostorna blizina neće nužno doprinijeti njihovom životnom zadovoljstvu (van der Pers, Mulder i Steverink 2014).

Konzistentno navedenom, razvedene osobe kao i djeca razvedenih roditelja u Nizozemskoj čini se da, u usporedbi s drugim europskim nacijama, iskazuju snažniji osjećaj odgovornosti prema članovima porodice (Wijkmans and Van Bavel 2010, prema Herlofson i sur. 2011).

Nalazi istraživanja NKPS dalje su pokazali da poremećaji porodičnih veza nastali uslijed razvoda ili ponovnog stupanja u brak jednog od roditelja, nisu se u značajnijoj mjeri odrazili na stupanj privrženosti filijanim normama¹², ako se kontrolira utjecaj etniciteta, religije ili nivoa obrazovanja. Interesantna je činjenica da prisustvo djece supružnika iz njihovog ranijeg braka u istom domaćinstvu nije imalo učinka na osjećaj obaveze prema (biološkim) roditeljima. Ispitanice/i koje/i imaju braću i sestre skloniji su slabijim normama filijalnih obaveza od onih koji su jedinice/jedinci (Liefbroer and Mulder 2006 prema Dykstra i sur. 2013). Međugeneracijsko zajedničko stanovanje jedna je od strategija kojom se organizira podrška u različitim domenama. Iako se *zajedničko stanovanje roditelja i odrasle djece u istom domaćinstvu može smatrati ultimativnim oblikom strukturne međugeneracijske solidarnosti* (Dykstra i sur. 2013:4), postotak zajedničkog stanovanja ostarjelih roditelja i njihove sredovječne djece je, uz skandinavske zemlje, najniži u Nizozemskoj (Hank 2007). To nije iznenađenje, budući da je institucionalna podrška brizi za stare osobe zakonom regulirana. U skladu s tim, sasvim očekivano se je velika većina

---

¹² Prema definiciji koju su dali Gans i Silverstein (2006: 961), pojam filijalne norme označava generalno očekivanje od djece da pruže podršku svojim ostarjelim roditeljima u stanju potrebe, ali isto tako i dužnosti i obaveze koje određuju društvene uloge odrasle djece u odnosu na njihove roditelje u trećoj životnoj dobi“ (prema Karpinska i sur. 2016:12).

ispitanika usprotivila ideji da se roditelji u poznim godinama moraju preseliti kod svoje odrasle djece. Ipak, treba imati u vidu da su rezultati istraživanja istaknuli razlike u pogledu filijalnih normi s obzirom na nivo obrazovanja, religioznost i etnicitet, ali i roditeljstvo, prisustvo braće i sestara te finansijsku situaciju ispitanika (Dykstra i Fokkema 2012).

Starije odrasle osobe imaju snažniji osjećaj odgovornosti za brigu o svojoj djeci i unucima nego što je obratno (Fokkema, Bekke i Dykstra 2008). Veliku podršku u nekim oblicima neformalne brige za djecu pružaju njihove nane (57 posto). Ipak, samo dva posto nana uključeno je u intenzivnu brigu za svoju unučad (Janta 2014). Sudeći prema podacima iz više različitih izvora, ovaj vid funkcionalne solidarnosti iznimno je važan u nizozemskom društvu.

Podaci iz SHARE Ankete pokazali su još više postotke uključenosti praroditelja u brigu o unučadima: ne samo da 65 posto ili više nana osigurava neki vid brige za djecu, nego i oko 60 posto djedova¹³ (Karsten Hank i Isabella Buber 2008).

Osobe bez djece, za razliku od onih stanuju sa svojom djecom, iskazali su snažnije filijalne norme. Spolne razlike također nisu zanemarive, jer suprotno očekivanju, muškarci su ti koji su pokazali veću privrženost filijalnim normama od ispitanica (Dykstra i Fokkema 2012).

---

¹³ Kraljevina Nizozemska sistemski podupire međugeneracijsku porodičnu solidarnost. Tako nacionalni zakon o zaštiti djece prepoznaje nane i djedove, koji svakodnevno čuvaju svoje unuke, kao formalne pružatelje usluge skrbi za djecu. Roditelji po toj osnovi imaju pravo na novčanu nadokandu. URL: <https://www.government.nl/binaries/government/documents/leaflets/2011/10/13/fact-sheet-childcare-and-childcare-allowance/fact-sheet-childcare-and-childcare-allowance.pdf>

Zaključak

Na temelju empirijskih nalaza primjetno je da se različite dimenzije međugeneracijske porodične solidarnosti održavaju i u društvu koje, prema relevantnim pokazateljima, ima odlike druge demografske tranzicije.

Unatoč radikalnim socijetalnim promjenama, kojima je porodica bila najdirektnija izložena, posebno nakon Drugog svjetskog rata, u slučaju Nizozemske evidentno je da još uvijek postoji relativno snažan porodični sentiment. On se očituje u dominantom reproduktivnom obrascu (prevladava model dvoje djece u porodici), ali i masovnom prelasku mladih majki na režim nepunog radnog vremena radi posvećenosti odgoju djece. Trend prolongiranja roditeljstva, kohabitacija, visok postotak izvanbračnog rađanja i rast udjela *neporodičnog sektora* neke su od karakteristika druge demografske tranzicije primjetne i u Nizozemskoj.

Porodična solidarnost među pripadnicima različitih generacija, iako u nekim elementima reducirana zbog djelovanja niza socio-ekonomskih faktora, ne gubi na svojoj važnosti. Pri tom, treba imati u vidu da država socijalnog blagostanja ima ambivalentan učinak na porodicu, što se odražava na odnose među njenim članovima.

Premda se radi o društvu slabih porodičnih veza, za što je jedan od markera rano napuštanje roditeljskog doma, to se ne očituje negativno na buduće odnose između ostarjelih roditelja i njihove djece. Angažiranost oko brige za unuke vrlo je raširen i važan vid potpore koju roditelji pružaju svojoj odrasloj djeci, i kao takav je zakonski prepoznat.

Kako su pokazali rezultati predstavljenih istraživanja, razvodi roditelja nužno ne utječu nepovoljno na učestalost kontakata djece i roditelja u kasnijoj životnoj dobi, niti na filijalne obaveze. Ipak, empirijski nalazi su otkrili ili potvrdili i neke, većini odraslih ispitanika, neprihvatljive aranžmane, posebno ako bi mogli prouzročiti oportunitetne troškove ili bi iziskivali reorganizaciju njihovog privatnog života. To se prvenstveno odnosi na mogućnost zajedničkog stanovanja i skrbi o iznemoglim roditeljima

u trećoj životnoj dobi, na što većina Holandana ne gleda blagonaklono iz razloga što je država na sebe preuzela brigu o starim osobama, i tako rasteretila porodicu te obaveze.

Literatura

Albertini, Marco. 2016. *Ageing and family solidarity in Europe: patterns and driving factors of intergenerational support (English)*. Poverty and Equity Global Practice Working Paper Series; no. 072. Washington, D.C.: World Bank Group. <http://documents.worldbank.org/curated/en/247381524574461225/Ageing-and-family-solidarity-in-Europe-patterns-and-driving-factors-of-intergenerational-support>

Beck, Ulrich and Elisabeth Beck-Gernsheim. 2002. *Individualization. Institutionalized Individualism and Its Social and Political Consequences*. London: Sage.

Beck-Gernsheim, Elisabeth. 1998. *Was kommt nach der Familie?: Einblicke in neue Lebensformen*. Muenchen: C. H. Beck.

Beck, Ulrich. 2001. *Rizično društvo: u susret novoj moderni*. Beograd: Filip Višnjić.

Bengtson, Vern L. and Robert E. L. Roberts. 1991. "Intergenerational Solidarity in Aging Families: An Example of Formal Theory Construction". *Journal of Marriage & Family* 53(4): 856–870.

Bumpass, Larry L. 1990. "What's Happening to the Family? Interactions Between Demographic and Institutional Change". *Demography* 27(4): 483-498.

Castels, Manuel. 2010. *The Power of Identity* (2nd ed. with a new preface). Oxford: Wiley-Blackwell.

Cliquet, Robert. 2003. "Major Trends Affecting Families in the New Millennium: Western Europe and North America." In United Nations, Major Trends Affecting Families: a Background Document, 1–26. United Nations.

Coleman, David and Joop Garssen. 2002. "The Netherlands: Paradigm or Exception in Western Europe's Demography?" *Demographic Research* 7(12): 433-468.

Conkova, Nina A and Brett E. Ory. 2016. "Fathers in Context: Comparative Analysis of Father Involvement in Bulgaria and the Netherlands". Retrieved May 15, 2019 (<http://hdl.handle.net/1765/93240>).

Dijkstra, Stephanie (ed.) 2017. *The The Holland Handbook : The Indispensable Guide to Living in the Netherlands* (2017-2018 edition). Amsterdam: Xpat Scriptum Publishers.

Dykstra, Pearl A. 2010. *Intergenerational family relationships in ageing societies*. Geneva / New York: United Nations.

Dykstra, Pearl, Thijs van den Broek, Cornelia Muresan, Mihaela Haragus, Paul-Theodor Haragus, Anita Abramowska-Kmon, and Irena Kotowska. 2014. *State-of-the-art Report: Intergenerational Linkages in Families*. Families and Societies. Working Paper Series, 1/2013.

Fokkema, Tineke, Susan Ter Bekke, and Pearl A. Dykstra. 2008. *Solidarity between Parents and Their Adult Children in Europe*. Amsterdam: Amsterdam University Press. www.jstor.org/stable/j.ctt6wp66q.

Hank, Karsten. 2007. "Proximity and Contacts Between Older Parents and Their Children: A European Comparison". *Journal of Marriage and the Family* 69(1): 157-173.

Hank Karsten and Isabella Buber. 2008. Grandparents caring for their grandchildren: Findings from the 2004 Survey of Health, Ageing, and Retirement in Europe. *Journal of Family Issues* 30 (1): 53-73.

Haralambos, Michael i Martin Holborn. 2002. *Sociologija: teme i perspektive*. Zagreb: Golden Marketing.

Janta, Barbara. 2014. *Caring for children in Europe How childcare, parental leave and flexible working arrangements interact in Europe*. RAND Corporation. Brussels: European Union. Retrieved August 20, 2019 (https://www.rand.org/pubs/research_reports/RR554.html).

Karpinska, Kasia, Dykstra, Pearl, van den Broek, Thijs, Djundeva, Maja, Abramowska-Kmon, Anita, Kotowska, Irena, Haragus, Michaela, Haragus. Paul-Teodor, Muresan, Cornelia & Mari-Klose, Pau. 2016. *Intergenerational linkages in the family: The organization of caring and financial responsibilities: Summary of results*. Stockholm: Families And Societies Working Paper 6.

Keilman, Nico. 2003. *Demographic and social implications of low fertility for family structures in Europe*. (Population studies, No. 43). Strasbourg: Council of Europe Publishing.

Kenjoh, Eiko. 2011. "Work Life Balance in the Netherlands: Flexible working hours and a flexible working place (Japanese)", Discussion Papers (Japanese) 11030, Research Institute of Economy, Trade and Industry (RIETI).

Kohli, Martin and Harald Künemund. 2013. The social connections of older Europeans. In: John Field, Ronald J. Burke & Cary L. Cooper & (eds.): *The SAGE Handbook of Aging, Work and Society*. Thousand Oaks: SAGE, 347-632 [doi [10.4135/9781446269916.n20](https://doi.org/10.4135/9781446269916.n20)].

Kregar, Josip. 1994. "Promjene u strukturi obiteljskih zajednica". *Revija za socijalnu politiku* 1(3): 211-224.

Latten, Jan J. and Clara H. Mulder 2013. Partner relationships in the Netherlands: new manifestations of the Second Demographic Transition. *Genus*, 69(3), 103-121. <https://doi.org/10.4402/genus-588>

Lesthaeghe, Ron. 2010. "The Unfolding Story of the Second Demographic Transition". *Population and Development Review* 36(2): 211-251. doi:10.1111/j.1728-4457.2010.00328.x

Lesthaeghe, Ron. 2011. "The "second demographic transition": a conceptual map for the understanding of late modern demographic developments in fertility and family formation". *Historical Social Research*, 36(2), 179-218. <https://doi.org/10.12759/hsr.36.2011.2.179-218>

Lowenstein, Ariela. 2007. *Intergenerational Solidarity: Strengthening Economic and Social Ties*. New York: United Nations Headquarters.

Retrieved May 03, 2019 http://www.un.org/esa/socdev/unyin/documents/egm_unhq_oct07_lowenstein.pdf

Meil, Gerardo. 2011. *Individualization and Family. Solidarity*. Barcelona: La Caixa.

Milić, Anđelka. 2007. *Sociologija porodice: kritika i izazovi*. Beograd: Čigoja štampa.

Moor, Nienke and Aafke Komter. 2008. *Demographic Changes, Intergenerational Solidarity and Well-being in Europe: A Comparative Approach*. Multilinks Position Paper. Retrieved May 19, 2019 (http://www.multilinks-project.eu/wp-content/uploads/2014/01/Demographic_changes_intergenerational_solidarity_and_well-being_in_Europe_final_Moor_Komter_1.pdf).

Motel-Klingebiel, Andreas, Clemens Tesch-Roemer and Hans-Joachim von Kondratowitz. 2005. "Welfare states do not crowd out the family: Evidence for mixed responsibility from comparative analyses". *Ageing and Society* 25(6): 863-882. doi:10.1017/S0144686X05003971

OECD. 2014. SF2.5 Childlessness. Retrieved December 17, 2018 (<http://www.oecd.org/els/family/database.htm>).

OECD. 2010. Statistical Profile: The Netherlands. Retrieved March 15, 2017

(http://www.oecd-ilibrary.org/economics/country-statistical-profile-netherlands_20752288-table-nld).

OECD. 2013. *Education at a Glance 2013: OECD Indicators*. OECD Publishing. <http://dx.doi.org/10.1787/eag-2013-en>

Segalen, Martin. 2009. *Sociologija porodice*. Clio: Beograd.

Tomanović, Smiljka. 2004. (ur.) *Sociologija detinjstva*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Van Bavel, J., Dykstra, Pearl, B. Wijckmans and A.C. Liefbroer. 2010. Demographic change and family obligations. Paper delivered for the EU-

FP7 Multilinks project, *How Demographic Changes Shape Intergenerational Solidarity, Well-Being, and Social Integration: A Multilinks Framework*.
www.multilinks-project.eu

van de Kaa, Dirk J. 2002. "The idea of a Second Demographic Transition in industrialized countries." Paper presented at the Sixth Welfare Policy Seminar of the National Institute of Population and Social Security, Tokyo, Japan, 29 January 2002. http://www.ipss.go.jp/webj-ad/WebJournal.files/population/2003_4/Kaa.pdf.

van der Pers, Marieke, Clara H Mulder and Nardi Steverink. 2014. "Geographic Proximity of Adult Children and the Well-Being of Older Persons." *Research on Aging* 37(5): 524–551.

Vandenberghe, Frederic. 2013. "Globalisation and Individualisation in late Modernity: A Theoretical Introduction to the Sociology of Youth." *Idéias* 7(2): 115-172. 10.20396/ideias.v5i1.8649449.

ⁱ Web stranice:

<https://www.government.nl/binaries/government/documents/leaflets/2011/10/13/fact-sheet-childcare-and-childcare-allowance/fact-sheet-childcare-and-childcare-allowance.pdf>

<https://ec.europa.eu/eurostat>

<https://www.cbs.nl/en-gb/news/2019/19/average-age-of-first-time-mothers-up-to-29-9-years>

<http://www.oecdilibrary.org>

<https://www.labourmobility.com>

<http://www.oecdbetterlifeindex.org/countries/netherlands>

<https://www.statista.com/statistics/276724/urbanization-in-the-netherlands>

<https://www.oecd.org>

ROD I SVAKODNEVNI ŽIVOT: SOCIOLOŠKA PERSPEKTIVA

SAMIR FORIĆ¹

SARINA BAKIĆ²

Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu

Sažetak: Cilj ovog rada je pregledno prikazivati neke od zajedničkih tema, ukrštanja, dodirnih tačaka i paralela između fenomena roda i svakodnevnog života. Autori su relevantnom literaturom potkrijepili mišljenje da je usvajanje i primjena integralističke perspektive od izuzetnog značaja za naučno posmatranje ova dva fenomena.

Ključne riječi: rod, svakodnevni život, sociologija

GENDER AND EVERYDAY LIFE: SOCIOLOGICAL PERSPECTIVE

Abstract: The objective of this article is to articulate some of the common topics, intersections, common grounds and parallels between the phenomena of gender and everyday life. Using relevant literature, the authors have substantiated their opinion that adoption and application of an integralist perspective are of substantial importance for scientific research of the phenomena in question.

Key words: gender, everyday life, sociology

---

¹ samir.foric@fpn.unsa.ba

² sarina.bakic@fpn.unsa.ba

Uvod

Tema kojom se bavi ovaj rad je iznjedrena iz problematika čija je relevantnost u društvenim naukama prepoznata tek u novijoj etapi razvoja društvenih nauka koje su pratile razvoj modernih društava od, najjednostavnije rečeno, industrijskih do postindustrijskih, potrošačkih, postmodernih, informatičkih, savremenih društava. U okviru društvene nauke sociologije, teme kao što su rod i svakodnevnica počinju da dobijaju na aktuelnosti i značaju krajem '60-ih godina prošlog vijeka i kasnije, kada se ženske studije (sociologija žena) oblikuju u novu disciplinu - sociologiju roda u SAD, te kada se čitav niz teorijskih perspektiva i poddisciplina u sociologiji oblikuju u ono što danas poznajemo kao sociologije svakodnevnog života (Wharton, 2005: 5, Spasić, 2004: 48). U oba slučaja, ovakvom pravcu razvoja društveno-teorijske misli doprinijelo je zanimanje za ono nevidljivo, samorazumljivo, nemarkirano – drugim riječima, rekalibracija epistemološke paradigme čiji glavni zahtjevi postaju usredsređivanje na ono što je svakome poznato, na onebičavanje običnog, na skretanje pažnje na marginalna pitanja i na istupanje iz povlaštene pozicije iz svog predmeta izdignutog promatrača i zakonodavca – koji je obično bijeli muškarac.

Ovom epistemološkom zaokretu u sociologiji, koji je uklonio „slijepu mrlju“ sa područja društvenog života koje nije bilo poprište lomnih i eruptivnih događanja niti su njihovi akteri bili pripadnici superiornog roda, doprinio je feminizam. Feministička društvena teorija i njen fokus na marginalne grupe razvile su otpor prema *mainstream* sociologiji i njenim epistemološkim standardima čija je funkcija bila objektivizacija jednog pogleda na svijet koji je bio izrazito muški (*malestream*). Otpor je djelovao na način da je doveo ove klasične, povlaštene teorijske i društvene pozicije u pitanje, tako otvarajući prostor za razvoj novih ideja, različitih perspektiva i alternativnih svjetonazora. U domenu rodnih odnosa ovo je rezultiralo konglomeratom teorijskog znanja i političko-aktivističkim zahtjevima (naročito od trećeg vala feminizma, vidi Duhaček, 2011: 362-363) koje, u svrhe ovog rada, možemo nazvati sociologijom roda. A u domenu svakodnevnog života je to rezultiralo ulaskom svakodnevnog života kao integralnog domena društvenog života uopće u spektar teorijskih i praktičnih pitanja koja su nezaobilazna u savremenim promišljanjima i istraživanjima društva, drugim riječima, sociologijama svakodnevnog života.

Povezanost tema roda i svakodnevnog života jeste, kao što će to biti prikazano u nastavku ovog rada, veoma duboka i višestruka. Pored činjenice da dijele epistemološke osnove promišljanja društvenih fenomena, rod i svakodnevni život dijele i slične teorijske perspektive (socijal-konstruktivizam, dekonstrukcija prirodnog, mikro-sociološki uklon) kao i slične teme: marginalne grupe, tjelesnost i seksualnost, autonomija subjekta, društvena praksa, transformacija znanja, odnosi moći i slično. Ono što nam inicijalni pregled literarne produkcije iz ovih tema otkriva jeste da je teško pronaći tematiziranje roda bez referiranja na ono što se široko označava kao „svakodnevni život“ ili „svakodnevnica“, kao što je teško i pronaći tematiziranje svakodnevnog života bez referiranja na neko od pitanja roda i rodni odnosa.

Cilj ovog rada je pregledno prikazivati neke od zajedničkih tema, ukrštanja, dodirnih tačaka i paralela između fenomena roda i svakodnevnog života. Fenomene o kojima je riječ bi bilo uputno prikazati u jednoj isprepletenoj sekvenci ali takav pristup je u radu usvojen djelimično – upućivanjem na poveznice fenomena i teorijskih objašnjenja koja ih okružuju i tangiraju. Premda bi takav pristup izlaganja, zajedno sa integralističkim pristupom razmatranja, koji je i ovdje prisutan u manjoj mjeri, na znatno bolji način predstavio problematiku rada, zbog prostornih ograničenja i cilja rada smo odlučili razdvojiti pojmove i pristupe roda i svakodnevnice. Također, ovo ograničavanje uvjetovalo je naše opredjeljenje da izložimo primjere koji pokazuju isprepletenost fenomena roda i svakodnevnice i njihovog sociološkog razumijevanja: interakcionističkog pristupa istraživanju roda i temi tjelesnosti i seksualnosti. Opredjeljenje za interakcionistički pristup naš je fokus na interaktivnu ravan, dok individualnu (rodni identitet i svakodnevnica, fenomenologija svakodnevnog života) i institucionalnu ravan (rod i društvena struktura, kolektivni identiteti i odnosi moći) spominjemo tek uzgredno na pojedinim mjestima.

Naša namjera nije samo izložiti kondenzirani korpus znanja iz materija u pitanju već prikazati kako i zašto su neka pitanja iz tih materija problematizirana i da li bi se i na koji način mogla dalje problematizirati. Zbog toga će u ovom radu možda biti više pitanja nego odgovora. Tu je i nekoliko terminoloških napomena. Ono što označavamo kao „rod“ ili „sociologija roda“ se treba široko shvatiti u smislu da termini

obuhvataju ukupnu problematiku rodnih odnosa. Kad je u pitanju termin „svakodnevni život“ on se koristi sinonimno terminima „svakodnevnic“, „svakidašnje“ ili „svakodnevno“. Treba imati na umu da su teorijska objašnjenja svakodnevnog života uvijek u vezi sa disciplinom „sociologije svakodnevnog života“ te se, kao takve, trebaju i razumijevati.

1. Rod i svakodnevni život – pojmovi i teorijsko-istraživački pristupi

1.1. Pojam roda i srodni pojmovi

Iako se u ovom radu fenomeni roda i svakodnevnog života tretiraju zajedno ipak ih je potrebno ponaosobno razjasniti. U oba slučaja riječ je o društvenim fenomenima s tim da „rod“ nema samo društvenu već i biološku, fiziološku i psihološku dimenziju koje, bez obzira što se iz sociološke perspektive rod tretira kao društvena konstrukcija, ipak treba uzeti u obzir. Za preliminarna objašnjenja ovih fenomena koristit ćemo se referentnim djelima dvije autorice: za fenomen roda knjigu „The Sociology of Gender: an Introduction to Theory and Research“ Amy S. Wharton (Wharton, 2005) a za fenomen svakodnevnic knjigu „Sociologije svakodnevnog života“ Ivane Spasić (2004).

Kada govorimo o fenomenu **roda**, Amy S. Wharton rod definira kao „sistem socijalnih praksi“ koji stvara i održava rodnu distinkciju (na temelju principa seksualnog dimorfizma u dva spola: ženski i muški) kao što i organizira rodnu neravnopravnost na bazi te distinkcije. Drugim riječima, rod je socijalni fenomenom koji funkcionira kao poligon za stvaranje distinkcija i nejednakosti između različito definiranih (i različito atribuiranih) socijalnih kategorija: žena i muškaraca (Wharton, 2005: 7). Tri bitne odlike vežu se za pojam roda: **a**) rod je proces a ne fiksno stanje, konstantno se reproducira, zbog čega je nužno razumjeti mehanizme reprodukcije – s tim u vezi potrebno je razumjeti koncept „socijalne prakse“, što je opet tema koja je široko obrađena u domenu sociologija svakodnevnog života; **b**) rod nije (samo) individualna osobina već se pojavljuje u svakoj instanci društvene strukture, dakle kao socijalna

praksa postaje transsituaciona i ukorjenjuje se u porodične i radne odnose kao i što rodno obilježava društvene institucije; c) rod je dimenzija kroz koju se odvijaju procesi društvene raspodjele različitih vrsta resursa (kapitala, privilegija ali i obaveza) što treba imati na umu u istraživanjima nejednakosti, čija je rodna dimenzija uvijek istaknuta (Wharton, 2005: 7).

Nadalje, ova autorica smatra da je rod organizacioni princip društvenog svijeta. Rod organizira naše identitete i samorazumijevanje, strukture i interakcije i osnov je za raspodjelu društvene moći; rod ustrojava naše identitete i bihevioralne dispozicije, oblikuje socijalne interakcije (drugačija su socijalna iskustva muškaraca i žena) i organizira društvene institucije u smislu pravila koja konstituiraju određene oblasti društvenog života (Wharton, 2005: 9-10). Wharton smatra da postoje tri okvira razumijevanja i istraživanja roda: individualistički, interakcionistički i institucionalni. Posljednja dva označava kao kontekstualne (jer se rod oblikuje u skladu sa specifičnim situacionim i institucionalnim *settingom*). Kao što je nagoviješteno u uvodu, naše opredjeljenje u ovom radu jeste ispitati rod i svakodnevicu u interakcionističkom okviru.

Najbliži pojmovi općeg pojma roda su rodni identitet, rodni odnosi te ženskost i muškost. Ovdje ćemo predstaviti samo najosnovnija shvatanja ovih pojmova. Kad je u pitanju pojam **rodnog identiteta** odmah se mora napomenuti da je pojam jako teško sadržinski odrediv. U dosadašnjem razvoju društvenih nauka ne zastupaju se arhetipska stajališta ženskog i muškog identiteta. Ovi identiteti su oblikovani socio-kulturnim, socio-ekonomskim, ideološkim i političkim kontekstualnim specifičnostima konkretnog društvenog ambijenta u kojem se pojavljuju i konkretne pozicioniranosti društvenih aktera u sistemu socijalne hijerarhije. Feministkinje prve generacije pokušale su konstituirati arhetipski identitet žene ali je taj identitet bio partikularan (i svojevrsni lokus moći), odnosno predstavljao je heteroseksualnu bijelu ženu smještenu u višu srednju ili višu klasu.

Kritike drugog a posebno postmodernog trećeg vala feminizma dekonstruirale su takav identitet i iz njegova obzorja izmjestili arhetipsku univerzalnost subjekta, a sam identitet označile kao konstrukt *mainstream* kategorije subjektiviteta (Duhaček, 2011: 362-363). Jedna od

najistaknutijih zastupnica ovog stajališta bila je Judith Butler. Ona tvrdi da je teško, pa skoro i nemoguće definirati pojam žene i ženskog identiteta na iscrpan način „zato što se rod ne konstituira uvek koherentno i konzistentno u različitim povijesnim kontekstima te zato što se ukršta s rasnim, klasnim, etničkim, spolnim i regionalnim modalitetima diskurzivno konstituiranih identiteta. Na kraju postaje nemoguće izdvojiti 'rod' iz političkih i kulturnih sjecišta u kojima se stalno proizvodi i održava“ (Butler, 2000: 19 prema Duhaček, 2011: 363). Butler smatra da se rod (rodni identitet) konstituira i održava kao konstrukcija na performativan način, odnosno da je rod rezultat diskurzivne formacije čiji je sadržaj performativno slijeđenje i otpor prema normama a ne prirodnosti. (Duhaček, 2011: 364). *Doing – beign – gender* je ona formula u kojoj se performativnost iskazuje. Kada budemo predstavljali interakcionistička stajališta u okviru svakodnevnog života primjetit će se njihova kompatibilnost sa performativnom formulom konstituiranja rodnog identiteta (definicija situacije, sopstvo, prirodni stav).

Naredni pojam je pojam **rodnih odnosa**. Također, i ovaj je pojam teško iscrpno definirati budući da se rodni odnosi odvijaju na više nivoa društvenog života i obuhvataju više različitih modaliteta. Uopćeno bi se moglo reći da su to odnosi između suprotnih rodova obilježeni distinkcijom, hijerarhijom, raspodjelom i ulogama. Nira Yuval Davis rodne odnose dovodi u mikro i makro društveni kontekst i identificira ih kao tvorca 'biti' kulture i njene transgeneracijske i transsituacione (re)produkcije.

Na mikro nivou rodni odnosi se lociraju u kulturnom konstrukturu „doma“: porodičnih odnosa između odraslih i između odraslih i djece, načina kuhanja i objedovanja, raspodjele poslova u domu, raspodjele novčanih sredstava (Lefebvre, 1959), igara, dokolice, priča za djecu i slično. Sve navedeno nije ništa drugo do svakodnevni život pa bi se moglo reći da se kultura (i rodno obilježeni kulturni obrasci) reproducira upravo kroz svakodnevnicu. Iz svakodnevnice, „doma“ i odnosa u „domu“ ustaljuju se i reproduciraju etički i estetski svjetonazori (Davis, 2004: 62). Iz sociološke perspektive, ove rodno-autopojetske rutine zaslužuju naročitu pažnju ukoliko uključuju procese rasta, slabljenja i preobrazbe rodno obilježenih aktera, rodnih identiteta i rodnih odnosa.

Na makro nivou rodni odnosi se konstituiraju diskurzivno i funkcionalno – arhetipskim pripisivanjem rodnih uloga – u kulturnom kontekstu. Tako muškarci figuriraju kao očevi, mudri starci, heroji nacije i pali junaci a žene figuriraju kao nositeljice kolektivnog identiteta, sudbine kolektiviteta i njegove časti (Davis, 2004: 65). Međutim, žene u kolektivitetu imaju ambivalentan odnos – s jedne strane simboliziraju njegovo jedinstvo (arhetipski subjekt majke), dok sa druge u poretku stvarnih društvenih odnosa igraju ulogu objekta, za razliku od muškaraca čijem arhetipu odgovara uloga subjekta. Iz tih razloga, konstrukcija ženskoga nosi oznaku „drugosti“, žene su ono „Drugo“, kao i stranci, manjine, parije, robovi i druge socijalne kategorije isključene iz matrice hegemonog (muškog) kalkulusa moći.

Za pojmove **muškosti** i **ženskosti** može se uzeti u obzir jedna definicija. Koristimo definiciju Jack S. Kahna koji muškost definira kao „kompleks kognitivnih, bihevioralnih, emocionalnih, izražajnih, psihosocijalnih i sociokulturnih iskustava povezanih sa identificiranjem kao muškarac“ (Kahn, 2009: 2). Na isti način se može definirati i ženskost s tim da bi definicija završavala sa „identificiranjem kao žena“. U nastavku će biti prikazano kako se rodno definirani subjekti u interaktivnom i situacionom kontekstu rodno identificiraju i kakva „ženska“ i „muška“ iskustva u ovim slučajevima mogu biti. Budući da su ta iskustva povezana sa tjelesnošću i seksualnošću, o njima će biti govora kasnije u dijelu koji bude razmatrao ta pitanja.

1.2. Pojam svakodnevnog života

1.2.1. Unutardisciplinarna podjela sociologija svakodnevnog života i dva shvatanja pojma svakodnevnog

Osnove za razumijevanje i konceptualizaciju svakodnevnog života su date, kako smo nagovijestili u uvodu, u okviru sociologija svakodnevnog života. Kakva je to sociologija? Sam naziv discipline sugerira da je riječ o sociologijama koje se na neki način bave temom svakodnevnice, odnosno sociologija svakodnevnog života je svaka ona sociologija „koja

objašnjava uobičajeno odvijanje društvenog života“ (Spasić, 2004: 9). Korpus sociologija u okviru discipline koja, netipično, sadrži plural u svom nazivu, dijele se na dva tipa sociologija, prema kriteriju tretiranja predmeta istraživanja. Prvi tip svoj predmet tretira kao svaku drugu oblast društvene pojavnosti na koju treba primijeniti ustaljeni sociološko-analitički način mišljenja s epistemološkom pozicijom izvan te pojavnosti **(a)**. Drugi tip odlikuje drugačiji pristup: predmet se tretira kao društvena pojava u kojoj se sociolog svojim poslom (istraživanjem, promišljanjem) bavi kao svakom drugom društvenom praksom te, budući da se ne može dislocirati izvan nje, mora se istom baviti *insider*, kao djelatni akter **(b)**. U prvom slučaju (a) riječ je o govoru *o* svakodnevnom, a u drugom (b) – govoru *iz* svakodnevnog. Prvi tip svakodnevnog života tretira kao predmet, a drugi kao skup procedura koje treba iznova promisliti (Spasić, 2004: 10).

Unutardisciplinarnoj podjeli korespondira još jedna čiji je kriterij shvatanje svakodnevnice pa tu razlikujemo dva različita istraživačka pristupa. Postoje dva shvatanja svakodnevnice: formalno i materijalno. Ova distinkcija ima veću analitičku vrijednost za razumijevanje različitih „sociologija svakodnevnog života“ nego što ih stvarno klasificira u različite tipove (za razliku od prethodne diobe). Razlog tome je neraskidiva povezanost formalne i supstantivne dimenzije fenomena svakodnevnog.

Formalno shvatanje svakodnevnog ne zanima se za sadržaj svakodnevnog (aktivnosti, interakcije, rutine, situacije) već formu njihovog obavljanja – forme svijesti i forme znanja o svijetu. Ovdje je riječ o „najopštijim, pozadinskim pretpostavkama koje određuju pogled na svet i na sebe samog, te omogućavaju elementarne forme društvenosti“ (Spasić, 2004: 40). Jedan od naziva ovog tipa sociologija je i „zdravorazumologija“ budući su njihovi postulati vezani za zdrav razum kao paradigmatsku osnovu, a 'zdravim razumom' se označava „neprerađena i neposredovana slika „stvarnosti“ same, onakva kakva „jeste““ (Spasić, 2004: 40). U taj nesvodivi element društvenog života koji se odvija u svakodnevnom ritmu sociologija ulazi sa refleksivnim stavom i razotkriva prirodni stav – *zdrav razum* – oneobičavajući ga i oduzimajući mu mogućnost samolegitimiranja („legitimisanja odsustvom legitimisanja“), prikazujući ga kao uslovnog i kulturno determinisanog, društveno konstruisanim i historijski nataloženim (Spasić, 2004: 40).

S druge strane, **supstantivno** shvatanje pojam svakodnevnice veže za „određeni domen društvenog života ili region društvenog prostora – najčešće privatnost, porodični život, dokolicu, koja obuhvata konkretne i opažljive društvene prakse, radnje i iskustva“ (Spasić, 2004: 40-41). Svakodnevica postaje tvar i kao takva nalazi svoje „precizno „mesto“ u ukupnoj topologiji društvenog života“ (Spasić, 2004: 41).

Premda izgleda da se dvije distinkcije poklapaju, to ipak nije slučaj. Može nam se činiti da formalno shvatanje korespondira „govoru *iz*“ a supstantivno „govoru *o*“ svakodnevnom, ali to u praksi nije slučaj. Kako je primijetio Zygmunt Bauman, formalno se može izdizati iznad svakodnevnog, na neku izvanjsku referentnu tačku i s nje kritizirati svakodnevno, dok se u supstantivnom može kriti emancipatorski potencijal (Spasić, 2004: 41). Rodne studije obično, zahvaljujući nasljeđu feminizma, inkorporiraju obje vrste shvatanja što bi značilo da je i sociologija roda jedna svojevrsna sociologija svakodnevnog života. Ona bi se mogla smjestiti u drugi tip sociologija (govor *iz* svakodnevnog) jer je eksplicitno posvećena „drugom glasu“ odnosno „glasu žena“ kao glasu „drugih“.

1.2.2. Sadržaj pojma svakodnevnog i njegova osnovna razumijevanja

Šta je sadržaj pojma svakodnevnog života i kako ga objašnjavaju neki od najznačajnijih autora iz ove oblasti? Historičar Fernand Braudel svakodnevnicu označava kao skup historijskih 'inercija' – svakodnevnih zbivanja koje se dešavaju bez voljnog iniciranja: rutine, navike „bezbrojne radnje koje se spontano započinju i privode kraju i u vezi s kojim niko ne mora da donese nikakvu odluku“. Inercije se zgušnjavaju u pojam svakidašnjeg (Spasić, 2004: 26). Ova definicija više je uklonjena supstantivnom shvatanju. Jedan od prvih sociologa koji se bavio ovom temom bio je Georg Simmel i više ga je zanimala svakodnevica u formalnom smislu. Simmel je iz svoje sociološke analize izostavio pojedince, grupe i kategorije a pažnju usmjerio na „društvene atome“ odnosno socijalne interakcije između pojedinaca i ishode tih reakcija, njihove kristalizacije u vidu grupa i institucija (premda im je priznao da mogu imati autonomnost

i moć). Njegova pažnja bila je usmjerena na forme a ne na sadržaje, to jest na odnose saradnje i konflikta, nadređenosti i podređenosti, bliskosti i distance te posebno uzajamnosti. Također, njegov sociološki program bio je usredsređivanje na nemarkirano – obraćanje analitičke pažnje na ono što svi znaju za razliku od markiranog, za razliku od drugih klasika sociologije njegovog doba (Spasić, 2004: 34-35).

Henri Lefebvre, teoretičar koji je prvi problematizirao svakodnevni život kao autentičan i dignitetan predmet teorije i nauke uopće, govori o svakidašnjem životu kao o totalitetu. Prema njegovim riječima, svakodnevni život ima duboku vezu sa *svim* djelatnostima, te ih obuhvaća s njihovim razlikama i njihovim sukobima. On je njihovo mjesto stjecišta, i njihova veza, i njihovo zajedničko tlo (Lefebvre, 1959:220). Upravo u svakodnevnom životu se oblikuje i konstituira cjelina odnosa koja stvara od ljudskog i od svakog ljudskog bića, cjelinu.

Nadalje, neizmjeran doprinos u razumijevanju fenomena svakodnevnice dao je Norbert Elias. On je sadržaje pojma svakodnevnice predstavio kroz sistem binarnih opozicija u više različitih kategorija. Svakodnevnica je u tom sistemu opisana kao: rutina, radni dan, život narodnih masa, područje repetativnog života iz dana u dan, privatni život (porodica, ljubav, djeca), sfera prirodnog, spontanog, nereflektiranog, istinskog načina doživljavanja i razmišljanja i svakodnevna svijest (ideološko, naivno, nereflektirano mišljenje). Temeljna binarna opozicija ovdje je između svakodnevnih događaja i lomnih, prekretnih, eruptivnih događaja koje ulaze u sve registre koje ispoljavaju autoritet (historija, politički anali, kolektivno sjećanje...) (Spasić, 2004: 38). U Eliasovu shemu binarnih opozicija može se smjestiti i rod. Svakodnevno se, s obzirom na sadržaje, može izjednačiti sa privatnim dok se opozicioni sadržaji mogu izjednačiti sa javnim. Ukoliko se usvoji rodna dioba s obzirom na smještenost u ove sfere (žene = privatno, muškarci = javno) proizlazi da je područje svakodnevnog više rezervirano za žene što će biti i zaključak feminističkog društveno-teorijskog promišljanja ove teme. Ovaj zaključak podupire određivanje žena kao „Drugog“, budući da se i sama svakodnevnica u *mainstream* sociologiji određivala kao ono „drugo“ koje je zbog svoje prirodnosti (zdrav razum, rutine, mikro nivo, repetitivnost) ostalo nemarkirano.

1.3. Teorijsko-istraživački pristupi svakodnevnog života

U svrhu potpunije ilustracije značaja svakodnevnog za promišljanje roda i ukazivanja na potencijal integralističkog uklona, odlučili smo prikazati osnovne ideje, pojmove i shvatanja nekih od sociologija svakodnevnog života za koje smatramo da najviše korespondiraju idejama i perspektivama sociologije roda. „Sociologije“, odnosno teorijski pristupi za koje smo se odlučilo su sljedeći: fenomenologija, simbolički interakcionizam, etnometodologija i feminizam.

1.3.1 Fenomenologija

Fenomenolozima pripada zasluga za konceptualiziranje jednog od najvažnijih pojmova svakodnevnice – „**svijeta života**“. Bez ovog pojma skoro je nemoguće sociološki promišljati svakodnevni život. Edmund Husserl „svijet života“ razumije kao „primordijalne i izvorne sfere realnosti u kojoj ljudi osmišljavaju i tumače svoje iskustvo i delovanje pre svake nauke“ (Husserl, 1991: 121, prema Spasić, 2004: 57). Za Alfreda Shutza „svijet života“ nije ništa drugo nego intersubjektivno determiniran „svijet svakodnevnog života“, čiji su elementi: vremenitost, projekt, intersubjektivnost, postulati intersubjektivnog razumijevanja i zalihe znanja (Spasić, 2004: 64-65). Posljednji u nizu nabrojanih elemenata je za temu roda i svakodnevnice najbitniji. **Akumulacije ili zalihe znanja** se mogu definirati kao „relativno integrisan skup kognitivnih sadržaja koji su nastali taloženjem (direktnih ili posredovanih iskustava) pojedinca ili kolektiva u praktičnom svakodnevnom životu“ (Spasić, 2004: 68).

Ona akterima služi kao referentni okvir ili kognitivna shema³ za objašnjavanje svijeta i djelovanje u skladu sa tim objašnjenjima. Najbitniji dio ovog znanja je „sviknuto znanje“, odnosno „vještine, recepti i drugi oblici praktičnog znanja“, čija je svrha „ovladavanje situacijom“ (Spasić, 2004: 68). Akumulacije znanja kao referenta shema djeluju kroz *mehanizam tipizacije – selekcijom generičnog u svakom novom iskustvu*

³ Što bi vrijedilo usporediti sa gender shemom o kojoj, u kontekstu maskuliniteta, govori Jack S. Kahn (Kahn, 2009: 129-137).

bez obzira na pojedinačnosti – tako se prerađeno „novo“ pretvara u „staro“ i nadopunjuje zalihe znanja čime postaje kalup za inkorporiranje novih opažaja i informacija (Spasić, 2004: 68-69). Praktično znanje se koristi kao recept⁴ za savladavanje situacija. Kroz taj pragmatizam sviknutog većina tog znanja postaje neosvještena a njeno korištenje rutinizovano. Shutz i Luckmann ovo nazivaju „društvenim apriorijem“ (Spasić, 2004: 69). Bitna implikacija ovakve konceptualizacije je da se subjektivnost⁵ uvijek izvodi iz intersubjektivnosti što će tvrditi i zastupnici simboličkog interakcionizma. Dijelom „akumulacija znanja“ a tako i „svijeta života“ mogu svakako postati i sviknuta znanja o rodu. Konstituiranje roda se bez sumnje dešava na intersubjektivnoj ravni, na kojoj se različita značenja vežu za različite rodne attribute (mehanizam tipizacije) a što uvjetuje interakciju i sistemom povratne sprege jača pojedine poveznice akumulacije znanja. Ovaj proces će dodatno biti pojašnjen u nastavku rada, u dijelu interakcionističkih shvatanja roda.

Ovdje bi još vrijedilo ukratko predstaviti djelovanje mehanizma tipizacije za stvaranje „akumulacija znanja“, pa tako i „prirodnog stava“. Premda ovaj mehanizam može djelovati i nejezički, mnogo se češće pojavljuje u jezičkoj formi, preciznije semantičkoj (anonimizirajućoj) formi koja je skoro uvijek iskazana kroz iskaze: „Poznato je da...“, „Oduvijek se smatra da...“ i slično. Anonimizirajuća forma nije slučajna: „znanje se zaodeva uopštenim autoritetom „predaka“ i „svakoga“; tako stiče svoju nadmoćnu nezavisnost i počinje da se uzima „zdravo za gotovo“ (Spasić, 2004: 69-70). Dakle, prevodenje vlastitog poimanja i iskustva u objektivnost i prirodnost – posredstvom standardizacije kroz jezik i kristaliziran sistem društvenih uloga i socijalizaciju – kroz duže vrijeme gradi i „prirodan stav“ a u skladu s njim i vrijednosti, socijalne norme i konvencije koje neminovno obuhvataju i rod. Ono što je posebno važno za ispitati je: kako se neke društvene instance nalaze u poziciji ispoljavanja veće moći u smislu ovog procesa objektivizacije (naturalizacije) – zašto se samo njihovi elementi akumulacije znanja usvajaju kao prirodni? Na takvim pitanjima insistiraju teoretičari kao što su Michael Foucault, Marry Douglas i Pierre Bourdieu (Spasić, 2004: 70). Upravo su ova pitanja bitna za razumijevanje rodnih odnosa ka odnosa distinkcije i distribucije (Wharton, 2005: 5).

⁴ „Recepti kojima pojedinac raspolaže za snalaženje u svakodnevnom životu suštinski su društveni. U pragmatičkoj svakodnevnoj perspektivi samo svojstvo opšteprihvaćenosti tog „društveno odobrenog znanja“ dovoljan je dokaz njegove valjanosti“ (Spasić, 2004: 70).

⁵ Jedna kritička teorija svakodnevnog života i roda bi trebala jednako i u neposrednoj povezanosti tretirati kako pozitivnu tako i negativnu subjektivnost, odnosno, njegovo pozitivno i negativno ispoljavanje s aspekta pojedinaca ali i društvenih grupa.

1.3.2. Etnometodologija

Slična ovoj, u krajnjoj liniji socijal-konstruktivističkoj perspektivi, jeste su određenoj mjeri i etnometodološka, koja društvenim amalgacijama ne pripisuje karakter stvarnih entiteta: „Trajnost i čvrstina, transsituaciono važenje krupnih društvenih struktura samo su privid; ljudi u svom zdravorazumskom, praktičnom stavu pristaju da se ponašaju „kao da“ one postoje samo zato što im to olakšava međusobnu koordinaciju, saradnju i obitavanje u zajedničkom, smislenom svetu“ (Spasić, 2004: 85). Etnometodolozi su okrenuti mundanim fenomenima i mundanom promišljanju, odnosno mundanom kao „ambijentu i tlu svakog promišljanja“ i kao „narodskoj ontologiji“ (Spasić, 2004: 88). Harold Garfinkel je smatrao da je svaka referenca za „stvarni svijet“ (sociološka, biološka, fiziološka) zapravo referenca na organizirane aktivnosti svakodnevnog života – aktivnosti u kojima je prisutan osjećaj za poredak kao *strukturu-u-djelanju*. U tome je smisao endogene refleksivnosti kao refleksivnosti na ekvivalenciju opisivanja i proizvođenja interakcije – ono što bi se nazvalo definicijom situacije treba razumijevati na način da definicija stvara situaciju a objašnjenje je glavni instrument ekvivalencije (Spasić, 2004: 90). „Stvarno delanje stalno se prepliće sa „pričom“ („objašnjenjima“) o tom delanju, koja poseže za elementima društvene strukture (uloge, ponašanja koja se očekuju od nosilaca uloga, motivi, pravila itd.)“ (Spasić, 2004: 91-92).

U tom smislu, Sicourel razlikuje bazična pravila i norme: bazična pravila zapravo i jesu akumulacije znanja koje se ne aktiviraju svjesno a norme su površinska pravila koje omogućavaju slaganje koje upravlja interakcijom dok je bazična pravila omogućavaju uopšte (Spasić, 2004: 92). Bazična pravila, kao i socijalne norme, u sebi nemaju ništa esencijalno. One su rezultat interakcija između aktera a te interakcije u sebi sadržavaju premise različite društvene moći i društvenih uloga čije se odigravanje očekuje. One sadrže i oblikovane su „pričom“ nastalom iz akumulacija znanja. Ove „priče“ odlikuju kako mikro tako i makro situacije. Prisjetimo se konceptualizacije rodnih odnosa od Nure Yival Davis: i „dom“ i kulturni arhetipi (mikro i makro nivo rodnih odnosa) uvijek se referiraju na set naracija čija je funkcija oživljavanje i sankcioniranje bazičnih pravila i normi koje grade poredak rodnih odnosa (i koji, po etnometodolozima, nije moguće promijeniti bez narušavanja subjektivnog osjećaja poretka kod aktera što rezultira društvenim lomovima na mikro-socijalnom nivou).

1.3.3. Simbolički interakcionizam

Na sličnom tragu kao i etnometodolozi su i simbolički interakcionisti, naročito George Herbert Mead. Za njegovu koncepciju dualnosti sopstva („mene“ kao ono što je konvencionalno i sviknuto, što preuzima stavove drugih u sebe i „ja“ aspekt kao nezavisan i spontan, kreativan aspekt sopstva), odnosno potpuno razvijenog sopstva, karakteristično je da je moguće tek ukoliko se usvaja perspektiva *uopštenog drugog*. A uopšteni drugi (organizacija, grupa, institucije, zajednica) daju jedinstvo sopstva. Ono može obuhvatiti sve simboličke artikulacije jedne društvene zajednice i treba je shvatiti kao nešto što je „materijalizovano i pohranjeno u društvenim artefaktima i što se artikuliše u sitnim svakodnevnim činovima“ (Spasić, 2004: 103). I Seyla Benhabib, a u kontekstu jezika, smatra da je subjekt zamijenjen sistemom struktura, opozicija i odgoda koje, da bi se mogle shvatiti, ne smiju biti promatrane kao subjekti žive subjektivnosti. Smatra da smo svi puka mjesta konfliktnih jezika moći, a sopstvo predstavlja drugu poziciju u jeziku, pa samim tim i u kulturi (Benhabib, 1992). Drugim riječima, kroz ovu formu zajednica utiče na naše ponašanje kao njenih pripadnika. Zar se kroz ovu shemu ne bi mogli objašnjavati i rodni odnosi? Da li je naš uopšteni drugi androgin ili je muškarac?

Ovdje je zanimljivo i dramaturško stajalište Erwina Goffmana o interaktivnom poretku sa elementima odnosno dimenzijama strategija (proračunatosti) i rituala (kooperacija). Bitni elementi su povjerenje u rad institucija i pravila kao i izvedba prema unaprijed predviđenim pravilima – predodređenost. „Strukturno definisane uloge malo znače ako se ne odigraju na pravi način“ (Spasić, 2004: 109). Njegovo stajalište treba dovesti u vezu sa interakcionističkim okvirom razumijevanja roda, naročito teorijom statusnih karakteristika i teorijom homofiličnosti (Wharton, 2005: 57-64), koje iznosimo dalje u tekstu. Vrijedi napomenuti da je i Berthold Brecht razmatrao odnose društvenih uloga u kontekstu svakodnevnice akcentirajući da su sve uloge društvene uloge koje čine društveni život. Prema Brechtu, zauzimanje stanovišta i opredjeljivanje jeste svakodnevni život (Lefebvre, 1959).

1.3.4. *Feminizam*

Posljednja perspektiva koju ukratko izlažemo je feminizam. Svakodnevni život se u velikoj mjeri povezuje sa ženskim rodом. Žene se smatraju povlaštenim akterima (akterkama) svakodnevnicе zbog svoje smještenosti u svakodnevni život ili kategorijama datim u binarnim opozicijama: dom – javni prostor, tijelo – duh, priroda – kultura. Feministkinje ističu da se može staviti znak jednakosti između žena i prirode, a u okviru sociologija svakodnevnog života žena se izjednačava sa svakodnevnicom (svakodnevni život je društveni domen žene). I same sociologije svakodnevnog života duguju zahvalnost feminističkoj kritici klasične *malestream* sociologije koja je rodne nejednakosti shvaćala kao prirodne i reproducirala ih u svojoj naučnoj praksi (kao što je i većina sociologa bila muškog roda). Feministkinje markiraju nemarkirano – usredsređujući se na žene iz ženske perspektive, s fokusom na ženski ambijent, odnosno ženski društveni prostor ispunjen repetitivnošću, imanencijom i reprodukcijom postojećeg. Feminizam pomaže da svakodnevno dobije svoj glas, da žene ispričaju svoju stranu priče (Spasić, 2004: 153). Feministička društvena teorija na dva načina je unaprijedila poimanje svakodnevnog života kroz dvije stavke: **a)** supstantivnim doprinosima, skretanjem pažnje na domen privatnog, porodicu, domaćinstvo „privatno konačno zadobija status sociološke činjenice“ (Spasić, 2004: 155) i **b)** epistemološkim uticajima, u smislu da feminizam potkopava pozicije sociologije kao čiste, pozitivističke i vrijednosno neutralne društvene nauke; usvaja se ženska perspektiva koja se smatra epistemološki povlaštenom (teoretičarke stajališta). „Partikularnost svakog saznanja o društvu i razgradnja neutralnog subjekta saznanja sačinjavaju temeljna polazišta „ženske perspektive““ (Spasić, 2004: 157).

U ovom pogledu najznačajnija autorica je Dorothy Smith, koja u odnos jednakosti stavlja epistemološke zahtjeve sociologije (neutralnost, objektivnost, apstraktnost) i „odnose vladanja“ – u savremenim društvima muške superiornosti. Sociologija ovakvog društva ignorira svakodnevno, tako dodatno marginalizirajući žene koje većinom obitavaju u ovom domenu. Na taj način ona odražava i reproducira postojeće obrasce „odnosa vladanja“: „Sociologija, dakle, održava, putem jednog „jedinственоg podudaranja“ osobenu formu „vladavinskih odnosa“ u društvu, formu koja teži popredmećenju i bezličnosti, prevođenju lokalnih i partikularnih

realnosti ljudskog života u apstrahovane, uopštene kategorije, pri čemu se rukovodi organizacionom logikom i instrumentalnim zahtevima“ (Spasić, 2004: 159). „Etabilirana sociologija je opredmetila jednu svest o društvu i društvenim odnosima koja ih 'spoznaje' sa stanovišta vladavine i sa stanovišta muškaraca koje vrše tu vladavinu“, smatra Smith (Smit, 1987: 2, prema Spasić, 2004: 159-160).

Takvu sociologiju treba posmatrati kao naučnu praksu, te ona, kao i sve druge, jeste u svojoj osnovi socijalna praksa. Ukoliko se u ovom slučaju kao predmet analize primijeni epistemologija sociologije svakodnevnog života, na taj način se razotkrivaju društveni odnosi skriveni oznakom nemarkiranosti, običnosti ili prirodnosti. Odnosi ove vrste su odnosi superiornosti muškaraca i inferiornosti žena, distinkcije i neravnomjerne distribucije moći između rodova: „Bezličnost i apstraktnost vladajućeg načina mišljenja povezane su sa muškim principom zato što su velikom većinom muškarci ti koji se, u društvenoj stvarnosti, kreću u ovom razrađenom, nelokalizovanom, neotelovljenom prostoru. Žene pak u tom modusu imaju jasno određenu ulogu“ (Spasić, 2004: 161). To su: porodica, domaćinstvo, djeca, njegovanje muškaraca, itd. Upadanje ovog apstraktnog i bezličnog svijeta u svijet svakodnevnog života, žene doživljavaju kao „prekid u odnosu na svet proživljenog iskustva u kojem se pretežno kreću“ (Spasić, 2004: 161).

Dorothy Smith se zalaže za jednu sociologiju koja mijenja svoju epistemološku lokaciju, koja počinje iznutra, iz svakodnevnog svijeta, iz nulte tačke (Spasić, 2004: 161). I svakodnevni život se problematizira – jer nije transparentan niti se može saznati unutar svojih okvira, ono u njemu što je samospoznatljivo u stvari to i nije! (Spasić, 2004: 162). Ali Smith nije bez greške, koja je greška i teškoća svake sociologije svakodnevnice – što povlašćuje lično iskustvo i perspektivu i što je uzima kao referentnu tačku (Spasić, 2004: 163). „U fokusu treba da stoje izukršteni mehanizmi izgradnje društvene „dokse“ koji obezvređuje ono što sa ženskim polom, a ono što je obezvređeno povratno povezuje sa „ženskim“ (emocije su potcjenjene jer su „ženske“ a žene se potcjenjuju jer su „emotivne“; ili, u ravni društvene strukture, kako se neka profesija feminizuje, tako postaje sve manje ugledna i, što je manje ugledna, to je više žena u njoj, itd.) – ovo je u cilju temeljnog razgrađivanja neosvijestjenih pretpostavki pripisivanja

polovima (rodovima) kao i drugim kolektivnim kategorijama (Spasić, 2004: 164-165). I sociologije svakodnevnog života teže dekonstrukciji ideologije rodnih uloga kao i denaturalizaciji prirodnosti rodnih atributa – kroz osvještavanje neosvještenog zdravorazumskog i onebičavanje običnog (Spasić, 2004: 166).

Očigledno je da je feministička perspektiva u okviru sociologija svakodnevnog života funkcionira kao dobar primjer *integralističkog* stajališta o rodu i svakodnevnici. Prikazi osnovnih ideja izabranih „sociologija“ svakodnevnog života imale su svrhu da ilustriraju povezanost roda sa svakodnevnicom i socioloških promišljanja u ovim oblastima. Pažnju u nastavku teksta ćemo posvetiti jednom pristupu u okviru sociologije roda – kontekstualnom, odnosno, interakcionističkom pristupu ili okviru razumijevanja kako ga shvata Amy S. Wharton. I ovaj pristup se može označiti kao integralistički i u njemu će doći do izražaja ideje iznesene u gore navedenim perspektivama sociologija svakodnevnog života.

2. Interakcionistički okvir razumijevanja roda

Interakcionistički pristup rod podrazumijeva kao socijalnu praksu ovisnu od socijalnog konteksta, od društvenog ambijenta u kojem se interakcija odvija. Interakcije su oblikovane normama i očekivanjima socijalnih uloga, zbog čega se rodni identiteti mogu manifestirati u smislu nekih za jedan rod tipičnih osobina u okruženju koji pretpostavlja i očekuje ponašanje u skladu s tim osobinama. Npr., od žena se očekuju da iskazuju empatiju i brigu u miljeima koje tu osobinu vežu za ženu a onda se žene tako i ponašaju (Wharton, 2005: 54). Ovdje je bitan pojam društvene kategorizacije a rod je najbitnija kategorija (starost, i druge pripadnosti su manje bitne). U nekim slučajevima su socijalne kategorije roda jako bitne za socijalnu interakciju u specifičnim situacijama. Socijalna kategorizacija proizvodi rodne distinkcije i nejednakosti. Postoje tri perspektive na ovo pitanje: prva je „vršiti rod“ (*doing gender*), druga je teorija statusnih karakteristika i treća je teorija sličnosti ili homofiličnost (Wharton, 2005: 55).

2.1. Etnometodološka perspektiva

Sa stanoovišta etnometodološke perspektive, rod predstavlja nešto što je neosvijesteno i naturalizirano, habitualno te da polna kategorizacija reflektira ali i doprinosi prirodnom stavu roda. Ova kategorizacija nastaje i održava se u socijalnoj interakciji, zbog čega je konstrukt a ne datost. U etnometodološkoj perspektivi rod se izvršava, rod se vrši i tako postaje baza stvaranja društvene nejednakosti (Wharton, 2005: 56), a vrši se u skoro svim socijalnim interakcijama. Kroz polne kategorije se mogu objašnjavati naša ponašanja, onaj mikrosociološki interaktivni poredak obilježen je zakonitošću rodne kategorizacije, najčešće. Rod je svugdje i uvijek, svaki naš postupak se može pripisati činjenici da smo muško ili žensko. Ovaj pristup, koliko god bio koristan i zanimljiv, previše je ograničen na samu interakciju i ne uzima u obzir kontekst onoliko koliko bi trebao (Wharton, 2005: 56).

2.2. Teorija statusnih razlika

Po teoriji statusnih karakteristika, rodna karakterizacija u socijalnim interakcijama nužna je zbog same interakcije, zbog unošenja reda u društveni život. To nije bez razloga najprisutnija kategorizacija. Ipak, ona stvara očekivanja i stereotipe koje se vežu za rodove. Očekivanja imaju svrhu kognitivnih podsjetnika na to kako da se ponašamo u određenoj situaciji. Ljudi se ponašaju onako kako se od njih očekuje, zbog toga se ova teorija još naziva i teorijom očekivanih stanja (Wharton, 2005: 57). Statusna karakteristika je atribut pripisan pojedincima, povezan sa širokim sklopom vjerovanja da neka stanja atributa imaju veće značenje nego drugi, npr. da je biti muško značajnije od biti žensko. Rod je nesumnjivo statusna karakteristika zbog koje se muškarci tretiraju drugačije nego žene. Kada karakteristika ima statusnu vrijednost ona oblikuje očekivanja i bazu za stvaranje stereotipa (Wharton, 2005: 57). Sa statusnom karakteristikom (postoje i druge kao što su dob, rasa, nacija) povezana je i moć. Ovom teorijom se objašnjava potcjenjivanje žena u radnom okruženju – jer se svako očekivanje oblikovano statusnom karakteristikom roda povezuje

sa radnom performativnošću – uspjeh muškaraca će se preneglašavati a uspjeh žena se neće toliko cijeniti ili će se čak minimizirati ili obezvređivati i obratno. Zastupnici teorije smatraju da se karakteristike aktiviraju u interaktivnoj situaciji, što zavisi od toga da su u nju uključeni pripadnici oba roda te da je situacija takva da je rod u njoj relevantan (Wharton, 2005: 58). Ukratko, zbog statusnih karakteristika u interakcijama mi kao pojedinci težimo da se ponašamo u skladu sa očekivanjima od našeg rodnog identiteta.

2.3. Homofiličnost

Teći pristup, homofiličnost, oslonjen je na pretpostavku o sastavu grupe u interakciji. Nije toliko bitno kojeg smo roda mi kao akteri već kojeg su roda drugi akteri u interakciji i koliko ih ima (Wharton, 2005: 58). Homofiličnost je zapravo sličnost između preferencija i statusnih karakteristika, koje se u ovom slučaju zovu sličnosti. Najbitnije od ovih su rod, dob i rasa. Na temelju ovih sličnosti ljudi se povezuju, više biraju one sa kojima imaju više sličnosti. U temelju stava da muškarci preferiraju muškarce u grupiranju a žene preferiraju žene, stoji pretpostavka da se sličnosti privlače (Wharton, 2005: 60). Istraživanja ovih teoretičara bavila su se razlikama manjine i većine i njihovim odnosima. Naprimjer, muškarci reaguju agresivnije ako su manjina, posebno ako su bijeli. Druga istraživanja, kao ono Rosabeth Moss Kanter, fokusirala su se na interakciju većine s obzirom na udio manjine i većine (proporcije) u grupi. Od proporcija zavisi kakva će biti dinamika socijalnih interakcija i socijalna iskustva (Wharton, 2005: 61). Manjine je označila kao „tokene“ a većinu kao dominante grupe. Ispitivala je tri parametra: *vidljivost*, *kontrast* i *asimilaciju*.

Vidljivost je stvarala pritisak za radnu performativnost - neki su „tokeni“ previše radili kako bi se dokazali, dok su neki iskoristili svoju vidljivost na taktičan način. Kontrast ima veće implikacije po dominantne jer utiče na njihovu svijest o razlici i čini ih više kompaktnim što dalje znači da će preneglašavati svoje sličnosti a što opet može dovesti do diskursa isključivanja. Asimilacija djeluje tako da preneglašava i banalizira ono što

je različito kod „tokena“ i forsira pritisak na njih da se ponašaju u skladu sa tim predrasudama, u ovom slučaju sa rodnim predrasudama što dovodi do jedne karikaturalne situacije (Wharton, 2005: 62). I muškarci mogu biti „tokeni“ ali oni to koriste kako bi dominirali (npr., medicinski tehničari) dok žene to ne mogu, to je pokazalo istraživanje Flogge-a i Merrila iz 1986. godine (Wharton, 2005: 63). Istraživanje autora Allgemindern i Hackman iz 1995. godine pokazalo je da ukoliko je omjer tokena iznad 10% moć manjinske grupe postaje veća i da se mijenja sama dinamika interakcije (Wharton, 2005: 64).

Interakcionistički okvir razumijevanja roda u svoje tri teorijske perspektive i nalaze istraživanja potvrđuje teorijske iskaze i postulate izloženih sociologija svakodnevnog života, što opet potvrđuje da u promišljanjima obje teme, roda i svakodnevnog života, postoji visok stepen kompatibilnosti. Ovaj zaključak može biti uputan za sve istraživače ovih fenomena. Konačno, namjera nam je ukazati na još jedan primjer u kojem isprepletenost roda i svakodnevnice dolazi do izražaja. Ovaj put, riječ je o primjeru čija je baza mnogo više empirijska nego što je to bio slučaj sa primjerom interakcionističkog okvira razumijevanja roda. Radi se o ukrštanjima pitanja svakodnevnice i roda u polju seksualnosti i tjelesnosti.

3. Rod, tjelesnost, seksualnost i svakodnevnica

Perspektive sociologije roda i sociologija svakodnevnog života se u ovoj temi mnogo isprepliću. Po njima, tjelesnost je topos društvenog života kroz koji se prelamaju mnoga važna društvena pitanja, naročito kad je riječ o seksualnosti kao aspektu tjelesnosti. „Prelamanje pitanja“ se može označiti i kao discipliniranje tijela (Focault) – uređivanje tjelesnog općenja i integriteta: seksualnosti i za seksualnost neposredno povezanih pitanja (trudnoća, abortus, genitalna mutilacija, kvalifikacija seksualnog čina), kao i estetske slike o tijelu kao „hramu“. Premda se tjelesnost i seksualnost tipično pozicioniraju u sferu privatnog kao svakodnevnog, ipak su oni, kroz disciplinirajuće društvene prakse, predmetom regulacije društvene moći i dominantnih diskursa – čiji su autoriteti najčešće muškarci. U tom smislu, i jedna i druga perspektiva, ne smatraju tjelesno i seksualno nečim prirodnim već iskonstruiranim.

Seksualanost je vezana za različite domene života uopće i svaka veza ima jasno određeno značenje. Svaka od tih veza ide posredstvom tijela. Za biologiju je vezana reprodukcijom, za psihologiju afektima strasti i zadovoljstva, za društvo je vezana discipliniranjem i simboličkim ustrojavanjem. Posebno je pitanje seksualnosti u domenu roda – pitanje zadovoljstva. Kako tvrdi Dragana Todorović: „ženska seksualnost je samim ženama nepripadajuća i uvek već objektivizirana u funkciji zadovoljenja muške seksualnosti, koja po tradicionalnom sistemu seksualnosti polaže pravo na žensko telo, delove tela i zadovoljstvo“ (Todorović, 2011: 355). Ženska seksualnost je utilitizirana i socijalno kontrolirana od muškaraca koja ih čini dominantnima (uloge, hijerarhija, naturalizacija društveno-kulturnih pretpostavki o rodnosti) a žene inferiornima. Dihotomija polova, odnosno rodova izgrađena je kao neupitna i biološki determinirana, „kao misteriozni centar bića koji sublimira sve ono prirodno i suštinsko“, čime je i seksualnost – ono što je seksualno definirajuća kategorija onoga što neko jeste (Todorović, 2011: 352). Seksualnost je dio hijerarhijskih odnosa između rodova i služi kao normirajuća sila u određivanju muške i ženske seksualnosti.

„Dakle, ono što čini šire društveno shvatanje ženskosti i muškosti automatski se preslikava na pitanje seksualnosti, koja time postaje ultimativna potvrda prirodnosti distinkcije između dva pola i roda, i time identitetski centar i nova bezupitna istina onoga što neko jeste. Ovako postavljena osnova služila je za podupiranje i opravdavanje silovanja, seksualnog uznemiravanja, genitalne mutilacije, zabrane abortusa i obezvređivanja ženske genitalne anatomije kao i za progon različitih seksualnih manjina“ (Todorović, 2011: 352). A to je i rodno mjesto vezivanja seksualne moći žena za muškarca i porodicu. Dok je muška seksualna potencija slobodna i nevezana, dok je promiskuitet muškaraca predmet hvale i divljenja, ženska potencija je, u slučaju da je nevezana, predmet osuda i pokuda – igra duplih standarda i moralne superiornosti/inferiornosti (Todorović, 2011: 353). Kada Todorovićeva kaže da je riječ o „bezupitnoj istini“, ona govori zapravo o prirodnom stavu koji u sebi sadrži onaj „pragmatizam viknutog“ – ponašanje aktera u situacijama koje su rodno, odnosno seksualno definirane i u čijoj je osnovi set bazičnih pravila i društvenih normi: žene su „slabiji“ a muškarci „snažniji“ spol pa prema tome od muškaraca se očekuje da budu superiorni a od žena inferiorne. Diktat pravila i normi je diktat iskonstruisane seksualnosti – sastavnice

„zaliha znanja“ koje su osnova seksualne dominacije u „uopštenom drugom“. Drugim riječima, poredak rodnih odnosa je uvijek poredak seksualnih odnosa.

Jedna od značajnijih perspektiva u promišljanjima svakodnevnice je Foucaultova analiza moći, posebno analiza discipliniranja tjelesnosti i seksualnosti. Seksualnost, po Foucaultu, ne postoji kao takva, ona je proizvod „veza vlasti“, sprege moći i znanja. Seksualnost postaje kada se o njoj počne govoriti, kada se njom počne upravljati, kada se upregne u strategije vladanja (sistematski srediti da funkcionira za opću korist, da funkcionira efikasno i sl.). Ovdje je na djelu moderan javni vid moći – discipliniranje tijela. Disciplina je „određeni oblik ostvarivanja moći, način vlasanja koji podrazumeva skup sredstava, tehnika, postupaka, polja primene, ciljeva; ona je 'fizika' moći ili 'anatomija' vlasti, određena tehnologija vladanja (Foucault, 1997: 234, prema Spasić, 2004: 197-198). Moć postoji kao mašinerija, kao „politička tehnologija tijela“, kao „mikrofizika moći“. Disciplinarna moć je sveprisutna, neupadljiva i neprestana. Istovremeno postoji i otpor koji je kapilaran kao i sama moć. U smislu discipliniranja društva poznat je Benthamov primjer *Panopticum*. U žiži *Panopticum* je običan čovjek o kojem se skupljaju i arhiviraju podaci, kojeg se kontroliše u smislu slijeđenja dominantnih društvenih obrazaca a koje su i samo proizvod „odnosa moći“. Obični ljudi, kao potčinjeni, disciplinirani, slijeđenjem tih normi i obrazaca jačaju te odnose moći (Spasić, 2004:198-200).

O tome govore autorice Jennifer Saul i Kathryn Pauly Morgan u svojim analizama discipliniranja ženskog tijela u savremenog konzumerističkom društvu u SAD (Saul, 2003, Morgan, 2003). One istražuju discipliniranje ženskih tijela i ženske seksualnosti kroz naizgled „obične“ i benigne prakse i narrative ženskog izgleda koje se postižu dijetama, *fitnessom* i različitim vidovima kozmetičke hirurgije (*face-lifting*, liposukcija, povećanje grudi, *nose-job*, botoksiranje i slično). Problematizacijom ovog područja autorice onebičavaju obično, a u tom procesu pronalaze elemente rodno zasnovane ideologije. Kroz različite medijske sadržaje, naročito ženske časopise i reklame, ženama se servira jedan estetski ideal-tip kojemu svaka žena treba težiti. Problematiziranjem praksi oblikovanih oko ovog tipa, autorice dolaze do zaključka da one proizvode „norme ženskog izgleda“ koje djeluju

na identičan način kao i ono što Foucault naziva discipliniranjem i koje se može označiti 'političkom tehnologijom ženskih tijela' (Saul, 2003: 157-161).

Problem je u tome što je estetski ideal-tip rasistički, eurocentričan i patrijarhalan – to je slika bijele žene arijevskeg tipa koja je vječno mlada i savršenih tjelesnih proporcija (Morgan, 2003: 168). To potom i nije slika žene kao djelatnog subjekta, već slika „zgodne žene“, seksualnog objekta, koja se ženama obraća porukom o njihovoj nesavršenosti koja se mora što prije ispraviti! I to nije sve, dodatni problem je u tome što žene naprosto ne mogu dostići taj estetski ideal tip⁶ (većina žena ne može) što još više usložnjava i otežava položaj žena u društvu – naročito u sferi radnih odnosa gdje će „zgodna žena“ prije dobiti zaposlenje nego „obična žena“. Ženama se daje slobodan izbor u slijedenju normi femininog izgleda ali je on samo prividan (Morgan, 2003: 171-175). U patrijarhalnom kontekstu ženama je jako teško ignorirati ove norme ili im pružiti eksplicitan otpor (u čemu savremena feministička kritika trpi teorijske i praktične zastoje).

Žene mogu, s druge strane, razviti taktike te manevarskim slijedenjem i subverzijom ovih normi, pa čak i konformizmom, poboljšati svoj društveni položaj (Morgan, 2003: 178-180). Ova pozicija u skladu je sa onim što iz „idolatrijskih“ perspektiva ističu Michael Certeau i Johnatan Fiske. Certeau smatra domen svakodnevnog domenom „antidisciplinarnog“, gdje se razvijaju procedure otpora („operacije mikrofizike moći“) ili taktike: lukavstva, trikovi distanciranja, ignoriranja, otpora disciplinarnim silama savremenih društvenih i političkih tehnologija. One su suprotstavljene strategijama kojima se služe moćni akteri. U pitanju su taktike „računica koja nema svoje mesto“, koje se zasnivaju na vremenu (prava stvar u pravo vrijeme). Ne mogu se amalgamirati niti kondenzirati zbog čega se ne mogu kapitalizirati u vidu otpora. Zbog toga su zavisne od proračunatosti i manipulacije samih aktera, anonimusa svakodnevnog života (Spasić, 2004: 220-223).

⁶Taj nedostižni ideal lijepog i vječno mladog tijela u slobodnom i demokratskom konzumerističkom društvu kao da, sasvim legitimno, preusmjerava misaonu energiju iz etičkog u estetički diskurs – na taj način uobičajujući implikacije ideala (dominantnost estetičkog) u svakodnevno mišljenje i djelovanje. Ovo nas podsjeća na komentar jednog fiktivnog lika iz romana „Tijelo“ Hanifa Kureishia, sukladan idealu „vječite mladosti“ kao besmrtnosti: „Ako ideja smrti umire, sav značaj, sve vrijednosti zapadne civilizacije još od grka su se promijenile. Izgleda da smo zamijenili etiku sa estetikom“ (Kureishi, 2002: 96).

Slične stavove zastupa i Fiske, koji tvrdi da se u savremenoj narodnoj kulturi mogu naći one prakse otpora ili taktike koje se zasnivaju na *bricolage* konceptu: dodavaje netipičnih elemenata nečemu što već postoji i njegova simbolička transformacija u nešto potpuno drugo – npr. korištenje socijalnih mreža za organiziranje protesta, tržnih centara u mjesta okupljanja mladih i sl. Fiske tvrdi da je ovo nastavak usmene kulture (koji je naročito prisutan kroz televiziju i internet) i da je tu izvor zadovoljstva – u otporima dominantnim strukturama i pokušajima discipliniranja. On tu navodi „ženske taktike“ – gledanje sapunica, čitanje romana, tretmani uljepšavanja i sl. – žene tu razvijaju otpor prema dominantnim strukturama i ideologiji i navodno afirmiraju žensku moć i slobodu u svakodnevnicima. Ali Spasić smatra da se potrošnjom ovakvih kulturnih sadržaja žene više kreću u smjeru smanjenja slobode nego njenom proširenju, kao i mogućnost razmišljanja o alternativama koje su možda prisutne i u postojećim uvjetima (Spasić, 2004: 254). Da li se taktikama i kroz antidisciplinu svakodnevnice mogu postići neki konkretni rezultati kad su u pitanju norme ženske ljepote, ostaje da se vidi. Za kraj, treba reći da nisu samo žene podložne ovim pritiscima. U posljednje vrijeme sve je veći pritisak na muškarce da izgledaju kao muški estetski ideal-tip (mlad, preplanuo, potentant, „nabildan“...) zbog čega se muškarci sve više i više podvrgavaju raznim kozmetičkim tretmanima i naročito *fitness* programima (Saul, 2003: 166-168).

Zaključna razmatranja

Stav o isprepletenosti tema, fenomena, istraživačkih područja, objašnjenja i epistemoloških pozicija roda i svakodnevnice ponavljan je i argumentiran više puta u ovom radu, kroz prikaz pojmova, teorijskih pristupa i primjera njihove nerazmrsive povezanosti. Većina izloženih stajališta u ovom radu odnosila su se na oblikovanja roda na interaktivnoj ravni dok je samu svakodnevnicu nemoguće misliti van te ravni. Kao zaključak ćemo iznijeti sugestiju za jačanje istraživanja ovih područja a naročito područja roda, da će svako takvo istraživanje biti obogaćeno ukoliko usvoji integralističku perspektivu, odnosno ukoliko iz svog fokusa ne ispusti niti fenomen roda i rodni odnosa u širem spektru formi i sadržaja svakodnevnog, niti iz fenomena svakodnevnog ispustiti kompleks rodni odnosa, rodni identiteta, kategorija

i roda kao društvene prakse. Smatramo da je naročito važno raditi na ovakvim istraživačkim poljima u kontekstu specifičnosti bosanskohercegovačkog društva.

Ne treba zaboraviti da je i sama sociologija jedna socijalna praksa, ne toliko različita od drugih. Ukoliko istraživači implementiraju ovakav refleksivni stav u svojim praksama (promišljanje i istraživanje socioloških tema), već su načinili iskorak u domen roda i svakodnevnice, domen gdje refleksivnost ima snagu kategoričkog imperativa. Jednom kada se postigne svijest da ništa što je društveno nije samo-objašnjivo i imuno na refleksiju i sociološko markiranje, više nema povratka. Takav „prirodni stav“ pozicionira istraživača u svijet koji je naizgled običan, neracionalan, repetativan, besmislen i monoritmičan, a zapravo je svijest istinskog društvenog i životnog bogatstva u kojima su lokusi moći i odnosa vladanja izrazito ukorijenjeni.

Literatura:

Benhabib, Seyla. (1992). *Situating the Self: Gender, Community and Postmodernism in Contemporary Ethics*. New York: Routledge.

Davis, Nira Yuval. (2004). *Rod i nacija*. Zagreb: Ženska infoteka.

Duhaček, Daša. (2011). „Rod i identitet“ u Milojević Ivana i Markov Slobodarka (ur.): *Uvod u rodne studije*, Novi Sad: Mediteran, str. 359-367.

Kahn, Jack S. (2009). *An Introduction to Masculinities*. Chichester: Willey-Blackwell.

Kureishi, Hanif. (2002). *The Body*. London: Faber and Faber.

Lefebvre, Henri. (1959). *Dijalektički materijalizam. Kritika svakidašnjeg života*. Zagreb: Naprijed.

Morgan, Kathryn Pauly. (2003). „Women and the Knife: Cosmetic Surgery and the Colonization of Women Bodies“ u Weitz, Rose (ed.) *The Politics of Women Bodies*. Oxford / New York: Oxford University Press, pp. 164-183.

Saul, Jennifer. (2003). *Feminism: Issues and Arguments*. Oxford: Oxford University Press.

Spasić, Ivana. (2004). *Sociologije svakodnevnog života*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Todorović, Dragana. (2011). „Rod i seksualnost“ u Milojević Ivana i Markov Slobodarka (ur.): *Uvod u rodne studije*. Novi Sad: Mediteran, str. 347-357.

Wharton, Amy S. (2005). *The Sociology of Gender: an Introduction to Theory and Research*. Maiden/Oxford/Victoria: Blackwell Publishing.

A collapse of the Soviet regime would lead inevitably to the collapse of planned economy, and thus to the abolition of state property.... The fall of the present bureaucratic dictatorship, if it were not replaced by a new socialist power, would thus mean a return to capitalist relations with a catastrophic decline of industry and culture.

(Leon Trotsky, 1936)

THE PLAUSIBILITY OF THE IDEA OF YUGOSLAV SOCIALIST SELF-MANAGEMENT: THE FREE SELF-MANAGING COMMUNITIES AS AUTONOMOUS ORGANIZATIONS OF SOCIAL COOPERATION

ASIM MUJKIĆ¹

Faculty of Political Science University of Sarajevo

Abstract: Author starts with the claim that the reference to the idea of the Yugoslav socialist self-management system is meaningful today only in the context of a wider question of *alternative models of social and political solidarity* that would be capable of transcending the reductionist, dominant, politico-elitist, essentially class-conditioned models of political representation. In other words, this reference is meaningful only if positioned in the context of the search for the future form of social cooperation that “extends across the spheres of social production and reproduction” (Hardt, Negri, 2017: 66). The new and some of the older forms of social solidarity which remain ‘below the radar’ of contemporary capitalist hegemony and which, in addition, successfully defy its overwhelming appropriation, are in need of a new form of organization and, at the same time, of a new vocabulary and articulation. The complex, vast production of sociality stubbornly defies its reduction to a few simple but dominant patterns of political representation. For the last few decades or so, this hegemony has managed to secure its domination mainly through the developed strategies of distraction, such as the threat of immigration and issues concerning security and identity. Although, as time goes by, this distraction is becoming less and less persuasive.

Key terms: Yugoslav Socialist Self-Management, models of political solidarity, political theory

---

¹asim.mujkic@fpn.unsa.ba

PLAUZIBILNOST IDEJE JUGOSLAVENSKOG SOCIJALISTIČKOG SAMOUPRAVLJANJA: SLOBODNE SAMOUPRAVNE ZAJEDNICE KAO AUTONOMNE ORGANIZACIJE DRUŠTVENE SARADNJE

Sažetak: Autor počinje s tvrdnjom da referiranje na ideju jugoslavenskog socijalističkog samoupravnog sistema danas ima smisla samo u kontekstu šireg pitanja o alternativnim modelima društvene i političke solidarnosti koja bi bila u stanju transcendirati redukcionističke, dominantne, političko-elitističke, suštinski klasno uvjetovane modele političkog predstavljanja. Drugim riječima, ovo referiranje ima smisla samo ako je smješteno u kontekst potrage za budućim oblikom društvene saradnje koja bi „prevazilazila sfere društvene produkcije i reprodukcije“ (Hardt, Negri, 2017: 66). Novi i neki stariji oblici društvene solidarnosti koji ostaju 'ispod radara' savremene kapitalističke hegemonije, koji u dodatku, uspješno odolijevaju njenoj sveobuhvatnoj aproprijaciji, iziskuju nove oblike organizacije i istovremeno, novi vokabular i artikulaciju. Kompleksna nepregledna proizvodnja društvenosti tvrdoglavo odolijeva svom reduciranju na nekoliko jednostavnih, ali dominantnih modela političkog predstavljanja. U nekoliko proteklih desetljeća, ova je hegemonija uspjela osigurati svoju dominaciju uglavnom uz pomoć razvijenih strategija distrakcije kao što su opasnost od imigracije te pitanja sigurnosti i identiteta. Ova distrakcija, međutim, kako vrijeme protiče, postaje sve manje i manje ubjedljiva.

Ključne riječi: jugoslavensko socijalističko samoupravljanje, modeli političke solidarnosti, politička teorija

1. Introduction

The rise of authoritarianism, populism, nationalism, and general distrust towards the dominant institutional framework of representational democracy throughout the world seem to necessitate a 'shift of paradigm' in the field of political and social governance, that is, in the field of political legitimacy and social solidarity. One of the most important tasks facing political and social scientists and philosophers is to investigate the alternative forms of organization of political and social life and, in that regard, to encourage imagination in developing concepts for freer and more equal polities with the highest possible inclusivity of their vast pluralities. For this contemporary, peculiar state of higher social mobility, of tremendous movement of populations on a global scale caused by dynamic development of the capitalist economy, we need dynamic and not static, as in present, forms of social and political organization. It is my conviction that the present backlash of exclusivist narratives: nationalism, chauvinism, racism, etc. is nothing more than a short-term reaction constructed on the condition of temporary ideological scarcity after the 'socialist alternative' and, generally, that the field of leftist politics had collapsed.

The task of shifting the paradigm, or of inquiring into the possible alternative libertarian and egalitarian forms of social and political organization, is hardly achieved without a thorough reflection on the previous, more-or-less plausible alternatives and experiences. To name just a few: the Paris Commune, the October Revolution, the Spanish Republic, and the Yugoslav socialist self-management. In that regard, one of the plausible alternatives to hegemonic forms of socio-political organization such as 'real-socialism' of the Soviet Bloc and 'parliamentarian democracy' was, in my view, the Yugoslav socialist self-management. In this light, the main research question is: *can the idea and experience of the Yugoslav socialist self-management system be relevant to us today in thinking of the alternative forms of socio-political organization? Does it, moreover, still have the appeal, not as a blueprint but, pragmatically speaking, as a useful hint for our more productive coping with the ever more complex socio-political reality?* Or, philosophically speaking, does the idea of Yugoslav socialist self-management still have the potential for emancipation?

In order to provide at least a few elements of the possible answer to these questions, which I deem very important and pressing for us contemporaries faced with a deep legitimacy crisis of the dominant form of parliamentary democracy, in this article I intend to use the historical methodological approach. This methodology will combine elements of hermeneutics, or contemporary contextual understanding of particular historical ideas and concepts, and on the other hand the elements of deconstruction, that is, of critical privileging the marginalized element in the equation of binary opposites: “representational democracy – socialist self-management”.

2. Encompassing the Multitude

Historically speaking, the appropriation of the common by a particular class, which is the truth of any previous historical form of rule or government, always results in particularized institutionalization, in a particular hierarchic structure of power designed to ‘filter’ and reduce the given social plurality, usually by means of coercion, pressure, blackmail, and sometimes even persuasion. Control over a certain polity has, in that regard, always meant control over the confines of the Political, or simply put, it meant a reduction of the Political. A dominant regime always attempts to reduce the Political to a few designated procedures by which the behavior, interests, and desires of the subjected multitude can be easily controlled, monitored and disciplined if necessary, as implied by Foucault’s conception of ‘biopolitics’. Analyzing the contemporary dominant system of, as he coins it, ‘civic parliamentarism’ and its ‘political pluralism’, Edvard Kardelj, one of the ‘founding fathers’ of the Yugoslav socialist self-management system, suggests that:

True historic meaning of such a system lies in the fact that it manifests the structure and consciousness of the ruling class of a bourgeois society. This ruling class requires the freedom of ‘politicization’ (and not the freedom of the Political – A.M.) in a society in order to reduce the concrete class warfare and conflict in the fields of social and economic relations to abstract political differences, and in such a way, this class gains for itself the freedom

from relation and action towards the subjected and exploited class. (...) That is why the ruling class requires political parties as a smoke screen for the real class essence of the system. (Kardelj, 1983: 50)

In that way, the hegemonic form of representative democracy, according to Kardelj

radically limits the citizen in regard to his possibilities to directly influence the process of resolution of problems in the area of his concrete class and existential interests, and at the same time it maintains the system of double government – the parliamentary and the beyond-parliamentary². By beyond-parliamentary I mean the real government of the ruling class on behalf of the right to private property. (Kardelj, 1983: 51)

Contrary to that, the overall production of sociality initiated by imaginative widening and shaping of solidarity networks beyond the ‘approved’ or ‘regular’ ones, consequently results in the new ways of talking about and perceiving results in the ever-new vocabularies and practices that might eventually open new dimensions of political articulation and in such a way expand the very field of the Political. Speaking strictly from this perspective, the perspective of multitude, the goal of this emerging new kind of political subjectivity “does not/should not involve the conquest of political power”, and “should avoid any attempt at establishing any final or resolute form of the social” (Harrison, 2014: 130), but instead aim to create an organizational structure that would enable its constant expansion. The expansion, and not the predictable contraction of a political subject, is the important hypothesis – maybe the ‘communist hypothesis’ (Badiou) – that underlies the idea of Yugoslav socialist self-management as well as any imagining of alternative, inclusive, open-ended political community of the future. Namely, according to Kardelj, the immediate or even historical task of “socialist and democratic forces ... is to seek and break open new paths, to discover new forms of democracy that would reflect the altered productive, that is, the altered social and economic relations” (Kardelj, 1983: 73), or to put it in a more recent vocabulary, that would reflect the new circumstances and conditions of the production of sociality.

---

² Beyond-parliamentary government or 'vanparlamentarna vlast' in the Serbo-Croat original.

There are two possible answers to this task. The *reactionary*, consisting of a conservative withdrawal to the nationalist shell, into the safe embrace of a national state, is the first. This withdrawal brings only temporary relief. It transfers the social conflict in a somewhat reconfigured way into the *metaphysical* sphere of conflict between the abstract categories of nation, ethnicity, race, etc. This is an ideological answer, since it in no way touches upon the recent development of capitalist forces that had indeed generated social conflict through its inner contradictions. This approach allows the capitalist system to operate ‘until further notice’ under its own laws and hierarchies. The second answer has to be ‘*action-ary*’, active, entrepreneurial in the opposition to the passivity of the first one. It has to go in the opposite direction from a nationalist, statist, that is, sovereignist direction of the first answer. This oppositional direction, regardless of the variety of alternatives (starting with ‘anarchism’ as the most obvious one), has to go in the direction of true ‘socialization of state institutions and functions’, which, in essence, is the “self-management and the self-managing democracy” (Kardelj, 1983: 78), is the creation of conditions for a “cooperative commonwealth” (Klein, 2017). So it is a reverse process: instead of withdrawing into the shell, reducing the plurality of production of sociality, there is engagement in the tireless weaving of the webs of group solidarities, and thus expansion of sociability and the Political itself. This was the underlying idea of the concept of socialist self-management, or as Kardelj puts it, of self-management based on the search for “such forms of organization that are manifestations of the current of social consciousness and development of creative forces of society” (Kardelj, 1983:97). Therefore, one can conclude that it seems to be high time to critically reflect upon the decades of experience of the socialist self-management in Yugoslavia, especially today when the nationalist hegemony in the states of ex-Yugoslavia reaches its terminal phase due to the vast and unbridgeable class gap that underlies the present ethnonationalists’ class hegemony. Furthermore, this unfortunate state of affairs makes the dominant ideology less and less persuasive, so the ruling classes are forced to undertake ever more radical steps in that regard, such as fostering of hate speech, paranoia, xenophobia, etc.

So, what ideas, concepts, metaphors if you will, of the socialist self-management might be helpful to contemporary thought, for outlining

and, why not, setting some conditions for the construction of a cooperative commonwealth? Formal ex-Yugoslav definition of socialist self-management views it as a “system of managing social (can we say maybe ‘common’? – A.M.) affairs whereby organizations in charge of this management are placed under supervision of directly interested citizens” (EJLZ, 1969: 597). Using a more up-to-date vocabulary, we can say that the direct interest or the solidarity network of citizens, which certainly represents legitimate grounds for civic association in the capitalist, liberal-democratic society, is understood as a legitimate basis for economic, cultural, and political entrepreneurship in order to meet specific needs or desires of citizens. The political community – the state – is therefore transformed into a complex association of associations, or of ‘self-managing communities of interest’ (‘samoupravna interesna zajednica’ – SIZ), or, in the more contemporary vocabulary – of self-managing communities of solidarity. Thus, the socialist self-management could be understood also as an organizational and institutional expression of the democratic, as Hardt and Negri name it, a ‘counter-power’³ (Hardt, Negri: 2011) made of complex, ever-expanding networks of social production whose actors claim equal right to the common. Such self-managing networking is based on co-shareholding of property, that is, of *social* property (distinctive from bourgeois ‘private’ property, but also from Soviet-socialist ‘state’ property). As property lies at the center of power of the modern political community, these co-shareholding entrepreneurial networks are at the same time co-shareholding power networks from the top to the very bottom of society. This situation of socialized, networked, yet internally empowered political community is, in my opinion, the closest we can get to the Social Contract. The sides, signatories to the Contract, as real co-shareholders in property and in power, appear as truly equal – contrary to the abstract individuals of the bourgeois Social Contract – and from this position they shape the community in its associated democratic institutions of governance.

Regarding property, Agnes Heller suggests the distinction between ‘negative’ and ‘positive’ abolition of private property. In the case of negative

---

³ Indeed, counter-power is, according to Hardt and Negri, ‘a Marxist notion’ but, as authors suggest, “that term implies a second power that is homologous to the one it opposes. In our view, the other to power that runs through these books is best defined as an alternative production of subjectivity, which not only resists power but also seeks autonomy from it” (Hardt, Negri: 2011: 51). This upgraded meaning of the term is used in this text.

abolition – as occurred in the socialist countries of the former Soviet Bloc – indeed “the contradictions of civil society are eliminated, but together with the elimination of civil society itself” (Heller, 1979: 111). However, the positive abolishment of private property means that “everyone has the right of disposition and possibility of enjoyment” (Heller, 1979: 111), that is, all members of the society become entrepreneurs. It took too long for the revival of this Heller’s idea. Only in 2017, in their book titled *Assembly*, Michael Hardt and Antonio Negri conclude that “entrepreneurship of the multitude” should be understood as “autonomous organization of social cooperation” (Hardt, Negri, 2017: 143), or, in the language of Yugoslav socialist self-management, the ‘basic organization of associated labor’ (osnovna organizacija udruženog rada – OUR). Heller concludes that it is only that “the self-managed society can transform all its members into proprietors. A self-managed society can and should be a civil society at the same time ... a society in which civil rights are preconditions of the functioning of the social body itself” (Heller, 1979: 111). In such conditions of democratic self-managing socialism, Locke’s ‘tacit compact’ is given a unique opportunity to become an ‘explicitly outlined compact’, or a ‘self-managing contract’ (‘samoupravni sporazum’).

3. *The Socialist ‘Spill-Over’ Effect*

Today and in the decades ahead of us, we are and will be standing on very complicated crossroads. On the one side, as Hardt and Negri notice, “capital is not able to organize directly the plural field of subjectivities who produce socially in cooperation and communication in part because those subjectivities and the values they produce overflow capitalist systems of measure”⁴ (Hardt, Negri, 2017: 222-223), especially not in a ‘Fordist’ manner during the age of industry. On the other side, there is an obvious lack of visions or ideas on “how can plural subjectivities construct and manage autonomously their own cooperative social relations?” (Hardt, Negri, 2017: 223). Could the Yugoslav experience

⁴Hardt and Negri go on to explain this point: “But any attempt by capital to dictate directly the cooperation of social subjectivities, just like its attempts to enclose the common as private property, risks reducing productivity and diminishing profits. Capital cannot get too close or it will strangle the life force on which its own survival depends” (Hardt, Negri, 2017: 223).

with self-management offer at least some elements of the reply to the previous question? The new forms of social solidarity and cooperation – about which, ideologically burdened by the industrial paradigm, Kardelj could not have known – require new forms of organization and a new vocabulary, or new articulation. The production of a ‘general intellect’, or Andre Gorz’s ‘immaterial labor’, heavily undermines the established forms of social relations, thus opening the space for new forms and institutions, for the expansion and socialization of the Political. This is probably one of the places where experience with socialist self-management could point us to elements of possible organizational framework for new forms of solidarity, organization, networking, collaboration, political decision-making, and thus help us in the anticipation of new forms of political subjectivation. Unlike the national state of capitalism, which by virtue of its institutional design produces the desirable and uniform type of citizenship, in the socialist self-management state the citizens, associated into self-managed communities of interest/solidarity, produce and shape higher forms of self-management integration by means of democratic debate. “The goal of self-management socialism is to abolish the monopoly of the state (the ‘republic of property’⁵ of one class and its political oligarchy – A.M.) in the matters of governance and to substitute it for plurality of carriers of social movement ... based on socialized means of production” (EJLZ, 1969: 597). The social character of production seems inevitable, because almost every activity conducted in a society, in a community, is in itself a greater or lesser hub of numerous cooperative activities, and thus a hub of numerous interests and solidarities. “The interested citizens are those for whom a certain activity is conducted, then those who conduct it, and those whose interests are affected by this activity. Every coalition connects heterogeneous interests on the basis of a common belief of those interested that their particular interests will be more easily realized within the community than individually” (EJLZ, 1969: 597). By this recognition of the plurality and heterogeneity of interests, the idea of **socialist self-management simultaneously recognizes the social conflict in the heart of social processes**. Socialist self-management therefore rejects the conception of conflict-free, harmonious political community that is constantly being produced by ideological apparatuses of a capitalist nation state, but also of a Soviet-type state. The heterogeneity and difference are the starting point of the socialist self-management’s democratic process of decision-making.

---

⁵ (Hardt, Negri, 2010).

This heterogeneity is, however, open-ended in its organizational form. It is often associated into higher forms of organizations, coalitions to cover such vast fields as education, culture, material production, health, community services, etc. as the most frequent knots of interests of the vast majority of citizens who rightfully claim their right to participate in their form, scope of activity, and effectiveness.

The elements of these ideas could also be traced back to Lenin. So,

contrary to ... civic parliamentarianism where the people, the voters give their support to particular factions of bourgeois class to govern over them, thus perpetuating, despite the freedom to vote and choose, the political alienation – the new workers' state, according to Lenin, should be the direct expression of workers' and people's aspirations, a social organism based on the system of delegation, not on the formal parliamentary system. Soviets ... [are] created by the direct election of the best and the most trusted representatives of the people's masses on the working places" (Vranicki, 1982: xx).

Within such a framework, Kardelj would go on arguing that "the source, basis and the goal of the democratic system of socialist self-management is by no means some abstract political citizen of the political system of bourgeois society and its parliament, but a man who lives, works, creates in certain social conditions and whose interests spring out of that social position" (Kardelj, 1983: 106). **In this turn from a politicization of particular, narrow types of sociality to socialization of the Political, lies the possibility of success, but also the possibility of failure of the socialist self-management.** Kardelj concludes that the socialist self-management is not about "the politicized man as an abstract individual or citizen who chooses between the political parties and attempts to find a way to influence them, but about a man as a social being tied to a complex set of interests, starting from the immediate existential to the idealistic, political, cultural interests, and so on ... [because] ... it is exactly through these interests that he is connected with the other people in the multitude of the objectively existing communities of interest" (Kardelj, 1983: 106-107). In such a way, the political struggle within the framework of the socialist self-management system is *radicalized*, and the social conflict is

recognized as the source of social and political dynamic. Far from, as it is usually described today, some totalitarian, monolithic system, Kardelj points that “the self-management democracy is not a system founded on an ideal harmony, but quite contrary, on the struggle of opinion, on the criticism of daily practice, and often on direct confrontation between partisan interests where the decision has to be reached by voting majority, and not by social compact, or by self-management agreement” (Kardelj, 1983: 109 – 110). What is, however, important in this point, is that the sides to the contract, agreement, fierce critical debate, or majority voting are not alienated, professionalized agents of the ruling class, since socialist self-management is understood as the system of democratic socialization of social affairs.

Of course, from a contemporary perspective, we can argue that the Yugoslav, but also other communists of the 20th century have regularly opted for the Communist Party as the dominant form of political subjectivity, which was, eventually, the reason for the ultimate failure of this variety of socialist experiments. Can this fate be, at least to some extent, justified by rather extremely low levels of education of the populations, by their ‘backwardness’ and general poverty of the masses, or rather by a constant threat of outside intervention of ‘allied armies’ that forced the communist leaders to eventually leave the international platform of the struggle and turn to ‘good old’ coercive and oppressive mechanisms of the nation state – this is the question for a different kind of debate. Yet I suggest that this general turn towards **centralization of discussion and decision-making** (‘democratic centralism’), its confinement to Party forums and therefore a turn towards the particular form of political subjectivation that was reserved for a rather narrow circle of privileged people from the Party’s leadership, in effect excluded the multitude from this great program of socialization of the Political and reduced, or sometimes coercively channeled, the free production of sociality. Despite this experience with the democratic centralism, which is the idea of Antonio Gramsci, Hardt and Negri think that it could still be useful to us today in re-thinking the strategies of resistance and alternative forms of social and political organization. According to Gramsci, democratic centralism

is a centralism in movement, so to speak, that is, a continuous adequation of the organization to the real movement, a bringing together in sync [*un contemperare*] of the thrusts from below with the command from above, a continuous insertion of the elements that bloom [*sbocciano*] from the depths of the masses in the solid frame of the apparatus of direction that assures the continuity and regular accumulation of experiences” (Gramsci in Hardt and Negri, 2017: 18).

However, the communist democratic centralism in Yugoslavia has gradually become an empty phrase behind the strong arm of the privileged few. So, in the end, the Yugoslav democratic centralism practically perverted the original Gramsci’s thesis by becoming a continuous adequation to the guidelines of the Central Committee of the Party. This Committee communicated to the subjected and disciplined the multitude through its ‘directives’. In other words, the desired free blossoming of social plurality in the variety of interests and solidarities is impossible without creating the conditions for continuous, free, critical, complex debates. This would not happen if those masses were – as in a bourgeois society – merely masses, merely material for ideological shaping, merely a ‘bodypolitick’ (Locke) that will serve as a base for the establishment or resurrection of a parasitic sovereign Leviathan, either in its capitalist or its socialist form. Therein lays one of the most important reasons for the failure of the socialist self-management project in Yugoslavia: the free and democratic production of sociality gradually ceased and, correspondingly, the field of the Political has shrunk.

Yet, if we return to the original meaning of the Yugoslav socialist self-management, it may be possible to extract the inspiration for the organizational forms that would be, as Hardt and Negri point, “subordinated to and in service of the movements”⁶ (Hardt and Negri, 2017: 19). Even more so, I think that the experiences of socialist self-management could be more helpful to us today, since the domination of

---

⁶ Fully in the spirit of Yugoslav socialist self-management is Hardt and Negri’s idea of the organization of social movements where the organization is ‘strategical’ and leadership only ‘tactical’: “Whereas social movements and structures of democratic decision-making should chart the long-term course, leadership should be limited to short-term action and tied to specific occasions” (Hardt, Negri, 2017: 19).

industrial production fades away and the forms of general intellect and the vast plurality of social production assume the central position. The socialist self-management model already contained, if we may call it that, the anti-hegemonic mechanisms that the centralized communist party had continuously undermined. If we read Kardelj from this unfortunate perspective, he was only a part of “an indissoluble union of political leadership and intellectual and moral leadership, which clearly goes beyond the idea of a simple class alliance” (Mouffe, 1979: 179) that had from its privileged hegemonic ideological position articulated the interests of other social groups for them. This represents the structural problem of the idea of Yugoslav socialist self-management – which is, for the lack of better wording, the **instituting of the democratic counter-power from above**, by decree, by directive. One of the most famous dissidents in the first years after the October Revolution, Alexandra Kollontay, was recorded saying: “Communism cannot be decreed. It can only be created by lively quest along with occasional mistakes, but in any case, by creative force of the working class itself” (Kollontay in Vranicki, 1982: 105). The institutional design of the Yugoslav socialist self-management that was supposed to reflect and follow the social production, ‘the creative force of the working class itself’, unfortunately followed the directive of the ideologues, so that the entire network of power was centered from above and not from below. Kardelj’s party imagined itself as some kind of Aristotle’s ‘immovable mover’ of the entire system, and being as such metaphysically positioned ‘beyond’ the empirical plurality, it failed to overcome, as Hardt and Negri say, “the transcendent, monarchic, indivisible nature of power” (Hardt and Negri, 2017: 257).

However, to explore the meaning of socialist self-management means to overcome Kardelj as an ideologue along Marx’s hypothesis, shared by Kardelj himself, according to which the “proletariat is the first class in history that does not impose its particular interests” (Marx in Balibar, 2013: 21). As a consequence, this class, then, does not require some sovereignist Leviathan deeply tangled by the ideological ropes of hegemony for the purpose of production of its own, uniform “body-politic”. If we attempt to read Kardelj as one of the ‘communist philosophers’ who would, as Etienne Balibar describes, “disappear in their own intervention” (Balibar, 2013), we might detect the source of his philosophic intervention in the

famous quarrel between Lenin, the leader of the Bolshevik Party, and the Workers' Opposition on the 10th Congress. According to Alexandra Kollontay of the Workers' Opposition

The crucial element of conflict lies in the question on how the economic politics will be led by our Communist Party in this transitional period: either with the help of the workers' masses organized in unions, or such politics will be lead above their heads, in the bureaucratic way, with the help of canonized clerks. The conflict refers to whether we were going to allow the workers to realize communism or if this task was to be accomplished by clerks above their heads. Comrades should carefully think this through: is it possible to realize and build the communist economy and production with the help of the remnants of one foreign class burdened by the routine of the past (Kollontay in Vranicki, 1982: 91).

This dilemma: 'the party or the workers' opposition', which is in the background of Kardelj's conception of the Yugoslav socialist self-management, echoes an even older dilemma, the dilemma of the communards: 'to dismiss the Central Committee or not'. Dismissing it would mean a downwards redistribution of power, which at the same time means a weakening of the defense efficiency of the Commune. Not dismissing it would mean further concentration of power into ever fewer hands, and thus clearly undermining the Commune as a genuinely democratic project. The answers the responsible actors have given to these dilemmas, namely the historical choices made in France in 1871, in the Soviet Union in the 1920's, and in Yugoslavia from 1950 to 1980, were nothing but defeats. So, is there any reason to reinvestigate these defeated doctrines and practices? First of all, as Alain Badiou says, "the victory of the market economy over planned economies and the progression of parliamentarism (which in fact is quite minor, and often achieved by violent and artificial means), do not constitute arguments in favor of one or the other" (Badiou, 2016: xv). And second, the answers given and the choices made during and after the American and French revolutions could also be considered defeats, in the light of their fundamental principles and promises. In fact, wasn't the Marxist and socialist thought meant to correct

these previous wrong answers of the American and French revolutions in the first place?

This reinvestigation, in any case, should be observant of the contemporary fact that the body of the multitude cannot be synonymous with the conception of proletariat, which had been developed on the understanding of a labor and production process of the age of industrial capitalism. This conception was underlying Kardelj's conception of the socialist self-management. The contemporary conception of the production process and labor in general relates to, according to Balibar, "the multilateral activity of an individual ... always already requiring the various forms of cooperation between individuals" (Balibar, 2013: 30). So, a reasonable re-investigation of the idea of Yugoslav socialist self-management system would concern investigating the effective means of an organized socialization of institutions and practices that would, hopefully, get us nearer to a plausible answer to, in my opinion, the vital question of future social and political life on our planet, "how the many can decide – and rule themselves together without masters"? (Hardt, Negri, 2017: 26) At the same time, this question remains crucial for the future of democracy as such.

4. Conclusion

As previously pointed out, the appropriation of the common by a particular class, which is the truth of any previous historical form of rule or government, always results in particularized institutionalization. According to the idea of the Yugoslav socialist self-management based on the **social (plural) ownership** of the common, this particularized institutionalization envisions a rather non-hierarchic structure of power created by its particular institutional design, not to 'filter' and reduce the given social plurality (usually by means of coercion, pressure, blackmail, etc.) but to enable its flourishing. The task of supervision and coordination of this complex political process was delegated to the Yugoslav League of Communists, which, unfortunately, failed. In fact, as I demonstrated earlier, the institutional design of the Yugoslav socialist self-management that was supposed to reflect and follow the social production,

‘the creative force of the working class itself’, unfortunately followed the directive of the ideologues, so that the entire network of power was designed from above and not from below, and therefore resulted in the variety of forms of centralization (party, republics, etc.). The key lesson seems to be that institutionalization of the democratic counter-power from above results in failure. Nevertheless, my final answer to the research questions I posed above - *can the idea and experience of the Yugoslav socialist self-management system be relevant today in thinking about the alternative forms of socio-political organization? Does it, in addition, still have the appeal, not as a blue-print but as a useful hint for our more productive coping with the ever more complex socio-political reality?* In other words, philosophically speaking, the answer to the question ‘does the idea of Yugoslav socialist self-management still have the potential for emancipation?’ is indeed positive. The idea of the Yugoslav socialist self-management system resulted in a very important legacy for our investigation of alternative political subjectivations of the democratic counter-power, which can be best described as the opening of institutional avenues through various forms of autonomous organizations of social cooperation for the “transformation of the category of ‘labour’ into multilateral activity of the individual ... always already requiring the various forms of cooperation between individuals” (Balibar, 2013: 30) This implies that it is in the socialization of the Political that lies the possibility of success, yet also the possibility of failure.

Literature:

Badiou, Alain. 2016. *Being and Event*, London: Bloomsbury.

Balibar, Etienne. 2013. “Communism as Commitment, Imagination, and Politics” pp. 13-36. *The Idea of Communism*, Vol. 2, urednici S. Žižek, London, New York: Verso.

Enciklopedija jugoslavenskog leksikografskog zavoda (EJLZ).1969, Sv. 5. urednik M. Krleža Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod.

Hardt, Michael, Negri, Antonio. 2017. *Assembly*, Oxford: Oxford University Press.

Hardt, Michael, Negri, Antoni. 2011. *Commonwealth*, Cambridge, Mass., London, England: The Belknap Press of the Harvard University Press.

Harrison, Oliver. 2014. *Revolutionary Subjectivity in Post-Marxist Thought. Laclau, Negri, Badiou* Burlington: Ashgate.

Heller, Agnes. 1979. "The Declaration of Independence and the Principle of Socialism: Contribution to a Discussion". Pp.: 109-112. *Soc. Praxis*, (6).

Kardelj, Edvard. 1983. *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, Sarajevo: Oslobođenje.

Klein, Naomi. 2017. *No is Not Enough*. Knopf.

Mouffe, Chantal. 1970. "Hegemony and Ideology in Gramsci". *Gramsci and Marxist Theory*. Pp.: 168-204, urednica C. Mouffe. London, Boston and Henley: Routledge and Kegan Paul.

Vranicki, Predrag. 1982. "Ideja i praksa samoupravljanja u Evropi na razmeđu stoljeća". *Samoupravljanje*, Vol. 1, Pp: ix-ciii. Urednik, P. Vranicki (ur.), Zagreb: Globus.

POVIJEST JEDNE ZABLUDE: POIMANJE NACIJE I NACIONALIZMA U MARKSISTIČKOJ TRADICIJI

DRAŽEN BARBARIĆ

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru

Sažetak: Razmatranje nacije i nacionalizma unutar marksističke misli nikada nije zadobilo status epistemološki važne tematike, te se nerijetko smatrala epifenomenom ili atavizmom buržujске ideologije. Međutim, cjelokupna povijest marksističke misli pokazuje da je navedena tematika i više nego važna i zastupljena, te bez njezina ozbiljnijeg razmatranja ostaje dekontekstualizirana i u samoskrivljenoj zabludi. Svrha ovoga rada je pružanje kratkoga kronološkog presjeka argumenata i ključnih autora marksističke tradicije koji su svojim radom ostavili značajne tragove u teoriji nacije. Polazi se od pluralnosti marksističke perspektive i nemogućnosti izvođenja generičke, odnosno, sveobuhvatne teorije. Upravo zbog toga će biti naglašene specifičnosti pojedinih teorija ili argumenata, kao i razlike između pojedinih autora. Bez obzira na spomenuti pluralizam, ipak je moguće cjelokupni rad smatrati prikazom određene tradicije ili perspektive, doduše heterogene i često međusobno isključive, ali sa važnim elementima koji je odvajaju od ostalih pristupa proučavanju nacije. Što se tiče strukture rada, u prvom dijelu bit će predstavljena teoretska izvorišta marksističkog pristupa potonjim područjima proučavanja, dakle, radi se o klasicima i pokušaju povezivanja njihove fragmentarne političke misli u jedinstveni pogled. Drugi dio rada posvećen je drugoj generaciji, odnosno svojevrsnoj kontekstualnoj modifikaciji tada uspostavljenih marksističkih pogleda. U tom dijelu će biti ukazano na razmimoilaženja kod različitih aktera (teoretičara) socijalističkog pokreta, te važnim konceptima koji su utjecali na daljnji razvoj marksističke misli. U posljednjem dijelu će biti izloženi reprezentativni autori koji fenomenima nacije i nacionalizma prilaze iz različitih paradigmatičkih položaja, ali se u svojim analitičkim uvidima itekako preklapaju, pogotovo u određenim preskriptivnim elementima.

Ključne riječi: nacija, nacionalizam, marksizam, samoopredjeljenje, internacionalizam, etnicitet

HISTORY OF A MISCONCEPTION: THE NOTION OF NATION AND NATIONALISM IN MARXIST TRADITION

Abstract: Consideration of nation and nationalism within Marxist thought never acquired the status of epistemologically important subject, and it was often considered as an epiphenomenon or atavism of bourgeois ideology. However, the entire history of Marxist thought shows that this subject is more than important and represented, and that without serious consideration it remains without a context and within its self-distorted misconception. The purpose of this paper is to provide a brief chronological cross-section of argumentations and key authors of the Marxist tradition who, through their works, left significant marks in the theory of nation. It sets off from the plurality of the Marxist perspective and the inability to derive a generic i.e. comprehensive theory. For this reason the emphasis is placed on the specificities of particular theories or arguments, as well as on the differences between the authors. Regardless of that pluralism, it is still possible to consider the entire paper as a depiction of a certain tradition or perspective, albeit heterogeneous and often mutually exclusive, but with important elements which separate it from other approaches in the research of nation. Regarding the structure of the paper, the first section will present the theoretical sources of the Marxist approach to these fields of study, basically it discusses the classics and tries to connect their fragmented political thoughts into a unitary view. The second section is dedicated to the second generation, i.e. a somewhat contextual modification of then-established Marxist views. That section will demonstrate the divergence of different actors (theoreticians) of socialist movement and the important concepts which influenced further development of Marxist thought. The last section will present representative authors who approach the phenomena of nation and nationalism from different paradigmatic positions but with overlapping analytical insights, especially in certain prescriptive elements.

Key words: nation, nationalism, Marxism, self-determination, internationalism, ethnicity

Teorijski okvir klasičnog marksističkog pristupa naciji i nacionalizmu

Jedna od ključnih problematičnih točaka, gotovo cjelokupne Marxove političke misli je fragmentiranost, odnosno nepostojanje sustavne kodifikacije iste. Pitanje poimanja etniciteta ili nacionalnosti,¹ kao važnih modernističkih identitetskih okvira, te posebno problematika koja iz njih i njihovih međusobnih netrpeljivosti proizlazi, nije ništa manje kontroverzna, dapače, izuzetno je disperzirana, argumentativno rascjepkana, teoretski često nekoherentna, ali i pragmatički uvelike prilagođena. Govoreći o ovom problemu Shlomo Avineri (1991: 638) ističe: „Od svih povijesnih fenomena koje je Marx analizirao, njegovo tretiranje nacionalizma, nacionalnih pokreta i varijeteta nacionalne države najmanje zadovoljava. Ono također ostavlja problematično nasljeđe socijalističkom pokretu, ostavljajući crnu rupu tamo gdje je trebao ležati potencijal političkih i socijalnih snaga 19. i 20. stoljeća. Marx nikada nije analizirao nacionalizam na sistematičan način, umjesto toga imamo određeni broj nepovezanih izjava, koje ponekad razmatraju problem na veoma općoj razini, a povremeno i u odnosu na određene povijesne događaje koje je komentirao u novinskim člancima“.

Druga velika boljka Marxovih političkih stajališta i argumenata je njihova groteskna interpretacija, instrumentalizacija i nerijetko čisto pervertiranje. Doduše, zbog relativne marginalizacije problema nacije unutar marksističke misli, potonji problem nije toliko očigledan unutar ovoga područja, što ne znači da sličnih manevara izokretanja nije bilo pa makar i u oblicima dijametralno suprotne interpretacije različitih autora marksističke provenijencije. Počevši sa ovim pesimistički oslikanim uvodnim napomenama, potrebno je istaći da rad nema nikakvu megalomansku tendenciju rekonstrukcije marksističke perspektive, odnosno, pluralizma različitih pogleda unutar spomenutog ideološko-epistemološkog rakursa, naprotiv, cilj je istaknuti i ukazati na najznačajnije autore, momente, argumente i prijelomnice koje su konstruirale takav

¹ Unutar marksističke misli općenito je podcijenjen i zanemaren pojam etniciteta. Erica Benner kao razlog navodi da Marx nije smatrao predmoderne ili predpolitičke forme etničkih identiteta prijetnjama vlastitim teoretskim predikcijama o socijalističkoj revoluciji i besklasnom društvu. Fokus njegovih tekstova i promišljanja su moderne državno uokvirene forme nacionalnih identiteta. Detaljnije u: Benner, 1995: 44-45.

rakurs, a koji je u većoj ili manjoj mjeri utjecao na suvremena kretanja u proučavanju fenomena nacija. Ono što svakako pruža motivacijski impuls jednom takvom pothvatu su mišljenja pojedinih autora (Glynn, 2010) da marksizam unatoč opravdanim kritikama zanemarivanja etniciteta, nacije i konflikata koji iz njih proizlaze, ipak unutar svog teoretskog korpusa posjeduje dugu povijest njihovog proučavanja.

Temeljna i neizbježna pretpostavka, oko koje bismo se usudili reći postoji stabilan konsenzus unutar marksističkog pristupa, jest eksplanacija nacionalno integracijskih procesa i posljedično stvaranje nacionalne države kao povijesni moment kapitalističke transformacije. Staleški strukturirano društvo i političko-ekonomska rascjepkanost teritorija postale su bazična prepreka zahuktaloj mogućnosti kapitalističke strukturacije kako prostora, tako i pripadajućih političkih zajednica. Kao konvencionalno marksističko stajalište može poslužiti uvid Toma Lewisa (2000): „U kasnom 18. i 19. stoljeću velike borbe za nacionalno oslobođenje predstavljale su pokušaj svrgavanja feudalizma i apsolutističkih monarhija u interesu uklanjanja ekonomskih i političkih prepreka za potpuni razvoj kapitalizma. Kapitalizam je bio u procesu promjene od pukog ekonomskog sektora prema postajanju dominantnog oblika društvene organizacije. Konsolidacija ove tranzicije i zaštita postojećih uvjeta za reprodukciju kapitalističkog društva zahtijevali su novi oblik države, koja neće biti bazirana na osobnoj vjernosti kraljevskoj obitelji, već na zajedničkom jeziku, teritoriju i percepciji kolektivne povijesti i sudbine“.

Posve je izvjesno, da u vremenu 'zamišljanja' nacionalnih zajednica nova društvena sila u vidu emancipirane buržoaske klase predvodi opisane procese, drugim riječima, temeljna pretpostavka marksističke perspektive nacionalizma i nacije polazi od njihova buržujskog porijekla. Nacionalizam kao takav predstavlja osnovu ideološkog projekta konstruiranja većih političkih zajednica, čije se svakodnevno perpetuirano samopotvrđivanje uglavnom odvija unutar kategorija virtualne artificijelne realnosti (jezika, običaja, mitova o porijeklu i sl.). Takvo poimanje nacije je u logičkom smislu negativističko, jer se prema Marxu i Engelsu nacija u punini smisla toga identiteta odražava tek u pluralu, tj. u eksternim odnosima prema drugim nacijama, dok se prema unutra konstituira u obliku države, odnosno kapitalistički određene podjele i organizacije rada. „Nacionalnost

se pojavljuje kao negativno samozalaganje jednog državno ograničenog društva u odnosu na druga, reflektirajući neuspjeh klasno podijeljenih država da postignu sličnost unutarnjeg jedinstva bilo kojim drugim sredstvima“ (Benner, 1995: 42).

Postavlja se pitanje, kako se nositi s činjenicom da 'zamišljeni' nacionalni identiteti postaju ključna determinanta političkih kodova sve širih slojeva društva čime se neposredno narušava koncept internacionalne solidarnosti i borbe radničke klase. Marx i Engels su u potpunosti predani tezi o naciji kao kulturno-političkoj formi nužnosti nacionalne države, a samim time kapitala, međutim, čvrsto su uvjereni u neodrživost autarkičnosti internih nacionalnih tržišta kao *modus operandi* nacije-države, što ih navodi na zaključak da će „otapanje ekonomske samodovoljnosti odvojenih država simultano rastopiti sve različite karakteristike povezane s nacionalnošću“ (Benner, 1995: 41). Sam proces neodrživosti samodovoljnosti nam nije toliko važan u ovom trenutku, već načelno uvjerenje da je nacionalni identitet svojevrsna privremena ili prijelazna kohezivna snaga koja će krahom nacionalnih kapitalističkih sustava postati neupotrebliiva, a samim time politički irelevantna.² Ono što je zaista relevantno u Marxovim uvodima jasno se zrcali kroz koncept nepostojanja domovine proletera³, i to iz posve jednostavnih razloga, naime, dok buržoazija unutar nacionalnih granica ljubomorno zadržava povlastice kanalizirane kapitalističkom strukturacijom proizvodnje, ali i samoga društva, taj isti način proizvodnje producira klasu koja u svim nacionalnim državama ima jedinstven, gotovo univerzalan interes (Rizman, 1987: 88-89). Paradoks se sastoji u samom kapitalizmu, reprodukcija proizvodnih odnosa producira snažnu subverzivnu silu unutar svakoga društva, sam kapitalistički sustav proizvodnje transcendiraju postojeće društvene, u ovom slučaju proleterске interese, ali i identitete. Jedini problem koji se posve logično nameće je stupanj kohezivnosti ili instrumentalnosti koje novouspostavljeni nacionalni identiteti potencijalno nose i hoće li ih nacionalne buržoazije u izvanrednim ili kriznim situacijama efikasno zloupotrijebiti. Prvi svjetski rat je pokazao sav sjaj i bijedu navedene opasnosti, što uopće ne iznenađuje imamo li u vidu trostruku posljedicu buržoaske manipulacije nacionalnim

² O nužnosti prevladavanja nacionalnih ekonomskih baza i povećanju međunacionalne ovisnosti vidi u: Marx, Karl - Engels, Friedrich, 1998: 86-91.

³ O kontroverzama Marxovog određenja nepostojanja domovine proletera detaljnije u: Rizman, 1987: 92-93.

sentimentom: „1. borba za kontrolu tržišta stvara konflikte među kapitalističkim silama; 2. eksploatacija jedne od strane druge nacije stvara nacionalno neprijateljstvo; 3. šovinizam je ideološki aparat koji omogućuje buržoaziji održavanje dominacije nad proletarijatom“ (Löwy, 1976: 82).

O fenomenu nacionalnih antagonizama i njihovoj ukorijenjenosti u materijalnu bazu društva će biti više riječi u nastavku teksta, međutim, ono što je potrebno na ovom mjestu jest kratka teoretska kontekstualizacija Marxovih stavova i njihove modifikacije. Avineri navodi da se cijela Marxova percepcija nacionalnog pitanja sve do 1848., zasniva na pretpostavci postupne kozmopolitizacije kapitalističkog razvoja, te posljedičnoga odumiranja nacionalnih posebnosti i razlika, te je naziva „predmodernom paradigmom“ (Avineri, 1991: 639). Nakon spomenute 1848. godine i građanskih revolucija koje su potresle Europu, Marx modificira vlastite stavove prema nedvojbenom faktoru da nacionalne države postaju temeljna strukturna jedinica kapitalističkog sustava, modificiranu paradigmu Avineri (1991: 639) naziva „buržujskom/gr građanskom“. Upravo na ovom mjestu valja potencirati jednu stvar, ukoliko je Marx shvatio i prihvatio nacionalnu državu kao katalizator razvoja kapitalizma, te ukoliko je visoki stupanj kapitalističkog razvoja društva neophodan preduvjet mogućnosti socijalističke revolucije, onda postoji opravdana teoretska mogućnost potpore pokretima nacionalne emancipacije, jer „sve što je pomagalo razvoj kapitalizma, išlo je, naravno, u prilog konačnog ubrzanja njegove smrti“ (Avineri, 1991: 640-641). Druga paradigma je modificirana iz strateških razloga, tj. mogućnosti eventualne implementacije Marxovih historicističkih uvida o nužnosti kraha kapitalističkog sustava ili barem prilagođavanja tih istih uvida konkretnim povijesno kontekstualiziranim procesima. Šturi pogled na ovu redukcionističku perspektivu je važan iz razloga eksplanacijske vrijednosti s obzirom na brojna proturječja u konkretnim nacionalnim pitanjima oko kojih je Marx stvarao i na koje se referirao. Iz pozicije marksističkog puritanizma zapeli bismo pri komparativnom razmatranju bilo koja dva slučaja o kojim je Marx pisao ili govorio. Pojednostavljeno, Avinerijeva 'građanska' paradigma je hvalevrijedan metodološki element, ali logičko-teoretski otrežnjujući koji nas upozorava na odsutnost sistematičnosti, pragmatičnost, ali i dvojbenost historicističko-znanstvenih karakteristika Marxovih razmatranja o naciji i nacionalizmu.

Sada se vraćamo problemu nacionalnih antagonizama i marksističkom ključu njihova razumijevanja i raspetljavanja. Iako je nacionalna netrpeljivost navedena kao jedno od obilježja procesa nacionalnog strukturiranja kapitalizma, postoji i njegov ambivalencijski par kroz formu bratstva nacija. Engels je posebno žustro raskrinkavao potonji kao mimikrično bratstvo „ugnjetača nad ugnjetavanima, eksploatatora protiv eksploatiranih“ (Benner, 1995: 142), ali povijest europskih nacionalnih država nas opominje da je sustav ravnoteže snaga uglavnom omogućavao velikim silama potpunu nespupanost u ugnjetavanju manjih nacija i njihovih država. Marx i Engels u vremenu velikih povijesnih i rascjepa počinju sa svojim radom, uglavnom govorima i publicističkim člancima, selektivno baviti gorućim europskim nacionalnim pitanjima. Polovicom 19. stoljeća Marx i Engels buržujske revolucije smatraju progresivnom silnicom konačnoga uništenja staroga poretka, čime će se zaobići posljednja prepreka prema otvorenom linearnom razvoju kapitalizma, što će otvoriti perspektivu socijalističke revolucije. „U to vrijeme, Marx i Engels su vjerovali da buržoazija može odigrati povijesnu progresivnu ulogu brišući feudalizam, unatoč jasnim signalima spremnosti na kompromis sa starim poretkom jer je strahovala od moći narastajuće radničke klase“ (Dixon, 1999). Iz te perspektive, participacija radničke klase u građanskim nacionalnim pokretima ne predstavlja ni teoretski ni politički problem Marxu i Engelsu, dapače, ona je progresivna i emancipatorska iako privremena i prijelazna.

Ono zbog čega su Marx i Engels zadobili kritike na račun rasizma je prihvaćanje Hegelove dihotomije povijesnih i nepovijesnih naroda kao kriterij svojevrsnoga prava na nacionalnu revoluciju, odnosno stvaranje nacionalne države. Za razliku od Hegela, koji je povijesnim narodima omogućio privremeno 'ugoščivanje' svjetskoga duha, Marx i Engels im pripisuju mogućnost socijalističke revolucije. „Ova misija, međutim, ne pripada svim narodima, već samo onima koji su, po svojim prirodnim i duhovnim mogućnostima, sposobni za jaku državnu tvorevinu pomoću koje mogu da nametnu svoju volju prema unutra i spolja. Samo takvi narodi mogu da budu nosioci istorijskog napretka. Narodi odnosno nacije koji nisu sposobni za državotvornost, ili koji su za duže vreme izgubili svoju državu nemaju istoriju“ (Rizman, 1987: 99). Konkretna interpolacija kontrarevolucionarnog karaktera uglavnom srednjoeuropskim i

južnoslavenskim Slavenima⁴ porijeklo vuče u neuspješnoj mađarskoj revoluciji iz 1848., pošto su unutar carskih konzervativnih vojski participirale jedinice spomenutih naroda. Posebno rasistički nadahnut bio je Engels: „Ovi ostaci naroda koje je, kao što je rekao Hegel, tok istorije nemilosrdno pregazio, ovaj *national refuse* uvek je fanatični predstavnik kontrarevolucije i to ostaje sve dok ne bude potpuno istrebljen ili denacionalizovan, jer je njegovo cjelokupno postojanje samo po sebi protest protiv velike istorijske revolucije“ (Engels, 1973: 221-222, prema: Rizman, 1987: 101-102). Uz participatorski krimen u održavanju imperijalno-feudalnoga *statusa quo*, postoji još jedan važan razlog zbog čega su Marx i Engels nijekali mogućnost „povijesnosti“ slavenskih naroda⁵, a on se sastoji u tvrdnji da nacionalna emancipacija srednjoeuropskih i južnoeuropskih naroda nužno mora rezultirati ekonomskim cijepanjem i usporavanjem industrijalizacije tih prostora čime se uklanja mogućnost razvoja kapitalizma i smanjuju mogućnosti djelovanja radničke klase. Takav proces balkanizacije⁶, odnosno nijekanja prava malim narodima na nacionalnu državu, savršeno se uklapa u Engelsovo načelo da „pravo na odvojeno i samostalno postojanje imaju samo veliki evropski narodi“ (Rizman, 1987: 104). Sljedeći korak koji Marx i Engels ističu u *Komunističkom manifestu* je *sui generis* amalgamacija nacionalnih revolucija u velikim industrijskim društvima. Bez obzira na internacionalnu socijalističku aksiologiju revolucije, posve su svjesni da se efikasnost i uopće mogućnost njezina provođenja mora prije svega odvijati unutra nacionalnih granica. Marx i Engels (1973: 13) eksplicitno kažu: „Borba proletarijata protiv buržoazije početka je nacionalna po formi, iako nije to po sadržaju. Razumije se da proletarijat svake zemlje mora prvo da svrši sa svojom vlastitom buržoazijom“. Kvalitativan i generički oblik socijalističke revolucije potječe, naravno, od istih ideoloških načela kojima će pojedine nacionalne revolucije biti vođene, kao i od istovrsnoga aktera koji će potonje provesti, dakako, radi se o radničkoj klasi. U ovom smislu, nacionalni okvir tek je

⁴ Prilikom obraćanja vođama Njemačke socijaldemokratske stranke Engels Južne Slavene naziva „narodićima“, preuzeto u: Rizman, 1987: 102.

⁵ Jedina iznimka koju Marx i Engels čine jest pitanje jedinstvene i samostalne Poljske. Detaljnije u: Marx, Karl - Engels, Friedrich - Lenjin, Vladimir Iljič, 1973: 9-11; 15-23.

⁶ Zanimljiva je Marxova nedosljednost po pitanju usitnjavanja (balkanizacije) na primjeru Irske. Naime, Marx eksplicitno pruža potporu irskom nacionalnom pokretu, smatrajući da je nužna irska separacija zbog daljnjeg razvoja uvjeta za revoluciju, ali i zbog rasterećenja engleske radničke klase i povećanja njihove socijalističke aktivnosti. Detaljnije u: Anderson, 2010: 115-154.

funkcionalna diferencijacija šire identitetske osnove (klase), koja ima tek instrumentalnu vrijednost. Konkretno: „proletarijat prvo mora osigurati političku supremaciju, mora se uzdići i postati vodeća klasa nacije, mora si konstituirati naciju“ (Marx i Engels, 1975-2004: 502-503, prema: Anderson, 2010: 58). Međutim, ovdje treba biti posve oprezan jer suštinski, nacionalni identitet, ali i konflikti koji iz njega proizlaze, jednostavno će se 'rastopiti' promjenom osnove socioekonomskog i političkog obrasca društvene organizacije. Kao što Engels (1973: 10) poentira: „Nijedna nacija ne može postati slobodna i ujedno nastaviti da ugnjetava druge nacije“. Pacifizacija međunacionalnih odnosa stoga se nameće kao jedan od temeljnih preduvjeta izvodivosti socijalističke revolucije. Primjerice, netrpeljivost engleskih radnika prema irskim kolegama Marx smatra 'impotencijom' engleske radničke klase, upravo bi potonji trebali podržati irske proletere na putu nacionalne emancipacije, jer se „poistovjećivanjem s nacionalizmom ugnjetavanih može razbiti nacionalizam ugnjetavača među britanskim radnicima“ (Callinicos, 1999). Ukratko, nestankom klasne proturječnosti, te promjenom proizvodnih odnosa, nestaje interna diferencijacija rada (država), ali i potreba za eksternom diferencijacijom, tj. nacionalnim identitetom, čime međunacionalne tenzije isparavaju kao nekadašnji relikv buržujuške manipulacije. Marxovim (1973: 9) riječima: „Pobjeda proletarijata nad buržoazijom ujedno je pobjeda nad nacionalnim i industrijskim konfliktima koji danas različite narode suprotstavljaju jedne drugima kao neprijatelje. Zato je pobjeda proletarijata nad buržoazijom ujedno signal za oslobođenje svih potlačenih nacija“.

*Revizionistička adaptacija klasične marksističke perspektive
Antiimperijalni nacionalizam kao preduvjet oslobođenja - Lenjin*

P olazeći od multietničkog imperijalnog konteksta unutar kojega Lenjin pokušava pokrenuti socijalističku revoluciju, većina teoretičara se slaže da je njegova modifikacija Marxovih i Engelsovih stavova prije svega pragmatične, odnosno, strateške naravi. Razlog je posve jednostavan. Lenjin je smatrao da postojanje nametnute superiornosti, tj. ugnjetavanja manjih naroda, producira permanentan osjećaj nacionalne frustracije i potencijalnih nacionalnih sukoba što nikako ne ide u prilog jedinstvu radničke klase, a samim time njezinoj političkoj snazi. Imperijalizam velikih naroda je prirodni slijed kapitalističkog razvoja i to kroz oblik agresivnog alata nacionalne eksploatacije koja uvijek ide u korist buržoaziji imperijalnog naroda. Koliko god teoretski predstavljala problem, mogućnost naroda na nacionalnu emancipaciju indirektno pomaže jačanju radničke klase i povećava strateški manevarski prostor izvođenja internacionalne revolucije. Međutim, treba istaći da se ni pod kojim uvjetima interes klasne borbe ne može podrediti interesu nacionalne neovisnosti, pa tako Lenjin (1987: 46) ističe: „Mi moramo uvijek i bezuslovno težiti ka najtješnjem ujedinjenju proletarijata svih nacionalnosti, i samo u pojedinim, izuzetnim slučajevima možemo isticati i aktivno podržavati zahtjeve koji ciljaju na stvaranje nove klasne države ili na zamjenjivanje potpunog političkog jedinstva države slabijim federativnim jedinstvom i sl.“.

Callinicos (1999) navodi tri ključna elementa Lenjinovog pristupa rješavanju nacionalnih pitanja: odbacivanje imperijalističkog nacionalizma, podrška ugnjetavanim narodima protiv imperijalizma i skepsa prema granicama nacionalizma. Što se tiče prvog elementa, Lenjin pravi diferencijaciju između nacionalizma ugnjetavača i ugnjetavanih, te smatra da: „radničke stranke ugnjetačkog naroda imaju pravo da insistiraju na pravu ugnjetenog naroda do otcepljenja, dok radnička stranka ugnjetenog naroda treba da insistira na pravu na ujedinjenje; veliki narod mora da pristane na određenu nejednakost u poređenju sa malim narodom“ (Rizman, 1987: 151). Drugim riječima, pravo naroda na samoopredjeljenje za koje Lenjin pledira uvjetovano je statusom ugnjetavanja od strane

većeg imperijalnog nacionalizma, i na ovom mjestu Lenjin prati Engelsov tok argumentacije da niti jedan narod ne može uistinu biti slobodan ukoliko eksploatira manji narod. Lenjin pravi jasnu distinkciju između ekonomske neovisnosti (samodovoljnosti) i nacionalne samostalnosti, za razliku od početnih Marxovih stavova (spomenuta premoderna paradigma) o nužnosti većih autarkičnih teritorijalnih cjelina, kao temeljnom preduvjetu razvoja kapitalizma, Lenjin smatra da se pitanje ekonomske samodostatnosti nikako ne može vezati za pitanje nacionalnog samoopredjeljenja (Gibbon, 1979: 223). Naprotiv, postavlja pitanje ovisnosti velike i moćne Rusije o zapadnim buržujskim državama, čime se potencira politički kriterij ugnjetenosti naspram ekonomskog kriterija ekonomske autarkičnosti. Kod drugog elementa, podrške ugnjetenim narodima, dolazi do izražaja Lenjinova strateška kalkulacija. Na tragu Marxove potpore irskom nacionalnom pokretu, Lenjin zaključuje da bi se potpora brojnim nacionalnim pokretima malih naroda mogla isplatiti kroz drastično opadanje moći i utjecaja tadašnjih imperijalnih sila, a posljedično tome otvorila bi se mogućnost lakšeg izvršavanja socijalističkih programa. Teoretski se ovaj element može tumačiti kao svojevrsno prelijevanje dijalektički postavljenog para nacija – klasa, odnosno političko-povijesni kontekst je omogućio njihovo prožimanje, a ne pak njihova suština. U ponešto zaoštrenom teoretskom tonu, Eagleton (2011: 204-205) poentira: „Unatoč njegovom kritičnom stavu spram nacionalizma, Lenjin je bio prvi veliki politički teoretičar, koji je shvatio značenje nacionalnih pokreta za oslobođenje. U duhu romantičarskog nacionalizma ustrajao je na tome da je nacionalno oslobođenje pitanje radikalne demokracije, a ne šovinističkog osjećaja. Na jedinstven i snažan način, marksizam je postao spoj zagovornika antikolonijalizma istodobno kao i kritičar nacionalističke ideologije“. Treći element se odnosi prije svega na skepsu koju je Lenjin otvoreno izražavao prema buržujskim nacionalnim pokretima. Iako se uvriježeno smatralo povoljnim sudjelovanje proletarijata u buržujskim revolucijama koje za cilj imaju potpuno likvidiranje starih režima, Lenjin (1964: 245, prema: Lewis, 2000) se s pravom pribojava mogućih zloupotreba i identitetskih manipulacija, jer: „radnici koji pretpostavljaju političko jedinstvo sa vlastitom buržoazijom sveobuhvatnom jedinstvu proletarijata svih nacionalnosti, djeluju protiv svojih interesa, protiv interesa socijalizma i protiv interesa demokracije“.

U Lenjinovim radovima uočavamo i pojam nacionalne kulture, koji otprilike služi kao sredstvo dominacije vladajuće klase, iako unutar nacionalne kulture uglavnom dominira buržajska kultura, unutar nje uvijek postoji i onaj socijalistički demokratski element. Will Kymlicka, primjerice, tumači navedeni pogled, prilično diskutabilno, kao tezu o Lenjinovom negiranju povijesnih posebnosti nacionalnih identiteta i mogućnosti komunističkog inženjeringa nad potonjima. „Nacionalni identitet, prema Lenjinu, nije imao nikakve veze sa zajedničkom poviješću ili vrijednošću sudjelovanja u kulturnim tradicijama ili njihovog revidiranja. Bila je to jednostavno prazna posuda koju se moglo napuniti komunističkim sadržajem“ (Kymlicka, 2003: 107). Izgleda da je Lenjin ipak imao nešto posve drugo na umu, jer se upravo internacionalizacijom tih pojedinih segmenta nacionalnih kultura može konstruirati internacionalna proleterska demokratska kultura kao kontrapunkt partikularnim buržajskim kulturama. Dakle, ne radi se o identitetskom okviru koji političkim djelovanjem može u potpunosti izmijeniti vlastiti supstancijalni sadržaj, već o supostojanju dvaju nekompatibilnih dimenzija unutar iste nacionalne kulture. Amalgamacija putem internacionalizacije onih marginalnih socijalističko-demokratskih elemenata ne služi kao političko oruđe ili rezervoar ulijevanja sadržaja nakon socijalističkih revolucija, već kao referentna ideološko-kulturna alatka borbe protiv buržajske kulturne dominacije koja mora odumrijeti unutar socijalističkog društva. Preneseno na polje nacionalnih netrpeljivosti (ugnjjetavanja), logika je posve jasna; kapitalistički strukturirano društvo ne posjeduje mehanizme za eliminaciju nacionalnih razlika koje produciraju sukobe ili frustracije. Pored likvidacije klasnog sukoba i prelaska na socijalističke obrasce društvene organizacije, potrebna je i interna demokratska organizacija države kako bi se nacionalno gurnulo u status buržajskog atavizma (Rizman, 1987: 152). Pojednostavljeno, jedino socijalistička internacionalna kultura disperzirana socijalističkim pokretima ima političku i ideološku snagu za posljednji obračun sa buržajskim, uglavnom imperijalnim, nacionalizmom.

Socijalistički internacionalizam kao poluga dominacije partijskih elita - Staljin

Najčešće kritike na račun sprege imperijalnog nacionalizma i komunizma upućene su upravo Lenjinovom nasljedniku. Richard Pipes (2006) navodi da je Staljin spoznao mobilizacijski potencijal nacionalističkih sentimenata, te ih instrumentalizirao s ciljem stvaranja i očuvanja imperijalne komunističke tvorevine – Sovjetskog Saveza. Konkretno, Staljin je iskoristio normativno-identitetsku jezgru ruskoga nacionalizma, te je inkorporirao u širi kvazisocijalistički okvir, međutim, ono što je na kraju bio rezultat toga procesa je transformacija sovjetskog socijalizma u ruski nacionalizam (Pipes, 2006: 100). Ono što karakterizira Staljinovu ličnost je potpuna diskrepancija teoretskog opusa i konkretnih političkih poteza u aspektu u kojem se dotiču nacionalnih identiteta. Iz pozicija proleTERSKE internacionalne solidarnosti, nadovezujući se na Lenjina, Staljin nacionalizam smatra jednom od temeljnih prijetnji jedinstvu radničke klase i partija. Za razliku od svojih marksističkih prethodnika, Staljin (1954: 308) razvija jednostavan kategorijalni aparat pomoću kojeg definira naciju: „Nacija je povijesno konstituirana, stabilna zajednica ljudi, formirana na temelju zajedničkog jezika, teritorija, ekonomskog života i psihološke naravi (*make-up*) manifestiranih u zajedničkoj kulturi“. Dakle, jezik, teritorij, ekonomski život i ono što se može protumačiti montesquieovskim 'duhom naroda' – psihološka narav su četiri temeljne odrednice prema kojima se mogu definirati nacije kao politički akteri. Moguće je primijetiti da posljednji element nacionalnog karaktera u potpunosti odudara od Lenjinovog poimanja nacionalne kulture kao manifesta dominacije buržajske kulture. Donekle čak i proturječi Lenjinovom konceptu, pošto nacija sa postojećim nacionalnim karakterom ulazi kao definirani akter u političku arenu socijalističke revolucije i nacionalnih oslobođenja, dok je kod Lenjina takav manevar nezamisliv. Pored spomenute razlike, Michael Löwy (1976) navodi još tri razlike između Staljinovog i Lenjinovog poimanja nacionalnih pitanja. Primjerice, Lenjin nikada nije koristio striktnu kriterije definiranja nacije, jer bi na taj način mnogi mali narodi koji kroz povijest nisu posjedovali element ekonomskog života ostali 'ispod radara' ugnjetavanja i time izgubili pravo na samoodređenje. Nadalje, rigidno definiranje statusa nacije onemogućava kasniji nacionalni konstruktivizam

i stvaranje multietničkih nacionalnih država, što je jedna od realnih opcija u Lenjinovim promišljanjima. Naposljetku, Staljin zanemaruje razliku imperijalnih nacionalizama ugnjetavača i nacionalizma ugnjetavanih, koji je, između ostaloga, ključna empirijska kategorija koja nacionalni identitet nominira za uživanje prava na samoodređenje (Löwy, 1976: 95-96).

Unatoč očiglednim razlikama u odnosu na marksističke prethodnike, Staljin u izvođenju argumentacije školski precizno slijedi vlastite prethodnike, počevši od samih klica stvaranja nacionalnih država kao buržujskih projekata, do konkretne manifestacije marksističke blagonaklonosti prema nacionalnom oslobođenju. Ravnopravnost nacija je izražena kroz pravo na samoodređenje: „Pravo na samoodređenje znači da nacija može urediti vlastiti života na način na koji to želi. Ima pravo na uređenje vlastitog života na temelju autonomije. Ima pravo ući u federalne odnose s drugim nacijama. Ima pravo na potpunu secesiju. Nacije su suverene i sve nacije imaju jednaka prava“ (Staljin, 1954: 322). Samoopredjeljenje, i to u socijalističkom ključu (kontekstu) je jedino moguće rješenje nacionalnih konflikata, tj. upokojenja nacionalnih identiteta. Staljin kao i kod definicije nacije ide putem kategorijalne sistematizacije i taksativno navodi elemente koji su potrebni za socijalističko rješavanje nacionalnog pitanja. Redom su navedeni: potpuna demokratizacija zemlje, pravo na samoopredjeljenje, regionalna (teritorijalna) autonomija, jednakost u pravima svih nacija (jezik, školstvo, kultura i sl.), internacionalno usmjerena vodeća partija i princip internacionalne solidarnosti radničke klase. Valja naglasiti da Staljin, sljedeći Lenjina, kritizira austromarksistički koncept kulturne autonomije, kao disfunkcionalan i potencijalno destruktivan.

Brojne su kritike koje se empirijski mogu verificirati, a koje pokazuju strahovitu disproporciju Staljinovih teorijskih pogleda i konkretnih politika. Na primjer, iz današnje perspektive krilatica nacionalne ravnopravnosti je demaskirana tek kao ravnopravnost nacionalnih partijskih birokracija (Đilas, 1990: 93-94), zbog čega se komunistički internacionalizam pervertirao u formu zajednice nacionalnih birokracija (Đilas, 1990: 157). Đilas ide korak dalje tvrdeći da je linearna nacionalizacija socijalističkih režima bila očekivan rezultat totalitarno postavljenih režima, što se u Sovjetskom Savezu za vrijeme Staljina manifestiralo kroz čudnovatu

sintezu komunističke diktature i militantnog imperijalizma.⁷ Da je Staljin veoma rano odustao od principa nacionalne ravnopravnosti i proleTERSKE internacionalne solidarnosti posve je jasno ukoliko imamo u vidu njegov promovirani koncept „socijalizma u jednoj zemlji“ (Eagleton, 2011: 27). Time se ograđivao od pružanja pomoći zemljama koje su krenuli stazama socijalističke revolucije, direktno podrivajući principe na kojima je temeljio vlastite teoretske stavove.

Socijalistički antinacionalizam - Rosa Luxemburg

Rosa Luxemburg se u svojim političkim istupima i teorijskim uradcima žestoko protivila sovjetskoj politici nacionalnog samoopredjeljenja. Ona se zajedno sa svojim drugovima iz Socijaldemokratske partije Poljskog kraljevstva oštro suprotstavila samostalnosti Poljske u odnosu na Sovjetski savez, čime je otprilike zauzela stav kojeg Avineri naziva predmodernom Marxovom paradigmom. Za nju se: „unificirajuća politička borba proletarijata ne bi smjela zamijeniti serijom sterilnih nacionalnih borbi“ (Löwy, 1976: 86). Rosa Luxemburg zahtjeva izdiferenciran odnos radničkih partija prema nacionalnim pitanjima diljem Europe, upravo taj odnos mora biti ideološko-programatska razdjelnica u odnosu na buržujске stranke. Pravo nacija na samoodređenje kao takvo predstavlja čistu utopiju i prema tome nema nikakvu uporabnu svrhu. Aspekti konteksta toga vremena su prema njoj potpuno obeshrabrujući, jer bi se svaki nacionalno emancipacijski zahvat u Europi morao odvijati unutar kapitalističkog sustava. Potonji karakterizira dominacija velikih sila i njihov imperijalizam, stoga je potpuno nevjerovatno očekivati od Engleske ili Nizozemske da se odreknu imperijalnog statusa u zamjenu za status nacionalne države, što se tiče malih naroda situacija je još beznadežnija (Luxemburg, 1976: 202-203). Napominje i da su ruski marksisti zaboravili na izuzetnu etničku heterogenost mnogih dijelova europskog kontinenta koji definitivno ne ide u prilog principu samoodređenja. Na primjeru Poljske pokazuje da se nerazmršiva ekonomska vezanost potonje za Rusiju ne može formalno prekinuti, kao niti veze poljski i ruskih radnika, tek ostaci feudalnog režima

⁷ O hipokriziji i ambivalenciji Staljinove internacionalne politike radničke solidarnosti dovoljno svjedoči skepsa prema kineskom komunističkom pokretu, te kasnijim odnosima između dviju formalno socijalističkih država. Detaljnije u: Pipes, 2006: 155-161.

sanjanju o obnovi poljske neovisnosti. O pravu na samoodređenje kaže: „pravo naroda na samoopredjeljenje je samo metafizička formulacija ideje koja je unutar buržujskog društva potpuno neostvariva i može se realizirati na temelju socijalističkog režima“ (Luxemburg, 1976: 204). Ostvarivost ideje o samoopredjeljenju nije lenjinovskog tipa, za Rosu Luxemburg ono predstavlja mogućnost svakog pojedinca da upravlja vlastitom sudbinom, dok se veće nacionalne forme mogu ispoljavati sa prihvatljivom nenametljivom autonomijom kulturnog razvoja. Treba napomenuti da nije smatrala nacije homogenim entitetima, već isključivo instrumentaliziranim sredstvima buržujске eksploatacije. Problematičnost njezinih pogleda se ogleda u neprepoznavanju, s jedne strane, revolucionarnih potencijala nacionalnih pokreta koje je Lenjin uočio, a s druge strane, stvarnu opresiju koja se zaista odvijala na europskom tlu i nužnošću njihove pravednog rješavanja. „Nije shvatila da nacionalno oslobođenje ugnjetavanih naroda nije puki zahtjev reakcionarne i predkapitalističke sitne buržoazije, već, također, masa kao cjeline, uključujući proletarijat i stoga priznanje ruskog proletarijata prava na samoodređenje je predstavljalo neizostavan uvjet njihove solidarnosti sa proletarijatom ugnjetavanih naroda“ (Löwy, 1976: 88).

Kulturni nacionalizam - Otto Bauer

Specifičan stav u odnosu na Lenjina također su imali i austromarksistički autori, prije svega Karl Renner i Otto Bauer. Osnovno ishodište njihovih promišljanja o naciji je svijest o nužnosti očuvanja državnog okvira Austro-Ugarske monarhije. Temeljna demokratizacija, odnosno strukturiranje državnih odnosa u smjeru zaštite nacionalnih posebnosti i identiteta, može sačuvati ne samo monarhiju već i jedinstvo austrougarske radničke klase. Renner u tom pogledu problematici nacionalnih interesa prilazi iz čisto pravničke perspektive, rješavanje statusa slavenskih naroda, te odnosa Mađara prema bečkom dvoru, su pitanja pravnog aranžiranja, nikako političkih previranja (Löwy, 1976: 92). Bauer s druge strane polazi od nacionalnog pitanja kao problematike kulturne autonomije, te na Staljinovom tragu govori o specifičnom nacionalnom karakteru nacije koji se prije svega kulturno manifestira. Bauer (1996: 71) kaže: „Nacija je

ukupnost ljudi ograničena zajednicom sudbine unutar zajednice karaktera“. Drugim riječima, zajednica koja sudbinski dijeli zajedničke kulturne kodove pomoću kojih je svaki pojedinac nužno formatiran i po čemu se razlikuje od pripadnika druge nacije. Temeljni konstitutivni identitet svakoga pojedinca je nacionalni, što direktno proturječi Lenjinovoj koncepciji nacionalne kulture i općenito mogućnosti konstituiranja internacionalne socijalističke kulture. Bauer izražava zabrinutost zbog konstantnog nijekanja nacionalne raznolikosti, u smislu postojanja suštinski različitih nacionalnih karaktera, te odbacuje redukcionističku verziju nacionalne diferencijacije koja kao temeljni kriterij uzima jezik.

Rješenje koje Bauer nudi u konkretnom slučaju austrougarskog nacionalnog pitanja je tzv. nacionalna kulturna autonomija, za koju je smatrao da može postati obrazac rješavanja problema svih multietničkih društava. Ova koncepcija je potpuno isključiva u odnosu na dominantnu marksističku koncepciju nacionalnog samoodređenja, jer se nacijama, makar i ugnjetavanima, ne nudi oblik teritorijalne autonomije ili pak pravo na secesiju, već svojevrsna kulturna autonomija. Pomoću potonje svaki pripadnik određene nacije na tlu većih multietničkih država uživa u kulturnom kontekstu i pravima vlastite nacije bez asimilacijskih pritisaka ili pak eksploatacije. Unatoč kritikama kojima je Bauer bio izložen od ideološki bliskih teoretičara, Löwy ipak pronalazi metodološku važnost njegova pristupa, naime, percepcija neutralne forme nacionalnih identiteta bez historicističko-rasističkih primjesa (Engels), te internacionalističko-socijalističkih (Lenjin), kao forma analize definitivno ne pripada vremenu u kojem je djelovao. Ipak svojevrsna esencijalizacija kroz hermetičku narav nacionalnih kultura može biti itekako analitički ne samo neprecizna već i kontraproduktivna, a pragmatično politički i veoma opasna. Najveća zamjerka upućena Baueru iz marksističkih redova svakako se odnosi na marginalizaciju klase kao aktera nacionalnog pitanja: „Njegov je program usmjeren na pružanju pristupa radničkoj klasi kulturnim prednostima i nacionalnoj kulturnoj zajednici iz kojih ih isključuje kapitalizam. Stoga, izgleda da on smatra kulturne vrijednosti potpuno neutralnima i lišenima klasnog sadržaja“ (Löwy, 1976: 93). Međutim, takav pristup kulturnim vrijednostima radničkoj klasi je solipsističkog karaktera u smislu njegovog baštinjenja, dok je partikularnog u odnosu na politički program radničke klase. Borba protiv buržujskog

nacionalizma sredstvima nacionalne kulturne autonomije definitivno se ne uklapa u konvencionalne tokove marksističkog rješavanja nacionalne problematike, iako svojevrsna multikulturalizacija marksističke misli dokazuje da postoji široka teoretska lepeza bavljenja potonjim od strane marksističkih autora.

*Suvremene marksističke perspektive nacije i nacionalizma
Odumiranje nacionalnih identiteta - Eric Hobsbawm*

Razmrsivanje semantičke entropije unutar pojma nacije kao da se nadaje Hobsbawmu kao nužna točka početka kritičke refleksije iste. Ono što Hobsbawm neprestano podcrtava je modernistički karakter nacije, odnosno njezina potpuna uvjetovanost kontekstom i elementima europskog intelektualno-političkog prostora 18. i 19. stoljeća. Ukratko, nacija je „tijelo građana čiji kolektivni suverenitet konstituira državu koja je njihov politički izraz“ (Hobsbawm, 1990: 18-19). Formula koju iznosi, država = nacija = narod (Hobsbawm, 1990: 20), zaista čini osnovu konstrukcije svih nacionalnih identiteta, s važnom napomenom da je moguće analitički razlikovati revolucionarno-demokratski od nacionalističkog procesa izgradnje nacije. Razlika se očituje u samom procesnom mehanizmu, naime, dok revolucionarni put izgradnje nacije ne zanima etnički korijen ili utemeljenost zajednice, već stvaranje forme suverenog građanina (državljanina), nacionalistički pravac upravo zahtjeva prethodnu (etničku) diferencijaciju u odnosu na druge i koherenciju prema unutra. Hobsbawm, naravno, stoji na poziciji nerazmrsivog katalizatorskog odnosa početnih faza kapitalističkog progresa i stvaranja nacionalnih država, međutim, za razliku od svojih marksističkih prethodnika ima nešto modificiraniji stav. „Gledajući natrag u povijest razvoja moderne svjetske ekonomije skloni smo promatrati fazu, tijekom koje je ekonomski razvoj bio u cijelosti vezan za nacionalne ekonomije brojnih razvijenih teritorijalnih država, kao smještenu između dvaju esencijalno transnacionalnih razdoblja“ (Hobsbawm, 1990: 25). Pri tome se radi o suvremenom procesu globalizacije i premodernom razdoblju velikih imperijalnih sustava. Iz navedenoga proizlazi, da je razvoj kapitalizma kroz međunarodni sustav nacionalnih država povijesni drugi izbor kapitalizma, odnosno, najoptimalniji sljedeći nakon što je opcija

globalnog imperijalno nadziranog tržišta postala neizvediva. Ovaj princip kapitalističke organizacije svijeta ima svoje praktično političke reperkusije. Prva se odnosi na veličinu nacionalnih država koje imaju legitimno pravo na uspostavu suverenosti. „Samoodređenje se primjenjuje samo na one nacije koje smatramo održivima: kulturno i naravno ekonomski, bez obzira što održivost podrazumijeva“ (Hobsbawm, 1990: 32). Kao što je potpuno jasno, ako već mora odustati od globalnog sustava, kapitalizam zahtjeva stvaranje sustava velikih i moćnih nacija-država, usitnjavanje nipošto ne dolazi u obzir, iz čega proizlazi da je povijesna povezanost nacionalnih integracijskih procesa i razvoja kapitalizma mnogo specifičnija i određenija nego što su to marksisti isprva uočavali. Druga reperkusija se naslanja na određenje revolucionarnog nacionalizma kojemu etnički korijen nacije nije krucijalan, zato se zahtjeva unifikacija multietničkih prostora u obliku većih nacionalnih država. Na taj način se direktno ispunjava i prethodni uvjet većih samodostatnih ekonomsko-kulturnih cjelina. Ono na što nas Hobsbawm pokušava navesti jest da cijeli proces kapitalističke strukturacije tadašnjeg svijeta, kroz sustav snažnih autarkičnih država, je prije svega *par excellence* liberalni modernistički proces. Asimilacionizam i skepsa (preciznije rečeno, osjećaj inferiornosti) prema nacionalnim manjinama ili manjim nacijama jest suštinski proces razvoja liberalne civilizacije.⁸ Dovoljan je samo jedan navod klasika liberalizma: „Nitko ne može zamisliti da za Bretonca ili Baska u francuskoj Navari nije korisnije da bude uključen u maticu ideja i osjećaja visoko civiliziranoga i razvijenog naroda – da bude dio francuske nacije, da na ravnopravnoj osnovi uživa sva prava francuskog državljanstva, koristeći prednost francuske zaštite i dostojanstvo i *prestige* francuske moći – nego da trune u vlastitom kamenjaru kao poludivlji ostatak prošlih vremena, vrteći se u svojoj sitnoj mentalnoj orbiti, bez udjela ili interesa za opće kretanje svijeta. Ista primjedba vrijedi i za Velšanina ili škotskog brđanina kao članove britanske nacije“ (Mill, 1989: 164). Hobsbawm spominje primjer Karla Kautskog i njegova odnosa prema jezicima 'malih' naroda koji ubrzo, pretpostavljajući da će biti obuhvaćeni modernizacijskim procesom, neće imati nikakvu identitetsku, niti uporabnu vrijednost, ostat će tek u statusu „starog pokućstva“ (Hobsbawm, 1990: 36). Treba istaći da slične uvide možemo pronaći i kod Marxa, kod njegovih razmatranja britanske kolonijalne vlasti u Indiji, dok

⁸ Kymlicka tvrdi da su upravo socijalistički autori bili posebno neosjetljivi na manjinske skupine i manje nacije, što se može tumačiti u ključu marksizma kao naličja modernizacijskog procesa. Detaljnije u: Kymlicka, 2003: 102-104.

smo Engelsove rasističke ispade kroz formu nepovijesnih naroda pojasnili.⁹ Unatoč tome, Hobsbawm (1990: 35) suvremene kritike na račun Milla ili Marxa i Engelsa smatra „pukim anakronizmom“, jer naprosto neki narodi nikada neće postići punu i efikasnu neovisnost, pa makar imali punu potporu različitih ideoloških stajališta modernizacijske paradigme, stoga u takvim stavovima nema ništa šovinističko. Još jedan marksistički autor razmatrajući Marxove stavove staje na stranu modernizacije: „Govor o nesvjesnom oruđu historije ne bismo smjeli odbaciti kao izraz naivne teleologije, kao vjerovanje u lukavstvo uma koje čak i najgore zločine shvaća kao instrumente napretka – poenta je naprosto u tome da je britanska kolonizacija Indije stvorila preduvjete za dvostruko oslobođenje: od ograničenja njene vlastite tradicije kao i od kolonizacije same“ (Žižek, 2010: 165-166). Rezimirano, ni Marx niti Mill nisu puki rasisti jednodimenzionalnih percepcija povijesnih fenomena koje su razmatrali, već unutar eurocentričnih ispoljavanja kapitalističke ekspanzije kroz formu kolonizacije ili asimilacije, uočavaju važne modernizacijske korake koji tek imaju mogućnost rezultiranja boljim svijetom, bilo kroz besklasno ili liberalno svjetsko društvo.

Ocrtavši ukratko nacionalizam 19. stoljeća, moguće je prijeći na izuzetno važan Hobsbawmov uvid, da nacionalizmi s kraja 20. stoljeća nemaju suštinski kontinuitet sa spomenutim prethodnicima. Čak i kada se referiraju na pokrete, teritorijalni ili povijesni okvir koji odgovara perturbacijama 19. stoljeća, primjerice na Balkanu, njihov povijesni smjer kao i karakter su posve drugačiji (Balibar, 2003: 188). Nacionalizmi kasnog 20. stoljeća su zaista reaktivnog i razarajućeg karaktera i to uglavnom ako promatramo stvaranje brojnih nacionalnih država nakon kraha socijalističkog bloka. Međutim, ukoliko pogled prebacimo na nacionalne pokrete i silnice u razvijenim i demokratski etabliranim državama otvara se suština nacionalnih pokreta prošloga stoljeća – okreću se kontra modernizacijskih procesa. Potpuno nepredvidljiva centrifugalna dinamika kapitalističke transformacije, te njezini nusprodukti, prije svega povećanje mobilnosti populacije nerazvijenog svijeta, rezultirali su nacionalističkom defenzivnom reakcijom (Hobsbawm, 1990: 165). Ono što zaista predstavlja neumoljivu snagu nacionalizma je činjenica da „gdje su ideologije u konfliktu, priziv imaginarne zajednice nacije izgleda pobjeđuje sve izazivače“ (Hobsbawm,

⁹ Detaljnije u: Marx, Karl - Engels, Friedrich - Lenjin, Vladimir Iljič, 1973: 24-30; 31-37.

1990: 163). Unatoč očiglednoj potentnosti nacionalističkih diskursa i identiteta, Hobsbawm smatra da nacije i nacionalizmi nisu više lokomotive povijesnog (kapitalističkog) razvoja. Razlog je i više nego jednostavan, ukoliko je kapitalizam u optimalno izvedivoj verziji proizveo sustav moćnih nacionalnih država, što s istima u trenucima kada upravo one postaju zapreke daljnjem kapitalističkom progresu? Ili blaže rečeno, države su izgubile ključno područje nacionalne emancipacije – nacionalnu privredu (Hobsbawm, 1990: 173-174). Internacionalizacija ekonomskih tokova, deregulacija ili supranacionalna regulacija, te proliferacija međunarodnih i transnacionalnih aktera su potkopali ekonomsku ulogu 'stare' nacionalne države. Hobsbawm (1990: 182) anticipatorski naglašava: „bit će neizbježno napisati svjetsku povijest koja se neće nalaziti unutar granica nacija i nacionalnih država bilo da se ove definiraju kao politički, ekonomski, kulturalno ili čak lingvistički. Nacionalne države i nacije ili etničke/ jezične grupe će biti primarno percipirane prije u povlačenju nego otporu, adaptiranju, apsorpiranju ili dislokaciji u procesu novog supranacionalnog restrukturiranja svijeta. Nacije i nacionalizam će biti prisutni u povijesti, ali u subordiniranim i često prilično minornim ulogama.“

Fiktivni etnicitet - Etienne Balibar

Polazeći s pozicije refleksivno-kritičkog odnosa prema naciji i nacionalizmu, Balibar (2003: 38) smatra da se cijela povijest potonjih može sažeti kroz frazu „univerzalizovanja i normalizovanja razlika“. Kako bi se lakše obračunao sa širokim spektrom različitih pristupa i pogleda na budućnost nacionalnih država, Balibar sistematski razvija analitičku terminološku trijadu koja mu omogućava segmentirano bavljenje spomenutom problematikom. Radi se o diferencijaciji nacije, nacionalne forme i nacionalizma, s naznakom da su sadržajno jasno odvojeni, ali se naravno u vlastitoj performativnosti neprestano preklapaju i determiniraju jedni druge. Nacija predstavlja uobličeni i permanentno reproducirani kolektivni identitet, čije su nužne referentne točke potrebne za reprodukciju kontekstualno određenje, Balibar (2003: 47) potonje oslikava slavnom Machiavellijevom koncepcijom *fortune*.

„Nacije i nacionalnosti su manje ili više objedinjene osećanjima, kolektivnim uspomenu, političkim ideologijama i strukturama, administracijom, ekonomskim interesima, itd. – što su sve elementi koji imaju vlastitu istoričnost“. Nacionalno-integracijski procesi su postali dominantan modus identitetskog objedinjavanja, kolektivističke koagulacije i međunarodne političke stratifikacije. Bez obzira na objektivne elemente kontekstualnosti vremena unutar kojega se ovi procesi odvijaju, Balibar naciju ne vidi kao puki ideal apstraktne zamišljenosti neovisan o konkretnoj osnovi, tj. objektivno postojećoj prednacionalnoj zajednici. Da stvar ne bude nimalo jednostavna, Balibar se pobrinuo pomoću koncepta „fiktivnog etniciteta“ (Balibar, 1996). Dakle postojeći populacijski identiteti se jednostavno 'eticiziraju', obuhvaćaju jedinstvenom fikcijom naturalizacije, koja prije svega nužno mora sadržavati privid povijesnog kontinuiteta sa svojevrsnim zaokruživanjem ili ostvarivanjem kroz koncept nacionalne države. Međutim, fiktivni etnicitet nije jednak naciji, on je svojevrsni performativni okidač nacionalne egzistencije, bez njega nacija ostaje besadržajna forma visoke razine apstrakcije i gotovo nepostojeće razine manifestne potencijalnosti. Paradoksalno, fiktivni etnicitet, iako konceptualna kategorija, služi kao esencijalističko-materijalistička baza formiranja nacije i nacionalne države. Zbog čega je esencijalistička baza presudna u formiranju nacije? Balibar nudi posve jednostavan odgovor, da bez jedne konkretne referentne identitetske baze proces individualne interpelacije (obuhvaćanja) postaje nemoguć. Pomoću fiktivnog etniciteta: „pojedinaac može biti interpeliran kao individua u ime kolektiviteta čije ime nosi. Naturalizacija pripadanja i sublimacija idealne nacije su dva aspekta istoga procesa“ (Balibar, 1996: 164). Ključni elementi naturalizacije fiktivnog etniciteta su jezik i rasa. Prije svega mogućnost obuhvatne fikcije zahtjeva mogućnost jedinstvenog i prihvatljivog diskursa koji se vrlo lako i brzo može perpetuirati, jezik igra ključnu ulogu u kreaciji takvih nacionalnih diskursa. Također, mogućnost konstrukcije i aplikacije kolektivne memorije zahtjeva specifičnu jezičnu konstelaciju, a upravo kolektivna memorija omogućuje povezivanje povijesnih fragmenata u jedinstvenu i cjelovitu nacionalnu naraciju. Rasa s druge strane, omogućava nivelaciju socijalnih nejednakosti, odnosno transcendiru klasne stratifikacije i poništava konfliktne potencijale tržišnih silnica unutar društva.

Ukoliko svaka nacija nosi element unikatnosti, posve je suprotna situacija s nacionalnim formama. O njima Balibar (2003: 49) kaže: „To nije individualnost, nego tip društvene formacije, to jest način na koji su kombinovane ekonomske i ideološke strukture. To je, dakle, pre svega, model međusobnog povezivanja administrativnih i simboličkih funkcija države, kadar da ovoj potonjoj podari ulogu centra – ili, ako ćemo govoriti poput Lumana, ulogu reduktora složenosti grupa i sila koje deluju u okviru jednog društva“. Slijedeći Wallersteina, Balibar detektira, u maniri cjelokupne marksističke misli, kapitalističke tendencije razvoja kao ključni impuls nastanka nacionalne forme. Zanimljivo je da klasne antagonizme nacionalna forma apsorbira kao neophodne u smislu nadilaženja postojećih identitetskih, uglavnom predmodernih, razlika i potencijalnih konflikata, te ih pomoću institucionalnog aranžmana kontrolira ili po potrebi suspreže. Balibar tvrdi da je ekonomska dimenzija tek polovica priče o nacionalnoj državi, druga polovica je simbolička konstrukcija koja kontrolira, tj. esencijalizira antropološke razlike u jedinstveni spomenuti fiktivni etnicitet. Naravno, država nikada u potpunosti ne prisvoji ukupnost simboličke kontrole i reprodukcije, ali svakako postaje „najviša instanca koja kontroliše igru antropoloških razlika, ili – kao što kaže Ernst Gellner, ona postaje Vrhovni sud u stvarima normalizovanja temeljnih kulturnih procesa“ (Balibar, 2003: 52-53, prema: Gellner, 1987). Nacionalna forma se nadaje kao sredstvo proizvodnje i implementacije fiktivnih elemenata očuvanja nacionalnog identiteta i njegove konstantne reprodukcije. Upravo je nacionalna forma element kojeg je moguće staviti u debatu o odumiranju nacionalne države, jer je nacionalna forma, kao i svaki oblik socijalne strukture, 'osuđen' na neprestane transformacije i prilagođavanje novonastalim prilikama vlastite egzistencije.

Treći element Balibarova razmatranja je nacionalizam za koji eksplicitno tvrdi da je uvijek ideologija isključivanja: „Nacionalizam je organska ideologija koja odgovara ustanovljenju nacije, a ono, pak, počiva na formulisanju jednog pravila isključivanja, vidljivih ili nevidljivih, ali uvek u zakonima i praksi materijalizovanih granica“ (Balibar, 2003: 56). Nacionalizam kao aksiološki izvor nacionalnog identiteta postaje privlačan i snažno ukorijenjen u modernističkoj fazi razvoja društava jer rješava ambivalencijski odnos kolektivnog i individualnog sebstva. Balibar tvrdi da ne postoji nikakav kolektivni naturalizirani identitet kao

genuini akter historicističkog poimanja toka povijesti, međutim, s druge strane ne postoji transcendentni individualni akter potpuno odvojen i u svojoj suštini neovisan od artificijelnih kolektiviteta. Nacionalizam ima snagu rješavanja gore navedene ambivalencije. Prvi korak je totalizacija nacionalnog kao jedine determinante relevantnosti kolektivnog identiteta unutar društva, a drugi je apsorpcija individualnih ili partikularnih određenja identiteta kroz prizmu nacionalnog. Primjerice: „Čak i klasna borba postaje u tom smislu sredstvo izgradnje nacionalnih identiteta – katkad povlašćeni instrument, uz pomoć profesionalnih i političkih organizacija koje legitimišu društveni i individualni revolt, te ga na taj način normalizuju“ (Balibar, 2003: 62). Ključni dio etatističke strukture nacionalne forme koji je zadužen za spomenutu normalizaciju svakako je obrazovni sustav, čije je teleološko određenje implicitno ili eksplicitno određeno kroz ideal nacionalne homogenosti u krajnjoj projekciji ili homogenizacije u instrumentalno-procesnom smislu. Kroz obrazovni sustav se vrši dvostruka interpelacija, prije svega, osnova partikularnih individualnih identiteta koje se apsorpcijom prerađuje u individualne mogućnosti razvoja osobnosti, ali unutar definiranoga nacionalnog okvira, te s druge strane, pojedinačna interpelacija kao dio edukacijskog procesa. Time se manifestira strukturalno nasilje u najširem opsegu pripadajućih reperkusija. Na primjer, eliminiraju se ili subordiniraju partikularni identiteti u smislu mogućnosti individualne formativnosti, a kamoli participacije unutar obrazovnog sustava. Drugim riječima, nacionalizam proizvodi kriterije isključivanja, nacionalna forma ih provodi, a nacija egzistira unutar koordinatnog sustava postavljenih kriterija isključivanja. „Isključivanje je, dakle, sama suština nacionalne forme, a ako to već nije isključivanje, reč je o nejednakom (preferencijalnom) pristupu izvesnim dobrima i pravima u skladu sa statusom državljanina ili stranca, koji pripada ili ne pripada dotičnoj zajednici“ (Balibar, 2003: 56).

Nacionalizam kao društveno polje užitka - Slavoj Žižek

Iako problemu nacije prilazi s psihoanalitičkog rakursa, Žižek je nezaobilazan autor i kao jedan od najutjecajnijih suvremenih marksističkih filozofa pruža važne uvide u problematiku posthladnoratovskog preporoda nacionalizma. Njegov pristup je potpuno nekonvencionalan i dobrim dijelom izmješten izvan tokova marksističke misli, međutim, na samom kraju će biti prikazano na koji način tokovi kapitalističkog razvoja determiniraju nacionalističke tendencije i to kroz obrazac relacije centra i periferije.

Na samome početku Žižek polazi od pretpostavke da je simbolička identifikacija pojedinaca s fiktivnim okvirom nacionalnog identiteta nedovoljno eksplanacijski pouzdana, te se mora nadopuniti. Ono što predstavlja neophodan mehanizam nacionalne reprodukcije je tzv. 'nacionalna Stvar' (*the Thing*) prema kojoj se stvara implicitan odnos kolektivne vezanosti u smislu povratne refleksije individualnog ispunjavanja i identitetskog sidra. Žižek (1993: 201) o njoj kaže: „Predstavlja nam se kao naša stvar (možemo reći *cosa nostra*), kao nešto dostupno samo nama, nešto što oni, drugi, ne mogu dokučiti, bez obzira to je nešto što je konstantno njima ugroženo“. Nacionalna Stvar nije autopoietska cjelina, naprotiv, njezina egzistencija je uvijek refleksivna, odnosno, dok god postoji kolektivna vjera postojat će i navedena. Manifestacija potonje se uvijek ogleda kroz ono što možemo nazvati „načinom života“ (Žižek, 1993: 202), dok se manifestacija nacionalnog identiteta ogleda kroz formu vjernika u specifičan način nacionalnog života. Nacija kao takva ima i određenu svrhu koju Žižek, pomoću Lacanove terminologije, vidi u sustavu diskurzivno-materijalističkog uređenja uživanja. „Nacionalizam, stoga, predstavlja privilegirano područje erupcije užitka u društveno polje“ (Žižek, 1993: 202). Strukturirano područje uživanja je najvidljiviji aspekt načina života određene nacije i svakako najpropulzivnije područje ispoljavanja nacionalne Stvari.

Međutim, uživanje je dijalektička kategorija u odnosu na Drugoga, koji se iz perspektive nacije vidi kao posjednik viška užitka, kao nezamjenjivog sumnjivca u potencijalnoj krađi užitke te nacije. Problem se javlja, jer višak

uživanja Drugog koji je percipiran kao 'ukraden', zapravo nikada nije bio vlasništvo nacije koja smatra da na njega ima pravo. Drugim riječima, višak uživanja koji nedostaje naciji radi postupnog ostvarenja užitka je uvijek lažni konstrukt koji se prepoznaje u rukama Drugoga. Zbog toga se kod nacija akumulira i instrumentalizira osjećaj trajne frustracije, a popunjavanje toga nedostatka i kompenzacija frustracija se odvija pomoću fantazija. „Netrpeljivost između etničkih grupa, ksenofobija i rasizam, sve su to oblici fantazijskih scenarija koji imaju za cilj da nadoknade nedostatak uživanja (da ga fiksiraju na odgovarajuće mjesto)“ (Malešević, 2009: 269). Pošto je organizacija užitka Drugoga konstituenta vlastite organizacije specifične nacije, proizlazi da je mržnja prema Drugom kao kradljivcu našega uživanja, ni manje ni više nego mržnja prema vlastitom uživanju. Također, unatoč percepciji konstantne ugroženosti našeg uživanja od strane Drugog, nacija je uvijek fetišistički usmjerena prema njihovom uživanju, „iako je uživanje Drugog pretnja našem uživanju, mi se zanosimo uživanjem Drugog i fantaziramo o njemu“ (Malešević, 2009: 271).

Na primjeru istočne i jugoistočne Europe, Žižek pokazuje da je europski san o posthladnoratovskom procvatu demokracije i kapitalizma došao u direktnu konfrontaciju s europskim deponiranjem elemenata Drugosti na ta ista područja. Procvat mnoštva koncepcija kradljivaca užitaka je bumerang vraćen Europi, cijena interpolacije karakteristika Drugosti u prostor bivše Jugoslavije dovela je do potpunog paradoksa. Žižek (1992) ističe diskurzivnu ontologizaciju prostora kao jednu od važnih diferencijacija nacionalnih identiteta, gdje se svaka nacija bivše Jugoslavije pokušala normativno 'prošvercati' u prostor Zapada, tj. izvršiti vlastiti transfer iz statusa Drugog u status dionika Zapadnih struktura uživanja. Balibar (2003: 191) pojednostavljuje: „Građanski rat u Jugoslaviji predstavlja, ako ne već isključivo, a ono bar delom, i žestoko sukobljavanje u kojem je ulog uključivanje u razvijeni centar kapitalističke Evrope, ili, pak, pad na periferiju lišenu odsad bilo kakvog sredstva da zaštiti svoj rad i svake mogućnosti da sama iskorišćava svoje resurse“. Poput Balibara, i Žižek Zapad, prije svega Zapadnu Europu, smatra direktnim sudionikom etničkih konflikata i perturbacija koje su se odvijale na Balkanu 90-ih godina prošloga stoljeća. Njemu se čini očitim da Europa nije konstruirala Balkan kao vlastitu degutantnu Drugost, već fantazmatsku Drugost same Europe, odnosno vlastitog represivnog nesvjesnog. Iz toga proizlazi

normativna odgovornost Europe, jer „ključna prepreka miru u bivšoj Jugoslaviji nisu arhaični etnički osjećaji, već zurenje Europe fascinirane spektaklom ovih osjećaja“ (Žižek, 1992).

Zaključak

U radu je predstavljen kratak presjek marksističke misli o pitanjima etniciteta, nacije i nacionalizma. Istaknuti su najznačajniji autori koji se mogu smatrati karikama marksizma u ovoj specifičnoj teoretskoj oblasti. Jedan od ključnih ciljeva bio je upozoravanje da se marksizam u smislu epistemološko-znanstvenog pristupa itekako doticao spomenutih tema i da prigovori o površnom bavljenju, nerazumijevanju ili potpunoj marginalizaciji istih u realnosti ne stoje. Dapače, rad se bazirao na predstavljanju što šire plejade argumenta, koncepcija i teorijskih razmimoilaženja između marksističkih autora. Nemogućnost obuhvatnog i teorijski koherentnog marksističkog pristupa se nije percipirala kao osobita smetnja proučavanju nacije, a međusobne kritike ili nadopunjavanja su važan impuls daljnje imaginacije i uočavanja još suptilnijih i nevidljivijih aspekata ove problematike. Teorijska i praktična naivnost teoretičara lijeve provenijencije u pogledu percepcije fenomena nacije pokazala se kao oblik samoskrivljene zablude koja im je onemogućavala trezveno proučavanja navedenih. Ideologizacija potonjih je bila obilježje nastavljača marksističke tradicije što je posljedično omogućavalo da brojni procesi novije političke povijesti jednostavno prođu mimo njih bez da ih se ozbiljno shvati i da im se pride na znanstven način. Moralna nadmenost marksističke tradicije u odnosu na postojanje nacija i nacionalizma za sada nije donijela niti njihovo odumiranje, niti osnažila marksističku tradiciju. Izgleda da u suvremenim kontekstima proliferacije i regeneracije nacionalnih identiteta sve epistemološke tradicije, uključujući marksističku, ukoliko žele održati vlastitu relevantnost u polju društvenih znanosti, nužno moraju stvoriti odgovarajući kategorijalni aparat i analitičke matrice kojima će uvjerljivo istraživati fenomene nacije i nacionalizma.

Literatura:

Anderson, Kevin. (2010). *Marx at the Margins: On Nationalism, Ethnicity and Non-Western Societies*. Chicago - London: The University of Chicago Press.

Avineri, Shlomo. (1991). „Marxism and Nationalism”, *Journal of Contemporary History*, 26 (3-4): 637-657.

Balibar, Etienne. (1996). „Fictive Ethnicity and Ideal Nation”, u: *Ethnicity*, urednici J. Hutchinson, A. D. Smith, New York: Oxford University Press.

Balibar, Etienne. (2003). *Mi, građani Evrope: granice, država, narod*. Beograd: Beogradski krug.

Bauer, Otto. (1996). „The Nation”, u: *Nationalism in Europe 1815. to Present: A Reader*, urednik S. Wolff, London: Routledge.

Benner, Erica. (1995). *Really Existing Nationalisms: A Post-Communist View from Marx and Engels*. Oxford, New York.

Callinicos, Alex. (1999). „Marxism and the National Question”, u: *Scotland: Class and Nation*, urednik C. Bambery, London: Bookmarks.

Dixon, Norm. (1999). „Marx, Engels and Lenin on the National Question”, *Links – International Journal of Socialist Renewal*, (13), URL: <http://links.org.au/node/164> (pristupljeno 20. 12. 2016.).

Đilas, Milovan. (1990). *Nova klasa: kritika savremenog komunizma*. Beograd: Narodna knjiga.

Eagleton, Terry. (2011). *Zašto je Marx bio u pravu*. Zagreb: Naklada Ljevak.

Gibbon, Peter. (1979). „Imperialism and the National Question: Some Errors and Some Theses”, *Utafiti – Journal of the Faculty of Arts and Social Sciences University of Dar Es Salaam*, 2 (4): 219-243.

Glynn, Sarah. (2010). „Marxism and Multiculturalism”, *Human Geography*, 3 (1): 1-24.

Hobsbawm, Eric. (1990). *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*. Cambridge – New York: Cambridge University Press.

Kymlicka, Will. (2003). *Multikulturalno građanstvo: liberalna teorija manjinskih prava*. Zagreb: Jesenski i Turk.

Lewis, Tom. (2000). „Marxism and Nationalism”, *International Socialist Review (online edition)*, (13). URL: http://www.isreview.org/issues/13/marxism_nationalism_part1.shtml (pristupljeno 20. 12. 2016.).

Löwy, Michael. (1976). „Marxists and the National Question”, *New Left Review*, (96): 81-100.

Luxemburg, Rosa. (1976). „The National Question and Autonomy”, u: *The National Question: Selected Writings by Rosa Luxemburg*, urednik H. B. Davies, New York: Monthly review Press.

Marx, Karl - Engels, Friedrich - Lenjin, Vladimir Iljič. (1973). *Nacionalno pitanje*. Sarajevo: Svjetlost.

Marx, Karl - Engels, Friedrich. (1988). *Komunistički manifest*. Zagreb: Arkzin.

Mill, John Stuart. (1989). „Razmatranja o predstavničkoj vladavini“, u: *Izabrani politički spisi: drugi svezak*, Zagreb: Informator - Fakultet političkih nauka.

Pipes, Richard. (2006). *Komunizam: povijest intelektualnog i političkog pokreta*. Zagreb: Alfa.

Rizman, Rudi. (1987). *Marksizam i nacionalno pitanje: razvoj osnovnih zamisli o naciji u marksističkoj društvenoj misli*. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije.

Staljin, Josif Visarionovič. (1954). „Marxism and the National Question, u: J. V. Staljin, *Works - Vol. 2*, Moscow: Foreign Languages Publishing House.

Žižek, Slavoj. (1992). „Ethnic Dance Macabre”, *The Guardian Manchester*, August 28. URL: <http://www.egs.edu/faculty/slavoj-zizek/articles/ethnic-dance-macabre/> (pristupljeno 20. 12. 2016.).

Žižek, Slavoj. (1993). *Tarryng with the Negative: Kant, Hegel and the Critique of Ideology*. Durham: Duke University Press.

Žižek, Slavoj. (2010). *Druga smrt neoliberalizma*, Zagreb: Fraktura.

HABERMASOVA KRITIKA RAWLSOVE TEORIJE PRAVEDNOSTI

ADEM OLOVČIĆ¹

Internacionalni Burč univerzitet – International Burch University, Sarajevo

Sažetak: Ovaj rad ima za svrhu približiti Habermasovu kritiku upućenu Rawlsovoj teoriji pravednosti kao pravičnosti (nepristrasnosti), kroz prikaz Habermasove studije, objavljene 1995. godine u časopisu *The Journal of Philosophy*, naslova „*Reconciliation through the Public Use of Reason: Remarks on John Rawls's Political Liberalism*“. Kroz tematiziranje ove kritike, intencija je bila, prije svega, uputiti na činjenicu zajedničkog polazišta različitih teorija, koje su razvili jedan, odnosno drugi autor, te prikazati odnos tih teorija shvaćen upravo kroz prizmu Habermasove kritike. Stoga, metodološki gledano, u ovom je radu na djelu analitički model pristupa filozofskom tekstu, pružajući izravan uvid u Habermasovu studiju, a sve s ciljem naprijed pomenutog, približiti Habermasovu kritiku, slijedeći pri tome koncepciju i redosljed kojeg je u svojoj studiji postavio sam Habermas.

Ključne riječi: savremena politička filozofija; teorija komunikativnog djelovanja; teorija pravednosti kao nepristrasnosti; politički liberalizam

Abstract: The purpose of this paper is to illustrate Habermas' critique of Rawls' theory of justice as fairness by reviewing Habermas' study published in 1995 in *The Journal of Philosophy*, titled "Reconciliation through the Public Use of Reason: Remarks on John Rawls' Political Liberalism". The primary goal in reviewing this critique was to point out the fact that the different theories developed by these authors share a common ground. Furthermore, another goal was to show the relationship between these theories understood precisely through the prism of Habermas' critique. This paper uses an analytical model approach to philosophical text, and, through that, provides direct insight into the Habermas' study.

Key words: contemporary political philosophy, theory of communicative action, theory of justice as fairness, political liberalism

---

¹ adem.olvacic@ibu.edu.ba

„Na koncu konca čovjeka uvijek razapinju samo zbog njegovog vlastitog uvjerenja.“

Arthur Koestler

Uvod

Kao vodeći mislilac druge generacije frankfurtske škole, Jürgen Habermas, savremeni njemački filozof, sociolog i publicist, kritički nastavlja nasljeđe kritičke teorije društva, ujedno uvijek kritički posredujući između, s jedne strane te teorije i hermeneutičkog učenja te filozofije jezika, pragmatizma i anglo-američke filozofske tradicije uopće, sa druge strane. Sa takvog stanovišta, Habermas analizira posebnost moderne politike koja je od dijela praktične filozofije u 20. stoljeću postala praktična vještina tehničkog uređenja vlasti i društva. On ukazuje na proturječja takvog tehničkog shvaćanja politike i najavljuje ponovnu afirmaciju praktične filozofije, koja treba iznova promisliti bit političkoga.

Na tom tragu, značajna je njegova kritika teorije pravednosti, koju je razvio njegov savremenik i jedan od najugledijih mislilaca praktične filozofije posljednjih desetljeća, Amerikanac, John Rawls.

Temeljna je zadaća koju smo postavili na ovom mjestu, prikazati Habermasovu kritiku upućenu Rawlsu, pri čemu će dijelovi rada slijediti kritiku, onako kako ju je koncipirao i sam Habermas, a pošto on iznosi tri osnovna prigovora Rawlsovoj teoriji, utoliko će navedeni biti podijeljeni na tri dijela: u prvom će biti razmatrana Habermasova kritika nacrtu izvornog položaja, u drugom distinkcija pitanja opravdanja od pitanja prihvaćanja teorije pravednosti, te, naposljetku, u trećem, prigovor da Rawls ne uspijeva dovesti u sklad moderne slobode s antičkim slobodama.

Teorijski okvir

Moralni i politički univerzalizam, tj. prosvjetiteljska tradicija u političkoj misli, koja se proteže još od Immanuela Kanta, u dvadesetom stoljeću kao svoje najmarkantnije predstavnike ima Johna Rawlsa i Jürgena Habermasa. Kontraktualna teorija (Rawls) i etika diskursa (Habermas), kako je to istakla Jasminka Babić-Avdispahić u svojoj knjizi *Etika, demokracija i građanstvo*, fundamentalno „pripadaju kantijanskoj tradiciji svojim insistiranjem na distinkciji između normativnih pitanja pravde i evaluativnih pitanja o dobrom životu, te tezom o primarnosti ispravnog nad dobrim“ (Babić-Avdispahić, 2005: 8), gdje je središnje pitanje, „pitanje o društvenom životu“ (isto), a ne o pojedincu *per se*.

Poput Karl – Otto Apela, Habermas razvija projekt „etike diskursa“, poznate još i kao „komunikativna etika“, izložene u djelu *Moralna svijest i komunikativno djelovanje* (1983), čija osnovna ideja počiva na tezi da „samo one norme mogu polagati pravo na važenje koje nailaze (ili bi mogle naići) na odobravanje svih strana (kojih se ona tiče), kao učesnika u praktičnom diskursu“ (Habermas, 198: 103). Kako bi odredio koncepciju praktičnog diskursa, Habermas uvodi sopstveni „princip univerzabilnosti“, kao osnovno pravilo argumentacije: „Svaka važeća norma mora ispuniti sljedeći uvjet: da posljedice i propratna djelovanja do kojih se dolazi njenim sljedenjem, u cilju zadovoljavanja interesa svakog pojedinca, mogu prihvatiti svi kojih se ona tiče“ (Habermas, 1983: 75-76).

Gledano sa stanovišta etike, diskurzivna je etika, prije svega, teorija moralnog opravdavanja, koja hoće odbraniti kognitivno i racionalno jezgro moralnih sudova, pri tom ih ne poistovjetivši s naturalizmom ili emotivizmom. Komunikativna etika, dakle, izbjegava iskaze o svijetu ili ekspresije sklonosti, pri čemu osnovni aspekt teorije komunikativne etike predstavlja deliberativni model političke legitimizacije. Ovaj model razvija osnovnu ideju diskurzivne etike s obzirom na njenu primjenu na institucionalni život. Prema ovom modelu, nužan uvjet za postizanje racionaliteta i legitimiteta u kolektivnom donošenju odluka je taj da su institucije uređene na način da ono što se smatra kao zajednički interes

svih proizlazi iz racionalno i nepristrasno rukovođenog procesa kolektivnog promišljanja slobodnih i jednakih individua. Što se procesi kolektivnog donošenja odluka sve više približavaju ovom modelu, to se više povećava njihova racionalnost i legitimitet.

S druge strane, John Rawlsova se ideja pravde temelji na ideji nepristrasnosti/pravičnosti (fairness), sadržajno određene formalnim uvjetima pojma ispravnog i idejom „prvobitnog položaja“. U svojoj knjizi *Teorija pravde* (1971), Rawls uvodi prvobitni položaj, kao „proceduralno tumačenje Kantovog shvatanja autonomije i kategoričkog imperativa“ (Rawls, 1971: 256). Djelovati na temelju principa pravde znači djelovati na osnovu kategoričkog imperativa pri čemu se isključuje mogućnost da strane imaju pojedinačne ciljeve. „Veo neznanja“ (*veil of ignorance*), naime, uskraćuje stranama sva znanja koja bi im omogućila da biraju principe pravde heteronomno, odnosno, da navedene principe izaberu prema svojim vlastitim interesima. U izvornom stanju, strane kao slobodne i jednako racionalne osobe dolaze do izbora principa koji su u skladu s formalnim uvjetima ispravnog, a ti uvjeti su: općenitost, univerzabilnost i javnost pravila morala, te uređenost sistema njegovih principa i nepostojanje viših principa od onih prihvaćenih procedurom refleksivne ravnoteže.

Smatra se da je s Rawlsom savremena politička filozofija konačno dala odgovor na onu teoriju pravde koja je u filozofiji vladala sve od najranijeg doba – na Platonovo učenje o idealnoj državi, formulirano u 4. stoljeću pr. Kr. Platonovskom principu pravednosti „svakom svoje“, koji je postao temelj društva podijeljenog na tri klase, Rawls suprotstavlja svoj zahtjev za ostvarenjem pravde kao pravičnosti. Rawls nije, poput Platona, zainteresiran za stabilnost države koju treba braniti od narodnih zahtjeva za promjenom. On je, naime, htio dokazati kako postoje opravdani zahtjevi građana, izraženi u njihovim neotudivim pravima koja počivaju na konceptu univerzalne jednakosti za sve članove društvene zajednice. Ovakav princip pravednosti u političkoj se teoriji imenuje najčešće kao “egalitarni princip pravde”, i on, prema teoretičaru Normanu Beryju, podrazumijeva da “sva odstupanja od jednakosti moraju biti moralno opravdana” (Beri, 2012: 172).

Činjenica je da je Rawls u početku bio blizak utilitarizmu. Njegova teorija nastajala je u više etapa tokom dva desetljeća, u kojima je prešao put od proširenja do kritike utilitarizma. Polazeći od Benthamovog principa, prema kojem cilj i mjerilo moralnog djelovanja počivaju na „najvećoj sreći najvećeg broja ljudi“, Rawls se teorijom izvornog položaja udaljio od utilitarizma, smatrajući da „društvene postupke pojedinci, kao dijelovi društva, ne bi trebali ocjenjivati na osnovu njihove korisnosti, već na osnovu toga da li se poklapaju sa društveno prihvaćenim pravilima“ (Cimer, 2010: 252).

Takvim se stajalištom Rawls u bitnome približio Kantovoj moralnoj doktrini, za koju se smatra da čini osnovu njegove teorije, ali ipak, kao što je bio slučaj i sa utilitarizmom, Rawls će i to učenje prevazići, pokušavajući da se svojom političkom koncepcijom pravednosti distancira od svih tzv. „obuhvatnih moralnih učenja“. Kantovo moralno učenje s regulativnim idealom autonomije za cjelokupni ljudski život prema Rawlsu biva neprimjereno za savremeno društvo obuhvaćeno razložnim pluralizmom, te on tako u teoriji političkog liberalizma odustaje od kantovskog konstruktivizma i zamjenjuje ga političkim konstruktivizmom. Rawlsov je cilj, kako sam naglašava, postaviti razložnu konstrukcijsku proceduru unutar koje će racionalni akteri ugovarati načela pravednosti. Osobe su razložne ukoliko su spremne predložiti načela i standarde pravične kooperacije za koje mogu očekivati da će i drugi biti u stanju da ih prihvate.

Podizanjem klasičnih ugovornih teorija na viši stupanj apstrakcije, Rawls uvodi specifičan izvorni položaj i ta dva momenta njegovu teoriju čine drugačijom od ostalih ugovornih teorija. Teoretizirajući pravednost, Rawls, kako navodi Babić-Avdispahić:

„...iskazuje svoju namjeru da presudi između dva oprečna naslijeđa unutar demokratske misli -Lockeovog, koje naglašava ono što B. Constant naziva „slobodama modernih ljudi“ (sloboda uvjerenja i savjesti, zaštita života, lične slobode i vlasništva, tj. subjektivna privatna prava) i Rousseauovog, koje brani „slobode starih naroda“ (politička prava na participaciju i komunikaciju koja omogućavaju da građani praktikuju samoodlučivanje)“ (2005: 37).

Ovakva Rawlsova teorija naišla je na mnogobrojne kritike od strane komunitarista te stoga, predstavlja mjesto približavanja u debati između liberala i komunitarista. Njen se značaj ogleda u tome što je liberalne mislioce, pa i Rawlsa, kao takvoga, „suočila sa pitanjem rekonstrukcije zajednice u uvjetima moderne“ (Babić-Avdispahić, 2005: 37).

Jedna takva kritika upućena je i od strane njemačkog teoretičara Jürgena Habermasa, koji, iako se u načelu saglašava sa Rawlsovim projektom, istodobno zastupa tezu da se mogu uputiti prigovori na određene aspekte Rawlsove teorije, smatrajući te prigovore kao raspravu „unutar jedne porodice“ (Habermas, 1999: 100), ističući pri tome značaj Rawlsovog nastojanja da obnovi Kantov teorijski pristup s obzirom na pitanje organizacije društva i određujući tako svoju kritiku Rawlsa kao „konstruktivnu i imanentnu“ (Habermas, 1999: 100). Na tom tragu, on iznosi tri prigovora Rawlsovoj teoriji: prigovor nacrtu izvornog položaja, prigovor ideji preklapajućeg konsenzusa i, naposljetku, prigovor koncepciji prvenstva liberalnih prava, a o čemu će biti više riječi u recima koji slijede.

Prigovor nacrtu izvornog položaja

U prvom prigovoru, naime, prigovoru teoriji izvornog položaja, Habermas polazi od toga da da Rawls zamišlja izvorni položaj kao situaciju u kojoj su zastupnici koji vrše racionalan izbor podložni stanovitim ograničenjima koja jamče nepristrasan sud o praktičnim pitanjima. Prema Habermasu, Rawls zadržava pojam potpune autonomije za građane koji već žive pod ustanovama dobro uređenog društva, dok on u izvornom položaju dijeli pojam potpune autonomije na dva elementa: prvi element što ga čine moralno neutralne karakteristike stranaka koje tragaju za svojom racionalnom koristi, i drugi element koji čine moralno sadržajna ograničenja položaja pod kojima te stranke biraju načela za sustav pravične kooperacije. Ta normativna ograničenja omogućuju da se strankama pripišu minimalna svojstva, naročito sposobnost za koncepciju dobra, i time, racionalnost. Bez obzira na to upuštaju li se stranke u razmatranja isključivo iz razloga svrhovite racionalnosti ili se također suočavaju s etičkim pitanjima pojedinih planova življenja, one uvijek donose svoje

odluke u svjetlu vrijednosnih opredjeljenja građana (tj. sa stajališta skupina građana koje zastupaju). Stranke ne moraju sagledavati pitanja s moralnog stajališta, koje bi tražilo od njih da uzmu u obzir ono što je u jednakom interesu svih, jer tu nepristranost strogo zahtijeva situacija koja im nameće „veo neznanja“². Budući da stranke ne znaju koje će mjesto zauzimati u društvu kojeg imaju tek urediti, one nalaze kako su već ograničene svojim sebičnim interesom da razmišljaju o tome što je jednako dobro za sve.

Tu konstrukciju izvornog položaja, koja uobličava slobodu izbora racionalnih djelatnika, na razlošan način objašnjava Rawlsova prvobitna namjera da predstavi teoriju pravednosti kao dio opće teorije racionalnog izbora. Naime, Rawls je u knjizi *Teorija pravednosti* pošao od pretpostavke da je domenu opcija dostupnih strankama koje racionalno biraju potrebno samo ograničiti na primjeren način, kako bi se omogućilo izvođenje načela pravednosti iz njihovih prosvijećenih sebičnih interesa. Međutim, kasnije je shvatio da se um autonomnih građana ne može svesti na racionalan izbor određen subjektivnim preferencijama. Ali i nakon te promjene prvobitne namjere, Rawls je ostao pri tome da se značenje moralnog stajališta može operacionalizirati izvornim položajem. Habermas smatra da to ima zlosretne posljedice glede, barem, tri pitanja. Naime, mogu li stranke u izvornom položaju shvatiti interese najvišeg reda koje imaju njihovi klijenti jedino na osnovi racionalnog egoizma? Mogu li se osnovna prava i slobode pridružiti prvobitnim dobrima? Garantira li veo neznanja nepristrasnost prosudbe?

Odgovarajući na prvo pitanje, Habermas smatra da se Rawls ne može konzistentno pridržavati odluke da “potpuno” autonomni građani budu zastupani od strane stranaka koje nemaju takvu autonomiju. Naime, prema Habermasu, u Rawlsovoj se teoriji građane smatra moralnim osobama koje imaju osjećaj pravednosti i sposobnost za vlastitu koncepciju dobra te interes u razvijanju tih dispozicija na racionalan način. Ali u slučaju stranaka, u izvornom se položaju te razložne karakteristike moralnih osoba zamjenjuju ograničenjima racionalnog nacрта. Na taj način, stranke nisu, unutar granica ustanovljenih svojim racionalnim egoizmom, u stanju

² „Svrha vela neznanja u Rawlsovoj teoriji, kao i u savremenom utilitarizmu, jeste da obezbijedi nepristrasnost na fundamentalnom nivou. Nepristrasnost stvara pretpostavke za pravičan društveni ugovor, odnosno biranje principa pravde za koje će svi misliti da su fer.“ (v. Dušan Pavlović: „*Nepristrasnost i princip autonomije ličnosti*“).

zauzeti recipročno motrište što ga građani, koje one zastupaju, moraju zauzeti kad se pravedno okreću prema onom što je jednako dobro za sve. Da bi stranke, usprkos tome, mogle shvatiti značenje načela kojima teže i u dovoljnoj mjeri uzeti u obzir interese pravednosti svojih klijenata, one moraju biti opremljene kognitivnim sposobnostima koje nadilaze sposobnosti potrebne djelatnicima koji racionalno biraju, a koji su slijepi na pitanja pravednosti. Na toj ravni, smatra Habermas, Rawls može preoblikovati svoj nacrt izvornog položaja, jer, kako sam navodi,

“ čim stranke izađu izvan granica svoga racionalnog egoizma i pretpostave čak i neznatnu sličnost s moralnim osobama, poništena je podjela rada između racionalnosti izbora subjekata i primjerenih objektivnih ograničenja, podjela kroz koju se za sebične djelatnike usprkos tomu smatra da donose moralno ispravne odluke” (Habermas, 1995: 113).

Drugo pitanje koje Habermas raspravlja u vezi s Rawlsovim nacrtom izvornog položaja jeste pitanje mogu li se osnovna prava i slobode pridružiti prvobitnim dobrima? Prema Habermasu, djelatnicima koji vrše racionalan izbor sa stajališta prvog lica jednine, normativna se pitanja mogu predočiti jedino u kategorijama interesa ili vrijednosti koje zadovoljavaju dobra. Dobra su ono za što se oni bore, ono što je dobro za njih. „Prvotna su dobra osnovna prava i slobode, mogućnosti i moći, prihod i bogatstvo, te društvene osnove samopoštovanja“ (Matulović, 1996: 212). Iako stranke znaju da neka od tih prvobitnih dobara imaju oblik prava građana u dobro uređenom društvu, one u izvornom položaju mogu smatrati prava samo jednom kategorijom „dobara“. Za njih pitanje pravednosti nije ništa drugo do pitanje pravedne raspodjele prvobitnih dobara. Habermas, tvrdi Rawls, dajući primat pravednosti nad ostalim dobrima, zapravo usvaja koncepciju pravednosti koja je primjerenija moralnosti zasnovanoj na dobru, koncepciju koja je u većoj mjeri u skladu s aristotelijanskim ili utilitarnim pristupom, nego s teorijom osnovnih prava, kao što je to Rawlsova, koja polazi od pojma autonomije. Razlikovanje između pravne i stvarne jednakosti ne treba da se odnosi na “dobra”, već, ističe Habermas, prava se imaju shvatiti kao „aduti“ nad kolektivnim dobrima, pri čemu sposobnost stranaka da u jednom takvom sistemu racionalno odlučuju nije dostatna da bi mogle shvatiti interese najvišeg reda svojih klijenata ili, štaviše, da bi mogle shvatiti, prava formulirana na taj način.

Naposlijetku, u odgovoru na pitanje garantira li veo neznanja nepristrasnost prosudbe, Habermas kaže da se da se „teret“ koji koncepcija vela neznanja nosi sa sobom može učiniti lakšim ukoliko se moralno stajalište operacionalizira na drugačiji način, kroz “otvoreniji postupak argumentativne prakse koji se provodi pod strogim pretpostavkama „javne uporabe uma“ i ne stavlja u zagradu pluralizam uvjerenja i pogleda na svijet od samoga početka.

Prigovor ideji preklapajućeg konsenzusa³

Prvo je pitanje koje Habermas raspravlja u vezi s Rawlsovom idejom preklapajućeg konsenzusa, ima li preklapajući konsenzus, o kojem teorija pravednosti ovisi, kognitivnu ili pak puku instrumentalnu ulogu? Drugim riječima, pridonosi li preklapajući konsenzus u osnovi daljnjem opravdanju teorije, ili služi, u svjetlu prethodnoga opravdanja teorije, da se izloži nužan uvjet društvene stabilnosti?

Habermas polazi od toga da Rawls usvaja tzv. metodu reflektivnog ekvilibrija: mislilac dolazi do osnovnih pojmova moralne osobe i pridruženih pojmova politički autonomnog građanina, pravične kooperacije, dobro uređenog društva itd., putem racionalne rekonstrukcije potvrđenih intuicija, tj. intuicija koje se stvarno nalaze u praksama i tradicijama demokratskog društva. Reflektivni ekvilibrij je ostvaren kad mislilac postane siguran da oni o kojima je riječ ne mogu više odbaciti na osnovi dobrih razloga intuicije koje su rekonstruirane i pojašnjene na taj način. Dakako da se Rawls ne ograničava na pojedinačnu političku kulturu i on nije kontekstualist. Prema Habermasu, Rawlsov je cilj rekonstruirati supstrat intuitivnih ideja prisutnih u političkoj kulturi njegova društva i njegovim demokratskim tradicijama. Iako su iskustva u svezi s početnom institucionalizacijom načela pravednosti već nataložena u postojećoj političkoj kulturi, primjerice u sjevernoameričkoj, takvo rekonstrukcijsko prisvajanje može ostvariti nešto više od pukog hermeneutičkog pojašnjenja

³ Iako se ideja preklapajućeg konsenzusa pojavljuje još u *Teoriji pravde*, kasnije je Rawls primjenjuje obuhvatnije, usadujući je u sam temelj stabilnosti političkog liberalizma. Prema njegovoj terminologiji, stabilan društveni sistem traži preklapajući konsenzus razložnih ideoloških, etičkih i religijskih doktrina ili koncepcija dobra (v. Rawls: *Politički liberalizam*).

tradicije. Međutim, pojam pravednosti, izražen na toj osnovi, mora se još jednom preispitati glede toga može li se očekivati da će biti prihvaćen u pluralnom društvu. Pitanje je, prema Habermasu, u kakvom je odnosu taj drugi korak prema prvom koraku opravdanja dvaju načela pravednosti? Je li on uopće drugi korak u opravdanju?

Habermas naglašava da je Rawls već u *Teoriji pravde* razmatrao pitanje može li društvo koje je konstituirano u skladu s načelima pravednosti biti stabilno; primjerice, može li ono osloncem na vlastita sredstva generirati funkcionalno nužne motivacije kroz potrebnu političku socijalizaciju svojih građana? S obzirom na činjenicu društvenog i ideologijskog pluralizma, koju je shvaćao sve ozbiljnije, Rawls sada želi na sličan način ispitati potpada li teorijska koncepcija pravednosti pod „vještinu mogućeg”, te je li „praktikabilna”. Prije svega, pojam osobe, na kojem se teorija u konačnici zasniva, mora biti u dovoljnoj mjeri neutralan da bi bio prihvatljiv s motrišta tumačenja različitih pogleda na svijet. Stoga se mora pokazati da pravednost kao pravičnost može oblikovati „preklapajući konsenzus“, čemu se, smatra Habermas, nema što prigovoriti. Za njega je, međutim, problematična Rawlsova pretpostavka da je takvo mjerilo prihvatljivosti ono isto mjerilo konzistentnosti koje je prethodno usvojeno s obzirom na mogućnost samostabilizacije dobro uređenog društva. Za Habermasa je takva metodologijska analogija problematična zato što to mjerilo ne može biti preuzeto izravno u slučaju prihvatljivosti, jer to nije više korak unutar teorije. Mjerilo neutralnosti osnovnih normativnih pojmova po pitanju oprečnih pogleda na svijet se sada zasniva na drukčijoj premisi: ona se, naime, razlikuje od hipotetskog ispitivanja sposobnosti društva, koje je već ustrojeno u skladu s načelima pravednosti, da samo sebe reproducira. Načela izložena na prvom stupnju moraju biti izložena javnoj raspravi na drugom stupnju. Tek kad je teorija dovršena, može se, smatra Habermas, u igru uvesti činjenica pluralizma te opozvati apstrakcije izvornog položaja. Teorija kao cjelina mora biti podvrgnuta kritici građana na forumu javnog uma. Ali sad se ne radi o izmišljenim građanima pravednog društva, o kojima se iznose sudovi unutar teorije, već o stvarnim građanima od „krvi i mesa“. Stoga teorija ne može predodrediti rezultat provjere prihvatljivosti. Rawls ima na umu stvarni diskurs čiji rezultat nije predodređen. Prema Habermasu, sve što filozof može učiniti jeste da nastoji anticipirati u mišljenju pravac stvarnih diskursa, u kojem će se oni vjerojatno razviti

pod uvjetima pluralnog društva. Ali ta se, manje-više realistička simulacija stvarnih diskursa ne može unijeti u teoriju na isti način kao što je to slučaj s izvođenjem mogućnosti samostabilizacije iz pozadinskih pretpostavki pravednog društva. Jer, sada građani sami raspravljaju o premisama što su ih razvile stranke u izvornom položaju.

Habermas smatra da takva pogrešna analogija ne bi bila ni od kakvog daljnjeg interesa kad ne bi bacala pogrešno svjetlo na ulogu preklapajućeg konsenzusa, za koji se smatra da se u njemu sastaju načela pravednosti. Budući da Rawls postavlja „pitanje stabilnosti” u prvi plan, preklapajući konsenzus samo izražava funkcionalni doprinos što ga teorija pravednosti može imati za mirnu institucionalizaciju društvene kooperacije, ali u tome se već mora pretpostaviti intrinzična vrijednost opravdane teorije. S tog funkcionalističkog gledišta bi pitanje - može li teorija zadobiti javnu saglasnost, tj. s gledišta različitih pogleda na svijet na forumu javne uporabe uma, izgubilo epistemološko značenje koje je bitno za teoriju samu. Tada bi preklapajući konsenzus bio puki indeks korisnosti, a nikako potvrda ispravnosti teorije. On ne bi više bio od interesa sa stajališta prihvatljivosti te time valjanosti, već bi to bio samo sa stajališta prihvaćanja, tj. osiguranja društvene stabilnosti. Habermas smatra da Rawls ne želi na taj način povući razliku između pitanja opravdanja i pitanja stabilnosti. Matulović u svojoj studiji u vezi sa tim ističe: „Kad Rawls naziva svoju koncepciju političkom, njegova je namjera, čini se, ukinuti razliku između njene opravdane prihvatljivosti i njezinoga stvarnog prihvaćanja“ (Matulović, 1996: 219). Habermas smatra da bi Rawls morao povući oštriju razliku između prihvatljivosti i prihvaćanja teorije. Prema Habermasu, puko instrumentalno shvaćanje teorije već poništava činjenica da građani moraju biti uvjereni u predloženu koncepciju pravednosti prije nego što se postigne konsenzus. Koncepcija pravednosti ne smije biti politička u pogrešnom značenju i ne bi trebala samo voditi prema određenom načinu života. Sama teorija mora sadržavati premise koje mi i drugi priznajemo kao istinite ili razložne za svrhu postizanja djelatnog sporazuma o temeljima političke pravednosti.

Ali, prema Habermasu, ako Rawls odbaci funkcionalističko tumačenje pravednosti kao pravičnosti, on mora dopustiti nekakvu epistemološku relaciju između valjanosti vlastite teorije i njezine neutralnosti glede oprečnih pogleda na svijet potvrđenih u javnim diskursima. Stabilizirajući učinak preklapajućeg konsenzusa bi tada bio objašnjen u kognitivnim kategorijama, odnosno u kategorijama potvrde pretpostavke da je pravednost kao pravičnost neutralna glede „sveobuhvatnih učenja”. Habermas, pri tome, ne tvrdi da Rawls ne može izvesti taj zaključak, već samo to da se Rawls susteže izvesti ga, jer opisu teorije pravednosti kao “političke” postavlja uvjet da teorija ne smije biti opterećena epistemološkim zahtjevom i da njen anticipirani praktični učinak ne smije biti ovisan o racionalnoj prihvatljivosti njezinih sudova.

Drugo pitanje koje Habermas raspravlja u vezi s Rawlsovom idejom preklapajućeg konsenzusa jeste u kojem smislu Rawls koristi predikat „razložan”. Prema njegovom mišljenju, Rawls predikat „razložan“ razmatra kao komplementaran predikatu „istinit”. Prema Habermasu, moguća su dva alternativna tumačenja „komplementarnosti” pojmova razložan i istinit. Prema prvom se tumačenju „razložan” shvaća u smislu praktičnog uma, kao sinonim za „moralno istinit”, odnosno kao pojam koji označava valjanost analognu istinitosti i na istoj ravni s propozicijskom istinitosti. Prema drugom tumačenju, „razložan” manje-više znači isto što i „promišljen” u kontekstu bavljenja spornim stajalištima, čija je istinitost trenutno neizvjesna, te se „razložan” koristi kao predikat višeg reda, koji se odnosi na „razložno nesuglasje” i stoga na falibilističku svijest te privatno vladanje osoba, a ne za valjanost njihovih tvrdnji. Habermas smatra da se Rawls priklanja potonjem tumačenju. Prema Habermasu, Rawls, prije svega, uvodi razložnost kao svojstvo moralnih osoba. Razložnim se smatraju ljudi koji posjeduju osjećaj pravednosti i spremni su i u stanju uzeti u obzir pravične uvjete kooperacije te su također svjesni falibilnosti znanja i spremni javno opravdati svoje koncepcije političke pravednosti.

Prigovor prvenstvu liberalnih prava

Habermas naglašava da prethodna dva prigovora sadrže istu glavnu misao. Prvi je prigovor bio taj da Rawls, podvrgavajući stranke koje vrše racionalan izbor razložnim postupovnim ograničenjima, ostaje ovisan o normativnim sadržajnim pretpostavkama. A drugi je bio taj da Rawls, krojeći univerzalističku teoriju pravednosti prema pitanjima političke stabilnosti, preklapajućim konsenzusom ugrožava njen epistemološki status. Prema Habermasu, obje se strategije slijede na štetu strogo postupovnog programa. Oprečno tome, Habermas smatra da bi Rawls mogao „elegantnije zadovoljiti terete dokaza koje preuzima sa svojim jakim i navodno neutralnim pojmom moralne osobe, kad bi razvijao svoje sadržajne pojmove i pretpostavke izvan postupka javne uporabe uma“ (Matulović, 1996: 223).

Za Habermasa je moralno stajalište već prešutno prisutno u društveno-ontologijskom ustrojstvu javne prakse argumentacije koja uključuje složene odnose uzajamnog priznavanja što ga sudionici u racionalnom diskursu „moraju“ prihvatiti. Habermas smatra kako Rawls vjeruje da teorija pravednosti, razvijena u takvim isključivo postupovnim kategorijama, ne bi bila „dovoljno strukturirana“, ali to ne bi bila ozbiljna primjedba ako se prihvati podjela rada između moralne teorije i teorije činjenja. Prema Habermasu, pojmovno strukturiranje konteksta interakcije na koji se odnose pitanja političke pravednosti nije predmet moralne teorije. Razrješenje sukoba sadržaja radnji nametnuto nam je, kao što je to i čitav pojmovni okvir za normativno uređenu interakciju mreža pojmova u kojoj nalaze svoje mjesto osobe i odnosi između osoba, djelatnici i radnje, ponašanje u skladu s normama i protivno njima, odgovornost i autonomija, pa čak i intersubjektivno strukturirani moralni osjećaji. Svaki od tih pojmova zaslužuje, smatra Habermas, prethodnu analizu. Ako pak uzmemo pojam praktičnog uma u smislu procesa, u kojem ga sam Rawls pripisuje svome pojmu javne upotrebe uma, možemo kazati da su valjana upravo „ona načela koja nailaze na neprinudno intersubjektivno priznavanje pod uvjetima racionalnog diskursa“ (Matulović, 1996: 223).

Daljnje je pitanje, prema Habermasu, koje je suštinski empirijsko, osiguravaju li i kada takva valjana načela političku stabilnost u okolnostima pluralizma. Habermas dalje razmatra konzistentnost provedbe postupovnog programa glede jedne implikacije koju on ima za objašnjenje ustavne države. Radi se o odnosu dvije vrste sloboda, „antičkih” i „modernih” (Habermas, 1995: 195-197).

Habermas podsjeća da su liberali naglašavali „moderne slobode”, slobodu uvjerenja i savjesti, zaštitu života, osobne slobode i vlasništva, dok su republikanci branili „antičke slobode”, politička prava participacije i komunikacije, koja omogućuju građanima vršenje samoodređenja. Rousseauu i Kantu zajednička je bila težnja da se obje vrste sloboda izvedu iz iste osnove, naime iz moralne i političke autonomije: liberalna prava ne smiju biti ni nametnuta praksi samoodređenja kao vanjska ograničenja, niti, pak, puka sredstva za njegovo vršenje. Habermas prigovara Rawlsu da, makar prihvata tu intuiciju, dvostepeni karakter (izvorni položaj i pravedno ustrojeno društvo) njegove teorije generira prvenstvo liberalnih prava, dovodeći time demokratski proces u podređen položaj.

Zaključak

Habermasova kritika upućena Rawlsovoj teoriji pravde predstavlja mjesto sučeljavanja dvije visoko razvijene teorije iz domena etike i savremene političke filozofije, koje, iako u bitnom različite, svoja polazišta imaju u Kantovoj praktičnoj filozofiji. Naime, sam Habermas u studiji pod naslovom *Reconciliation through the Public Use of Reason: Remarks on John Rawls's Political Liberalism*, objavljenoj 1995. godine, polazi od toga da je Rawlsova namjera u *Teoriji pravednosti* bila obnoviti Kantovo temeljno pitanje o moralnosti, s posebnim naglaskom na pitanju uređenja pravednog društva bez prihvaćanja njegovih transcendentalnih filozofskih pretpostavki. Prema Habermasu, Rawls je predložio, suprotstavljajući se utilitarizmu i moralnom skepticizmu, intersubjektivističku varijantu Kantova načela autonomije: postupamo autonomno kada poštujemo one zakone koje bi svi mogli prihvatiti na osnovu javne upotrebe svoga uma. Potom je Rawls u *Političkom liberalizmu* koristio taj pojam autonomije

kao osnovu za objašnjenje političke autonomije građana u demokratskom društvu. Tu je njegov glavni protivnik bio kontekstualizam, koji osporava pretpostavku o umu zajedničkom svim ljudima (Habermas, 1995: 110). Stoga Habermas upućuje nekoliko prigovora Rawlsovoj teoriji, istodobno sugerirajući da se načelno saglašava sa samom tom teorijom. Tri osnovna prigovora koja on iznosi, a koji su bili glavni predmet bavljenja ovog rada, jesu prigovor nacrtu izvornoga položaja, preklapajućeg konsenzusa, te prigovor upućen koncepciji liberalnih prava. Habermasov prigovor nacrtu izvornog položaja tvrdi, prvo, da stranke u izvornom položaju ne mogu shvatiti interese najvišeg reda koje imaju njihovi klijenti jedino na osnovi racionalnog egoizma, drugo, da se osnovna prava ne mogu pridružiti prvotnim dobrima i treće, da veo neznanja ne može jamčiti nepristranost prosudbe. Što se tiče prigovora upućenog ideji preklapajućeg konsenzusa, ona je kao takva održiva isključivo ukoliko se preklapajući konsenzus shvati ne samo kao osnova opravdanja Rawlsove teorije pravednosti, već i ukoliko služi, u svjetlu prethodnoga opravdanja teorije, da se izloži nužan uvjet društvene stabilnosti, te ako se pojam „razložen“ shvati ne samo u smislu moralnog ili istinitog prosuđivanja individua, već u smislu sveobuhvatnosti praktičnoga uma. Naposljetku, prvenstvo liberalnih prava, shvaćeno rolsijanski, prema Habermasovom shvaćanju čini samo kruto razgraničenje između političkog i nepolitičkog identiteta građana.

U istom broju časopisa *The Journal of Philosophy* izašao je i Rawlsov odgovor na Habermasovu kritiku te utoliko materija izložena u ovom radu predstavlja samo dio debate između ove dvojice mislilaca.

Literatura:

Babić-Avdispahić, J. (2005). *Etika, demokracija i građanstvo*. Sarajevo: Svjetlost.

Beri, N. (2012). *Uvod u modernu političku teoriju*. Beograd: Službeni glasnik.

Cimer, R. (2011). *Kapija filozofa*. Beograd: Laguna.

Habermas, J. (1983). *Moralbewusstsein und kommunikatives Handeln*. Frankfurt/aM: Suhrkamp

---

Habermas, J. (1995). *Reconciliation through the Public Use of Reason: Remarks on John Rawls's Political Liberalism*, The Journal of Philosophy 3/1995. The Journal of Philosophy, Inc., str.109-131.

Habermas, J. (1999). *Pomirenje pomoću javne upotrebe uma: napomene o John Rawlsovom političkom liberalizmu*. Dijalog 3 – 4, str. 99 – 121.

Matulović, M. (1996). *Rasprava Habermas-Rawls*, Politička misao. Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, str. 207 – 246.

Pavlović, D. (2013). *Nepriistrasnost i princip autonomije ličnosti*. Beograd: Habitus.

Rawls, J. (1971). *A Theory of Justice*. Cambridge Mass: Harvard University Press.

Rols, Dž. (1998). *Teorija pravde*, Beograd: Službeni list SRJ.

Rawls, J. (2000). *Politički liberalizam*. Hrvatski Leskovac: Kruzak.

UVOĐENJE MEDIJSKE I INFORMACIJSKE PISMENOSTI U OBRAZOVNI SISTEM - PROCJENA KOMPETENCIJA NASTAVNIKA ZA PODUČAVANJE MEDIJSKE I INFORMACIJSKE PISMENOSTI U KANTONU SARAJEVO

EMIR VAJZOVIĆ¹

LEJLA TURČILO²

HARIS CERIC³

AMER OSMIĆ⁴

LAMIJA SILAJDŽIĆ⁵

Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu

Sažetak: Članak predstavlja rezultate istraživanja kompetencija nastavnika u Kantonu Sarajevo za medijsku i informacijsku pismenost, kao polazne osnove za kreiranje politika i strategija razvoja medijske pismenosti u formalnom osnovnoškolskom i srednjoškolskom obrazovanju. U tom kontekstu, medijska i informacijska pismenost posmatraju se kao komplementarne i neodvojive oblasti, zasnivajući interpretaciju njihove važnosti i sadržaja na UNESCO-vom integrativnom pristupu. U članku zastupamo tezu da je medijska i informacijska pismenost set znanja, vještina i kompetencija neophodnih savremenom čovjeku za kompetentno sudjelovanje u javnom/društvenom životu, te se kao takve moraju razvijati (i) kroz formalno obrazovanje, te dajemo procjenu kompetencija nastavnika u Kantonu Sarajevo za primjenu sadržaja iz oblasti medijske i informacijske pismenosti u nastavi.

Ključne riječi: Kanton Sarajevo, kompetencije nastavnika, medijska i informacijska pismenost, politike razvoja MIP.

---

¹ emir.vajzovic@fpn.unsa.ba

² lejla.turcilo@fpn.unsa.ba

³ haris.ceric@fpn.unsa.ba

⁴ amer.osmic@fpn.unsa.ba

⁵ lamija.silajdzic@fpn.unsa.ba

Abstract: The article presents the results of the study of teacher competences in media and information literacy in the Sarajevo Canton as the starting point for creation of policies and strategies for development of MIL in formal primary and secondary education. In this context, media and information literacy are seen as complementary and inseparable areas, and the interpretation of their importance and content is based on UNESCO's integrative approach. The article argues that media and information literacy is a set of knowledge, skills and competences that every individual in the contemporary world needs to competently participate in public/social life, which, as such, must be developed (also) through formal education. To that end we present the assessment of the competences of teachers in the Sarajevo Canton for implementing MIL in their teaching.

Keywords: Canton Sarajevo, teacher competences, media and information literacy, MIL development policies.

1. Uvod

Znanje, vještine i kompetencije koje možemo okvirno zvati medijskom i informacijskom pismenošću su oduvijek bile potrebne čovjeku da adekvatnije bude ravnopravan sudionik ekonomskih, privrednih, političkih i društvenih procesa. U radu i istraživanju pratimo UNESCO-vu objedinjenu predstavu i integralni pristup dvije (do sada često) odvojene oblasti – medijsku pismenost i informacijsku pismenost – pod jednim krovnom terminom i pristupom: medijska i informacijska pismenost.

Kao inicijatori, ko-kreatori i potpisnici Deklaracije o značaju medijske i informacijske pismenosti u Bosni i Hercegovini⁶, smatrali smo da „Medijska i informacijska pismenost (MIP) jest preduvjet održivog razvoja otvorenih, pluralnih, inkluzivnih i participativnih društava znanja, te građanskih institucija, organizacija, zajednica i pojedinaca koji čine ta društva“, te ponudili šire razumijevanje, tumačenje i definiranje medijske i informacijske pismenosti (Deklaracija 2019).

Razvojem tehnike i tehnologije, cyber prostora i novih informacijskih i medijskih kanala, alata i platformi, te sa ulaskom u informacijsko društvo u digitalnom okruženju, pred građaninom, društvom i državom

---

⁶ Deklaracija dostupna na: https://www.onlinepeticija.com/deklaracija_o_znaaju_medijske_i_informacijske_pismenosti_u_bih
i na: <http://fpn.unsa.ba/b/medijska-i-informacijska-pismenost/>

su izazov kojima uglavnom nije dorastao (vidi: Bartlett 2018; Rees 2018; Bostrom 2014). Obrazovni sistem bi trebao da prati ovaj kompleksni razvoj i adekvatno odgovara sa prilagođavanjem, reformama sistema, ali i nastavnika, roditelja i učenika okolnostima koje su realnost. U praksi je tu više izazova: tromost sistema, politike i javnih institucija, kompleksnost i vrijeme adekvatnog formiranja postojećeg i formiranje novog nastavnog kadra od rane intervencije, vrtića, osnovne i srednje škole, pa i univerziteta.

Potrebno je istovremeno postići visok stepen svijesti i akumuliranog znanja da bi se očekivao bilo kakav ozbiljan pomak u obrazovnom sistemu, pa i kada je u pitanju medijska i informacijska pismenost (MIP). Naime, bez visoko razvijenih MIP vještina, znanja i kompetencija, čovjek postaje samo manipulativni objekt, umjesto da je: građanin – nosilac suvereniteta u demokratskom društvu. Kako bi se te vještine, znanja i kompetencije razvijale potrebno je da se sistemski pristupi razvoju novih generacija kroz odgoj i obrazovanje. Porodica, škola, i poslovno okruženje kroz cjeloživotno učenje su ključni za kvalitetniji život kako pojedinca, tako i zajednice/društva.

Upotreba digitalnih tehnologija, alata i sadržaja je u sve većem fokusu interesiranja razvojne psihologije i utjecaja na rani razvoj djece, pažnju i učenje, socijalizaciju i emotivnu inteligenciju, sportove, itd., kao i samo funkcioniranje države, društva, demokratije i ljudskih prava uslijed nivoa MIP vještina, znanja i kompetencija građana, nasuprot velikih korporacija (npr. *Cambridge Analytica*⁷), društvenih mreža, i umjetne inteligencija, IoT (*Internet of Things*), itd.

Kako navodi Hibert, „znanstveno-tehnološka racionalnost postindustrijske ere utkana je u neprozirnu infrastrukturu mašinski upravljane društvenosti“ (2018: 17). Ta, „samokolonizacija neuromedijima“ (Hibert, 2018: 17), distribuirana kroz pametne uređaje građana koji su postali u isto vrijeme korisnici usluga i sadržaja, proizvođači sadržaja i metapodataka, te i sam proizvod u vremenu kada je informacija (tj. podatak/*data*) postala vrednija od nafte (Economist, 2017), i time ne samo „izmijenila način organizacije naših života već je i postala prepreka kognitivnoj autonomiji“ (Lynch, 2016 u Hibert, 2018). Možda je teško

---

⁷ Vidi: <https://www.theguardian.com/news/series/cambridge-analytica-files>

shvatiti da „informatijsko-komunikacijske tehnologije nisu pukli alati, već sile novog ekosistema koje utiču na našu percepciju sebe, interakcije i međusobne odnose, kao i predstavu stvarnosti“ (Floridi, 2014 u Hibert, 2018). Shodno tome, možemo pretpostaviti da se ovome jedino može odgovoriti sa adekvatnim sistemskim, dugoročnim, izvodljivim i održivim pristupom medijskoj i informatijskoj pismenosti, jer su očigledno ostali demokratski mehanizmi već „hakerani“ (The Great Hack, 2019).

Sam „status tehnološke akceleracije, koji nerijetko ostaje izvan domašaja razumijevanja i kontrole netizena (Hauben i Hauben, 1997 u Hibert, 2018), dodatno pogoduje ambijentu internalizacije digitalnog zagađenja“ (dezinformacije, manipulacije, itd.) „amplificiranog algoritamskim upravljanjem i reorganiziranjem ljudskog kapitala (pažnje, podataka i privatnosti)“ (Hibert, 2018: 19). Neupitno je danas da li medijska i informatijska pismenost treba biti dio obrazovnog sistema, ali ipak je dosta nedoumica na koji način je najbolje to uraditi. Zaseban novi predmet (onda se postavlja pitanje: kako ga integrirati u pretrpan raspored i koji profil nastavnika bi ga izvodio?), prošireni nastavni planovi i programi za sve ili odabrane predmete (pitanje: šta izbaciti i kako učiniti kros-kurikularno među kompatibilnim?), odustajanje od sistema obrazovanja kakvog poznajemo i pronaći model prilagođenog, recimo, skandinavskog modela (pitanje: ko je sposoban provesti reformu u BiH imajući u vidu defragmentirani obrazovni i politički sistem, i koliko bi to koštalo?). Pristup koji smo kroz dosadašnji rad razvili uključuje adekvatno korištenje (gotovo zaboravljenih) biblioteka i bibliotekara kao centralne tačke međupredmetnog rada na medijskoj i informatijskoj pismenosti sa nastavnicima i učenicima. Razvijeni model smo nazvali „*hibridni model višekomponentne integracije*“ koji je zasnovan na UNESCO-om integralnom pristupu i kurikulumu za nastavnika, gdje bi biblioteka bila centralna tačka za MIP: za nastavnike, učenike i roditelje, uz izvođenje cjelogodišnjih radionice za nastavnike, osiguranim materijalima za MIP u biblioteci i podrška procesu sa online materijalima.

2. Pregled pristupa i istraživanja medijske i informacijske pismenosti

UBosni i Hercegovini, kao i u zemljama regije - Albaniji, Crnoj Gori i Srbiji - ne postoje sistematske i dugoročne strategije razvoja medijske i informacijske pismenosti (MIP), (Hodžić, 2019: 15), a najčešći razlog je složenost administracijske strukture, uz rascjepkane, preklapajuće i manjkave nadležnosti u oblastima relevantnim za MIP. Ipak, u Bosni i Hercegovini je u proteklih nekoliko godina objavljeno nekoliko publikacija – knjiga, izvještaja, zbornika, članaka ili diplomskih i magistarskih radova koji se djelimično ili u potpunosti tiču medijske i informacijske pismenosti: zbornik “Medijska pismenost i civilno društvo” (ur. Nada Zgrabljic-Rotar, 2006), udžbenik “Informacijska pismenost : smjernice za razvoj inovativnih mrežnih modula” (Dizdar i sar., 2012), “Medijska kultura i medijska pismenost” (Rašević, 2014), zbornik “Medijska pismenost - preduvjet za odgovorne medije” (Car i sar., 2015), studija “Mladi, politika i mediji: priručnik za razvijanje političke i medijske pismenosti mladih” (Turčilo i sar., 2017), “Media Literacy and Education: needs of journalists and the public in Bosnia and Herzegovina” (Halilović i sar., 2017), “Mediji i shrinking space: utišani alternativni glasovi” (Turčilo i Buljubašić, 2017), “Konceptualni okvir medijske pismenosti” (Trninić, 2017), priručnik “Prevenција vršnjačkog i rodno-zasnovanog nasilja u školi: Jačanje partnerstva nastavnika i roditelja” (ur. Šuta-Hibert, 2017), „Informacijsko društvo i demokratija: građanska pismenost za digitalno doba“ (Vajzović, 2017), “Pregledna studija o politikama i strategijama medijske i informacijske pismenosti u Bosni i Hercegovini” (Vajzović i sar., 2018), knjiga “Medijska pismenost vs. političke manipulacije” (Hadžialić, 2018).

Kada je u pitanju integracija koncepta medijske i informacijske pismenosti u obrazovni sistem, pregled stanja odnosno prisustva medijske pismenosti u kurikulumima formalnog obrazovanja predstavljen je u knjizi Lee Tajić “Medijska pismenost u Bosni i Hercegovini” iz 2013. godine. U zborniku “Medijska pismenost u digitalnom dobu” (Internews 2015), analiziran je koncept medijske pismenosti i stanje u BiH u pogledu medijske pismenosti u osnovnim školama i navike korištenja medija među nastavnicima. Izvještaj o zastupljenosti informacijske

pismenosti u obrazovanju nastavnika (Dedić Bukvić u Hodžić, 2019) i izvještaj o informatičko-informacijskoj pismenosti među nastavnicima (Vehab i Mavrak u Hodžić, 2019) objavljeni su u časopisu "Obrazovanje odraslih". Magistarski rad Marije Tuke (Fakultet političkih nauka UNSA, 2018) "Medijska pismenost djece u osnovnoškolskom i srednjoškolskom obrazovanju u Bosni i Hercegovini" ukazao je na značaj podučavanja medijske pismenosti u osnovnoškolskom i srednjoškolskom obrazovanju. Nekoliko publikacija iz zemalja regiona također je dostupno i značajno za istraživače u Bosni i Hercegovini i integraciju koncepta MIP-a u obrazovni sistem. Knjiga "Pars pro toto: medijska pismenost za nastavnike osnovnih škola" (Zindović Vukadinović i sar., 2001, Beograd), zbornik "Jezik, književnost i mediji u nastavi hrvatskoga jezika: suvremeni pristupi poučavanju u osnovnim i srednjim školama" (ur. Češi, Barbaroša-Šikić, 2008, Zagreb), zbornik "Medijska i informaciona pismenost u društvu znanja i biblioteke" (ur. Crnogorac, 2014, Beograd), rad "Suvremeni oblici pismenosti" (Vrkić-Dimić, 2014, Zadar), i dr.

U radu "Medijska i informacijska pismenost – osnova za primjenu digitalnih tehnologija u nastavi iz diskursa obrazovnih potreba nastavnika" (2018), autori Novković-Cvetković, Stošić i Belousova istraživali su na uzorku od 276 učitelja iz Vranja (Srbija) razinu zanimanja učitelja i nastavnika za primjenu digitalnih tehnologija u nastavnom procesu. Autori ističu da su medijska i informacijska pismenost prepoznati kao jedna od ključnih vještina u obrazovnom procesu, te da su ispitanici pokazali veliko zanimanje za obuku i primjenu digitalnih tehnologija u nastavnom procesu. Također, Mlinarević, Stanić i Zadravec istraživale su, na uzorku od 421 učenika osnovnih i srednjih škola s područja Osječko-baranjske i Vukovarsko-srijemske županije u Hrvatskoj, koliko su učenici upoznati sa informacijskom i medijskom pismenošću u odgojno-obrazovnom procesu, koliko se u nastavi koriste informacijsko-komunikacijske tehnologije, te koliko su u tom procesu važne biblioteke. Autorice navode da je "potrebno prepoznati nužnost poučavanja učenika kako postati učinkoviti korisnik informacije bez obzira na oblik u kojem je tražena. Ujedno se uočava potreba za većom informacijskom i medijskom pismenosti učitelja, nastavnika i stručnih suradnika knjižničara kako bi razine njihovih kompetencija pridonijele učinkovitijem nastavnom procesu usmjerenom na učenika" (Mlinarević i sar., 2015: 58). Pregled istraživanja u oblasti

podučavanja medijske pismenosti u predškolskom dobu u Sloveniji navodi da predškolski kurikulum postavlja određene ciljeve koje treba slijediti u obrazovanju predškolske djece o temama vezanim za medije. Međutim, “istraživanja provedena u drugim državama članicama EU-a upućuju na zaključak da je stvarna provedba i pružanje medijskog obrazovanja fragmentirana i nedosljedna te ovisi o interesima i motivaciji pojedinih predškolskih učitelja. To su oni koji, u skladu sa svojim profesionalnim kapacitetom i autonomijom, uključuju ciljeve postavljene u kurikulumu u stvarni proces učenja u predškolskim ustanovama” (Rek, 2019: 45).

Od recentnih istraživanja u ostatku svijeta, ovdje izdvajamo samo nekoliko: profesor Leaning sa Univerziteta u Winchesteru (UK) u radu *“An Approach to Digital Literacy through the Integration of Media and Information Literacy”* (2019); autorica Frau-Meigs sa Univerziteta Sorbonne Nouvelle (Francuska) smatra da medijska i informacijska pismenost predstavljaju koncepte koji su valjani, ali zastarjeli. Ona predlaže pojam transpismenosti (*transliteracy*) kao način za iskorištavanje potencijalnih prednosti i umanjivanje rizika informacijskog društva (Frau-Meigs, 2012). Integracija medijske i informacijske pismenosti u odgojno-obrazovne ustanove u svijetu raste. Kao primjeri dobre prakse navode se Australija, Velika Britanija (UK), Kanada, Rusija, Francuska, Španija i SAD (Hattani, 2019). Što se tiče arapskog poluotoka, u Libanu, Jordanu, Kataru, Egiptu i Maroku su poduzete mnoge inicijative za podršku medijskom opismenjavanju (Abu-Fadil, Torrent&Grizzle u Hattani, 2019); Profesor Jeff Share sa Univerziteta Kalifornija (LA, SAD), u eseju *“Preparing educators to teach critical media literacy”* (2017) pojašnjava koliko je važno da učitelji i nastavnici budu *“up-to-date”*, ne samo u vezi sa tehnologijom, nego i teorijom kritičke medijske pismenosti (Share, 2018: 16). Interesantno je i istraživanje turskih profesora predstavljeno u radu *“Paving the Way for Media Literacy Instruction in Preservice Teacher Education: Prospective Teachers’ Levels of Media Literacy Skills”* (2018). Studija pokazuje da budući nastavnici imaju srednju razinu vještina medijske pismenosti, a njihove se razine značajno razlikuju po akademskom uspjehu i nastavnim programima koje pohađaju, ali ne prema spolu. Kvalitativna analiza također ukazuje na nedostatak određenih kompetencija u vještinama medijske pismenosti poput pristupa, analize, procjene i komuniciranja (Erdem i Erişti, 2018); Španjolski i portugalski istraživači su kroz projekat *Media in Action* istraživali koliko je

značajan kvalitet znanja nastavnika i učitelja u oblasti medijske pismenosti na njihovu spremnost da to znanje prenesu učenicima (Brites, Gerrard, Contreras-Pulido i Jaramillo-Dent D, 2019).

Projekti u *Norwegian School Library Program 2009–13*, namijenjeni korištenju biblioteke kao alata za podučavanje medijske i informacijske pismenosti pokazali su potrebu da se biblioteka učvrsti u školskim planovima. U izvještajima je naglašeno da je saradnja između nastavnika i bibliotekara ključna za integraciju biblioteke u pedagoški rad i podučavanje medijske i informacijske pismenosti u školama, što se navodi u publikaciji *“Media and Information Literacy for Higher Education: Educating the Educators”* (Ingvaldsen i Oberg, ed., 2017). Američki autori Seth D. French i Jacob Campbell u radu *“Media Literacy and American Education: An Exploration with Détournement”* (2019) navode da *stakeholderi* u oblasti obrazovanja u SAD-u moraju zauzeti kritički stav kada procjenjuju koja su to pitanja važna za sistem obrazovanja. Lekcije koje potiču razvoj kritičkih vještina medijske pismenosti, navode autori, od vitalnog su značaja. S tim u vezi, oni su ponudili ideju *détournementa* kao alat za učitelje i nastavnike koji mogu iskoristiti kako bi pomogli učenicima da kritički promišljaju medijske poruke. Autori pojašnjavaju da se *détournement* sa francuskog na engleski prevodi kao *preokret, okretanje, zaobilaznica, skretanje*. Taj preokret podrazumijeva namjerno mijenjanje svrhe izvorne poruke pošiljatelja (French i Campbell, 2019).

Sličan koncept kreiranja audiovizualnog proizvoda, ali za učenike osnovnih škola, predstavile su i četiri profesorice iz Španije (Madrid) u svom radu *“Competencies and media literacy in Primary : a case study about advertising literacy”* (Gardner u Gómez i sar., 2016). Profesori Fedorov i Friesem predstavili su javnosti, kako kažu, nedovoljno poznat historijski format podučavanja medijske pismenosti u Rusiji. U tekstu *“Soviet Cineclubs: Baranov’s Film/Media Education Model”* (2015), pojasnili su suštinu tzv. Sovjetskih kino-klubova, koji predstavljaju neke od prvih pokušaja podučavanja studenata kritičkom pristupu medijskim sadržajima i različitim informacijama; i ovi autori se zalažu za princip integracije medijske i informacijske pismenosti u trenutne predmete, kao što su npr. engleski jezik, historija i geografija (Fedorov i Friesem, 2015: 19).

3. Istraživanje samoprocjene kompetencija nastavnika i bibliotekara

Kao rezultat prethodnog rada Fakulteta političkih nauka i Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, te ostalih univerziteta u Bosni i Hercegovini, provedeno je istraživanje samoprocjene kompetencija nastavnika i bibliotekara u Kantonu Sarajevo. Ovom istraživanju je prethodio značajan proces konsultacija i izrade studija: Konsultacije o politikama i strategijama medijske i informacijske pismenosti u Bosni i Hercegovini (2018); Pozicijska studija o politikama i strategijama medijske i informacijske pismenosti u Bosni i Hercegovini (2018); Pregledna studija o politikama i strategijama medijske i informacijske pismenosti u Bosni i Hercegovini (2018), kao i niz radionica i sastanaka zainteresiranih strana (Sarajevo 2018, Sarajevo 2019, Banjaluka 2019, Mostar 2019)⁸.

Metodološki okvir istraživanja spremnosti nastavnika u Kantonu Sarajevo kreiran je na osnovu prikupljenih podataka iz prethodnih istraživanja (Hodžić, 2019; Hadžialić, 2018; Vajzović i sar., 2018; Vajzović, 2017; Turčilo i sar., 2017; Halilović i sar., 2017; Turčilo i Buljubašić, 2017; Trninić, 2017; ur. Šuta-Hibert, 2017; Vehab i Mavrakm 2016; Dedić Bukvić, 2016; Ibrahimbegović-Tihak, 2015; Car i sar., 2015; Rašević, 2014; Tajić, 2013; Dizdar i sar., 2012; Zgrabljčić-Rotar, 2006), koji pokazuju da je medijska i informacijska pismenost u nastavnim planovima i programima u osnovnoškolskom i srednjoškolskom obrazovanju u Bosni i Hercegovini prisutna tek u manjoj mjeri, u određenim predmetima. Metodički i didaktički pristup nastavnika specifično za oblast medijske i informacijske pismenosti nije ozbiljnije razvijan do sada. Kako bi se na odgovarajući način u budućnosti razvijali pristupi i programi medijske i informacijske pismenosti u osnovnim i srednjim školama, te kako bi se procijenilo u kojoj mjeri (prilagođeni i doručeni) UNESCO *curriculum* (2013) može biti primijenjen u ovom kontekstu, neophodno je najprije utvrditi postojeće kompetencije nastavnika, kao i njihovu spremnost za podučavanje medijske i informacijske pismenosti. Budući da je teško očekivati da se medijska i informacijska pismenost u nastavne planove uključi kao zaseban predmet, nužno je inicirati, podržavati i podsticati njenu veću zastupljenost u postojećim predmetima, kao i inovativnost u

---

⁸ Više informacija na: <http://fpn.unsa.ba/b/medijska-i-informacijska-pismenost/>

metodama i pristupu nastavnika u njenom podučavanju. Sve navedeno podrazumijeva pristup razvoju medijske i informacijske pismenosti kao kros-kurikularne kompetencije, koja se može razvijati kako u okviru postojećih nastavnih planova i programa, tako i kroz rad u biblioteci i vannastavnim aktivnostima. Da bi to bilo moguće, važno je imati u vidu samoprocjenu znanja, vještina i kompetencija koje imaju nastavnici, njihov samopercipirani stepen motiviranosti da provode i edukaciju iz medijske i informacijske pismenosti, te njihovu percepciju edukacije medijske i informacijske pismenosti kao dodatne obaveze, ali i neophodne vještine za učenike. Na osnovu ovih analiza je moguće praviti strategije razvoja MiP-a u obrazovnim sistemima.

Samopercepcija nastavnika smatrana je važnim prvim korakom u njihovom razumijevanju o stvarnim potrebama i njih samih i njihovih učenika o specifičnim temama iz *curriculum*a medijske i informacijske pismenosti. Naime, pretpostavka sa kojom smo krenuli u istraživanje je ***da nastavnici smatraju kako imaju dovoljno vještina, znanja i kompetencija za podučavanje medijske i informacijske pismenosti***, ali kada ih se suoči sa konkretnim zadacima, temama i izazovima u podučavanju medijske i informacijske pismenosti mogu uvidjeti potencijalne nedostatke u vlastitim kompetencijama. Stoga je važno najprije vidjeti kako nastavnici sebe vide u ovom procesu u pogledu motivacije i kompetencija, vještina i znanja, a potom intenzivnije raditi u oba navedena smjera.

Upravo su ovo bili razlozi zašto je kreiran samoadministrirani anketni upitnik samoprocjene nastavnika i bibliotekara osnovnih i srednjih škola u Kantonu Sarajevo, sa dva ključna aspekta koja su uključena kroz grupe pitanja, a koja se odnose na: (a) samoprocjenu poznavanja koncepta medijske i informacijske pismenosti, te (b) vlastitu spremnost i osposobljenost za podučavanje medijske i informacijske pismenosti.

Predmet istraživanja u najširem smislu jesu kompetencije, znanja i vještine nastavnika i bibliotekara u osnovnim i srednjim školama za podučavanje medijske i informacijske pismenosti, a što podrazumijeva znanja o samoj medijskoj i informacijskoj pismenosti, vještine podučavanja, kao i stavove o važnosti podučavanja. Prema tome, predmet istraživanja u užem smislu bi bili *stavovi, samopercepcija i spremnost nastavnika i bibliotekara u osnovnim*

i srednjim školama na području Kantona Sarajevo za podučavanje medijske i informacijske pismenosti u formalnom obrazovanju.

Prvotna ideja podrazumijevala je istraživanje stavova i samopercepcije nastavnika koji su već na bilo koji način (kroz razrednu ili predmetnu nastavu) uključeni u podučavanje određenih aspekata medijske i informacijske pismenosti, no kroz diskusije sa različitim donosiocima odluka na održanim radionicama u Sarajevu, Banja Luci i Mostaru (gdje su prisustvovali predstavnici nadležnih ministarstava, direktori/ravnatelji škola, predstavnici nevladinog sektora, medija), spoznali smo da postoji potreba da bibliotekari i svi nastavnici budu ciljna skupina u procesu prikupljanja podataka.

Postavljeno(a) problem(s)ko(a) pitanje(a) u potpunosti reflektira opći cilj istraživačkog projekta da se utvrdi postojeće stanje pripremljenosti za podučavanje medijske i informacijske pismenosti u osnovnim i srednjim školama na području Kantona Sarajevo, a u svrhu planiranja kako same primjene sadržaja medijske i informacijske pismenosti u nastavi, tako i obrazovanja nastavnika u skladu sa potrebama koje se utvrde samim istraživanjem.

Na osnovu istraživačkog (problem(s)kog) pitanja formilirana je i generalna direktivna hipoteza istraživačkog projekta koja glasi:

GH: Nastavnici smatraju kako imaju dovoljno vještina, znanja i kompetencija za podučavanje medijske i informacijske pismenosti.

Pored generalne hipoteze istraživački tim se odlučio i na formiranje tri razrađujuće hipoteze koje će biti provjeravane u određenom segmentu, a one glase:

RH1: Nastavnici smatraju da su dovoljno i kvalitetno osposobljeni za podučavanje medijske i informacijske pismenosti.

RH2: Nastavnici vjeruju da imaju dovoljno informacija za podučavanje medijske i informacijske pismenosti.

RH3: Nastavnici nemaju jasno izraženu motivaciju za podučavanje medijske i informacijske pismenosti u osnovnim i srednjim školama.

U skladu sa postavljenim predmetom, problemom, hipotezama i polaznim osnovama istraživanja, definirani su i ciljevi istraživanja, gdje je osnovni cilj bio provjeriti poznavanje koncepta medijske i informacijske pismenosti nastavnika i bibliotekara osnovnih i srednjih škola u Kantonu Sarajevo, odnosno njihove stavove i mišljenja o kompetencijama koje posjeduju za podučavanje medijske i informacijske pismenosti. Ispitujući njihove samoiskaze u vezi njihovih didaktičko-metodičkih kompetencija za podučavanje medijske i informacijske pismenosti kao i njihove samoprocjene u pogledu vlastitog poznavanja koncepta MiP-a, doprinosa MiP-a razvoju kritičkog mišljenja kod učenika, važnosti MiP-a u savremenom dobu, zastupljenosti MiP-a u sadržajima različitih nastavnih predmeta, uvjeta u školama za realizaciju sadržaja vezanih za MiP, potrebe za dodatnim stručnim usavršavanjem za podučavanje MiP-a, kao i o modalitetima za podučavanje MiP-a.

Podaci dostupni na internet stranicama mogu poslužiti kao polazište donosiocima odluka, internacionalnim i nevladinim organizacijama koje se bave pitanjima obrazovanja, kao i samim nastavnicima u nastojanjima da unaprijede načine podučavanja sadržaja vezanih za medijsku i informacijsku pismenost koja predstavlja jednu od glavnih pretpostavki funkcionalne pismenosti u XXI. vijeku (Wilson i dr., 2015: 11-17). Funkcionalna pismenost, prema UNESCO-u, predstavlja koncept pismenosti koji podrazumijeva sposobnost da se koriste i primjenjuju informacije i znanja u svakodnevnom životu, da se ono što se pročita, čuje i vidi, može i primijeniti (vidi: Grizzle i Torras Calvo 2013).

Istraživanje o stavovima i mišljenjima nastavnika i bibliotekara u osnovnim i srednjim školama (profesori, nastavnici, bibliotekari) provedeno je u periodu od 05.03.2019. godine do 05.04.2019. godine na području Kantona Sarajevo u svim osnovnim i srednjim školama. Ciljnu populaciju činili su nastavnici, profesori i bibliotekari zaposleni u javnim obrazovnim institucijama Kantona Sarajevo. Metodologija istraživanja predviđala je da se tokom terenskog rada i analize dobijenih podataka dobiju podaci o stavovima, mišljenjima, kompetencijama, stručnosti i vještinama nastavnog

osoblja o medijskoj i informacijskoj pismenosti. Metod za prikupljanje podataka u toku istraživanja definiran je tehnikom samoadministrirane ankete i instrumentom anketnog upitnika koji će ciljnoj populaciji biti distribuiran u formi *štampane ankete* samoadministriranim *popunjavanjem upitnika* te putem *internet (online) linka*, tj. *ankete* kojoj su mogli pristupiti ispitanici koji ne budu odabrani u kontrolnu grupu. Stoga, metodologija istraživanja je podrazumijevala dva načina prikupljanja podataka i to:

1. Putem *štampane ankete* samoadministriranim *individualnim popunjavanjem upitnika* koji će biti distribuiran u deset osnovnih i srednjih škola na području Kantona Sarajevo.
2. Putem *online upitnika* koji će biti distribuiran svim (osim grupe 1) nastavnicima koji rade u javnim obrazovnim institucijama Kantona Sarajevo.

Izbor kombiniranog pristupa prikupljanju podataka opravdava se činjenicom da u Kantonu Sarajevo imamo preko 4.000 uposlenih u osnovnim i srednjim školama, te da svi imaju potrebne email adrese i kompjutere u školama.

3.1. Uzorkovanje

Budući da ciljnu populaciju čine profesori, nastavnici i bibliotekari zaposleni u svim osnovnim i srednjim školama u Kantonu Sarajevo, odnosno: općinama Stari Grad, Centar, Novo Sarajevo, Novi Grad, Ilidža, Hrasnica, Ilijaš, Vogošća i Trnovo, ukupna ciljna populacija u ovom istraživanju prema podacima Federalnog zavoda za statistiku je 4.196 ispitanika. Od toga u osnovnim školama uposleno je 2.627 nastavnika, dok u srednjim školama radi 1.569 nastavnika. Proces uzorkovanja je definiran kao stratificirani višefazni slučajni uzorak koji definira škole u koje će biti distribuiran anketni upitnik u formi lice u lice i(li) grupnim/individualnim popunjavanjem upitnika, gdje će se voditi računa o ravnomjernoj zastupljenosti svih općina u Kantonu Sarajevo sa većim brojem nastavnog

osoblja. Prema podacima Federalnog zavoda za statistiku, u KS-u postoji 89 osnovnih i 39 srednjih škola sa ukupnim brojem učenika u školskoj 2017/18. godini od 53.007.

Prema navedenom, terensko istraživanje činio je uzorak koji je definiran kao stratificirani višefazni slučajni uzorak unutar kojeg prvi stratum čine općine, a drugi broj učenika upisanih u osnovne i srednje škole. Na osnovu ovih stratuma u uzorak su ušle sljedeće osnovne i srednje škole u Kantonu Sarajevo: Osnovna škola „Skender Kulenović“ – Novi Grad, Osnovna škola „Malta“ – Novo Sarajevo, Druga osnovna škola – Ilidža, Osnovna škola „Safvet-beg Bašagić“ – Centar, Osnovna škola „Mula Mustafa Bašeskija“ – Stari Grad,

Srednja ekonomska škola, Srednja škola poljoprivrede, prehrane, veterine i uslužnih djelatnosti, Srednjoškolski centar Vogošća, Gimnazija Dobrinja, Gimnazija Obala.

3.2. Mjerni instrument

Shodno potrebama projekta konstruiran je mjerni instrument odnosno Sanketni upitnik koji je podijeljen u tri dijela i to I (A) dio – demografski podaci, II (B) dio – koncept medijske i informacijske pismenosti te III (C) dio – stavovi i mišljenja o vlastitim kompetencijama za podučavanje medijske i informacijske pismenosti u osnovnim i srednjim školama. Dio (A) je imao ukupno šest pitanja koja su se odnosila na socio-demografske karakteristike ispitanika (spol, dob, godine radnog iskustva, itd.). U dijelu (B) mjernim instrumentom se stekao uvid u stavove o trenutnom konceptu medijske i informacijske pismenosti kroz sedam pitanja koja su mjerena Likertovom skalom, te jedno pitanje o stavu na koji način bi se medijska i informacijska pismenost u formalnom obrazovanju trebala izučavati. Posljednji dio (C) anketnog upitnika imao je za cilj da ispita stavove i mišljenja ispitanika o vlastitim kompetencijama za podučavanje MiP-a u osnovnim i srednjim školama što je urađeno kroz 20 pitanja Likertovog tipa gdje se od ispitanika očekivalo da iskažu svoje slaganje ili neslaganje sa ponuđenim stavovima. Anketni upitnik je ukupno imao 34 pitanja.

3.3. Terenski rad

Nakon finaliziranja mjernog instrumenta pristupilo se terenskom radu te određivanju termina za objavljivanje online upitnika i određivanje termina sa osnovnim i srednjim školama kada je riječ o popunjavanju štampanih anketnih upitnika koje će se obaviti tehnikom samoadministriranja u školama. Prva obaveza istraživačkog tima bila je telefonski kontaktirati uprave (direktor, zamjenik direktora ili sekretar škole) svake škole te ih obavijestiti o projektnim aktivnostima. Zatim je poslan e-mail sa svim potrebnim informacijama u vezi sa projektnim aktivnostima te link za online anketu, gdje je kontaktirani član uprave škole bio zamoljen da e-mail prosljedi svim uposlenicima koji su angažirani u nastavnom procesu.

3.4. Uzorak i stopa odgovora

Na štampani anketni upitnik tehnikom samoadministriranja u školama odgovorilo je:

Naziv škole	Broj uposlenih	Broj odgovora	Stopa odgovora u procentima
Osnovna škola „Skender Kulenović“ – Novi Grad	43	39	90,69 %
Osnovna škola „Malta“ – Novo Sarajevo	56	32	57,14 %
Druga osnovna škola – Ilidža	46	31	67,39 %
Osnovna škola „Safvet-beg Bašagić“ – Centar	47	25	53,19 %
Osnovna škola „Mula Mustafa Bašeskija“ – Stari Grad	42	2	4,76 %
Srednja ekonomska škola	46	17	36,95 %
Srednja škola poljoprivrede, prehrane, veterine i uslužnih djelatnosti	72	42	58,33 %
Srednjoškolski centar Vogošća	45	33	73,33 %
Gimnazija Dobrinja	41	19	46,34 %
Gimnazija Obala	55	39	70,90 %

Ukupno na osnovu tipa škole (štampani upitnik)

Tip škole	Broj uposlenih	Broj odgovora	Stopa odgovora u procentima
Osnovna škola	234	129	55,13 %
Srednja škola	259	150	57,91 %
Ukupno	498	279	56,03 %

Online upitnik

Tip škole	Broj uposlenih	Broj odgovora	Stopa odgovora u procentima
Osnovna škola	2393	97	4,05 %
Srednja škola	1310	44	3,36 %
Ukupno	3703	141	3,80 %

Na osnovu procenta odgovora možemo konstatirati da su dobijeni odgovori bili jasan putokaz i smjernica za sveobuhvatnije istraživanje unutar kojeg će se na području cijele Bosne i Hercegovine prikupiti podaci o stavovima i mišljenjima ciljne populacije o medijskoj i informacijskoj pismenosti. Također, jasna preporuka jeste da se, ukoliko je to moguće, buduća istraživanja koja se rade sa nastavnicima, profesorima i bibliotekarima provode putem anketnog upitnika primjenjujući način prikupljanja podataka u školama kroz štampane upitnike, jer i pored višefaznog podsjećanja koje smo uputili rukovodstvu škola da ciljna populacija popuni anketni upitnik, postotak odgovora nije prešao 3,8% uzimajući u obzir veličinu ciljne populacije, dok je tehnikom štampanog upitnika u školama ostvarena stopa odgovora od 56,03%. Dobijeni podaci o stavovima i mišljenju ispitane populacije o medijskoj i informacijskoj pismenosti prema primijenjenim metodološkim parametrima mogu se projicirati na sve škole u Kantonu Sarajevo sa greškom odstupanja od $\pm 5\%$, te je također konstatirano da nema značajnije razlike između dobijenih odgovora, te se može konstatirati da ukoliko se može osigurati veći procent odgovora putem online ankete, taj način prikupljanja podataka metodološki nema značajnu razliku.

3.5. Obrada i analiza podataka

Za sređivanje, obradu i analizu podataka korišten je softverski program SPSS (*Statistical Package for Social Sciences*). Pri obradi podataka korištene su statističke analize deskriptivnog tipa, odnosno vršena je univarijantna (distribucija odgovora) analiza prikupljenih podataka. Rezultati su prikazani posredstvom grafikona ili tabela sa procentualnim vrijednostima, odnosno relativnim ili apsolutnim brojevima. Ispitana je i pouzdanost interne konzistencije iskazana preko koeficijenta pouzdanosti Cronbach-Alpha za korišteni instrument i ona iznosi 0,965 za treći dio upitnika koji mjeri stavove nastavnika o vlastitim kompetencijama za podučavanje medijske i informacijske pismenosti, dok za drugi dio upitnika, tačnije prvih sedam pitanja, iznosi 0,585. Međutim, ukoliko se isključe 4. i 7. pitanje i tretiraju zasebno, onda za drugi dio upitnika imamo pouzdaniju skalu koja kvalitetnije mjeri koncept medijske i informacijske pismenosti sa Cronbach-Alpha koeficijentom od 0,715.

4. Rezultati istraživanja

Na anketni upitnik odgovorilo je ukupno $N = 416$ ispitanika, od čega je 226 uposlenika (nastavnika i bibliotekara) osnovnih škola i 194 uposlenika srednjih škola. U ukupnom uzorku od 416 ispitanika, 80.8% ispitanih je ženskog spola, dok je 19.2% muškog spola. Najmlađi ispitanik imao je 24 godine dok je najstariji imao 65 godina starosti, prosječna starost ispitanika je 44 godine što implicira da je nastavno osoblje u osnovnim i srednjim školama kada govorimo o starosnoj strukturi slično prosjeku u zemljama Evropske unije gdje se prosječna starost nastavnika kreće oko 43 godine⁹,¹⁰, prosječne godine radnog iskustva u obrazovnom sistemu po nastavniku su 15 godina. Najveći broj ispitanika zaposleni su kao nastavnici predmetne nastave (73.6%)¹¹, potom kao nastavnici

---

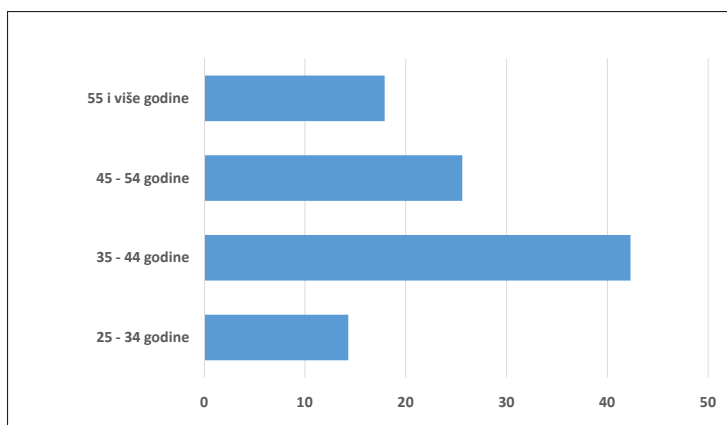
⁹ <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/-/EDN-20171004-1?inheritRedirect=true>

¹⁰ <https://www.cambridgeassessment.org.uk/our-research/data-bytes/the-average-age-of-teachers-in-secondary-schools/>

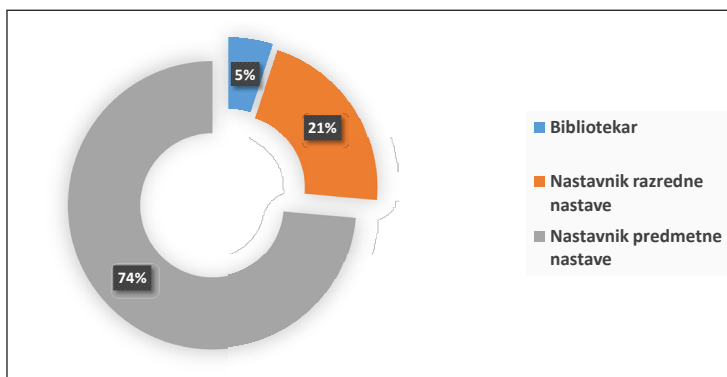
¹¹ Na osnovu analize otvorenih odgovora, najčešći odgovori su: BHS JEZIK, MATEMATIKA, STRANI JEZIK, STRUČNI PREDMETI, HISTORIJA.

razredne nastave (21.4%), dok je bibliotekara bilo 5%. U osnovnoj školi zaposleno je 53.6% ispitanika dok 45.4% radi u srednjoj školi, zanimljivo je da 1% ispitanih nastavnika radi istovremeno u osnovnoj i srednjoj školi, pretpostavka je da ovi nastavnici nemaju dovoljno časova (normu) pa su prinuđeni da dodatne časove «popunjavaju» u osnovnoj ili srednjoj školi da bi dostigli dostatan font sati koji im omogućava punu normu i time primanja u skladu sa punim radnim vremenom. Dakle, sumirano kazano, profil nastavnika u Kantonu Sarajevo jeste da ima 44 godine, da je dominantno (80%) ženskog spola ima radno iskustvo od 15 godina u obrazovanju te radi kao nastavnik razredne nastave, u nastavku su grafički prikazana osnova obilježja uzorka.

Grafikon 1. Dob ispitanika (%) (N=407)

Grafikon 2. U školi ste zaposleni kao (%) (N=416)

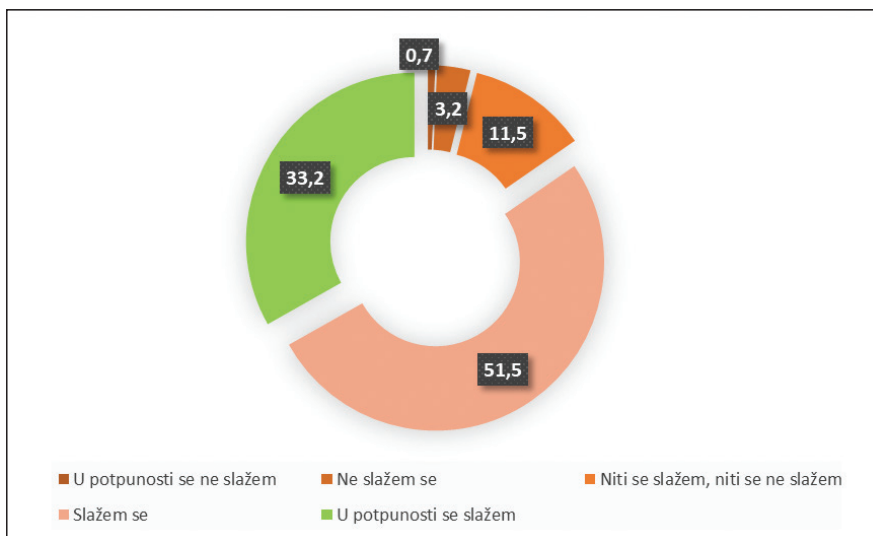

4.1. Koncept medijske i informacijske pismenosti

Većina ispitanika smatra da poznaje koncept medijske i informacijske pismenosti (83.4%), dok manji dio njih nije siguran u kojoj mjeri ga poznaje (11.3%), odnosno smatra da ga ne poznaje uopće ili dovoljno (10.1%). S obzirom da se ovdje radi o samoiskazima, a uzimajući u obzir tendenciju ispitanika da daju društveno prihvatljive odgovore, ovako visok procenat odgovora ispitanika da poznaju koncept medijske i informacijske pismenosti svakako treba uzeti sa rezervom. Ovo pitanje intencionalno je postavljeno upravo na ovaj način, budući da se htjelo vidjeti koliko nastavnici misle da su upućeni u koncepte medijske i informacijske pismenosti. Budućim istraživanjima, poput recimo fokus grupa, moglo bi se detaljnije ispitati šta nastavnici podrazumijevaju pod „poznavanjem koncepta medijske i informacijske pismenosti“, budući da su diskusije tokom radionica u osnovnim i srednjim školama pokazale vrlo sličnu tendenciju u odgovorima – na početku radionica većina nastavnika smatralo je kako poznaje sam koncept i znaju dovoljno o njemu, no nakon završetka radionica na kojima se o konceptu razgovaralo detaljnije, sa konkretnim primjerima, analizama, diskusijama, nastavnici su uvidjeli da tek spoznaja da je medijska i informacijska pismenost važna ne znači da su oni i u potpunosti upoznati sa cijelim konceptom.

Zbog svega navedenog i imajući na umu da je UNESCO koncept medijske i informacijske pismenosti kompleksan, multidimenzionalan i interdisciplinarni segment funkcionalne pismenosti te kao takav zahtjeva potpuno razumijevanje pogotovo od nastavnika od kojih se očekuje da u potpunosti kompetentno i sa odličnim vještinama i znanjima prenose sadržaj medijske i informacijske pismenosti učenicima, razumljivo i metodološki opravdano je da smo isključivo kao potpune tretirali one odgovore koji su nastavnici iskazali u svojim maksimalnim vrijednostima (u potpunosti se slažem/ne slažem). Prema navedenom, dobijeni podaci ukazuju na veliki nivo nesigurnosti ispitane populacije kada je riječ o razumijevanju koncepta medijske i informacijske pismenosti, što je prikazano u narednom grafikonu.

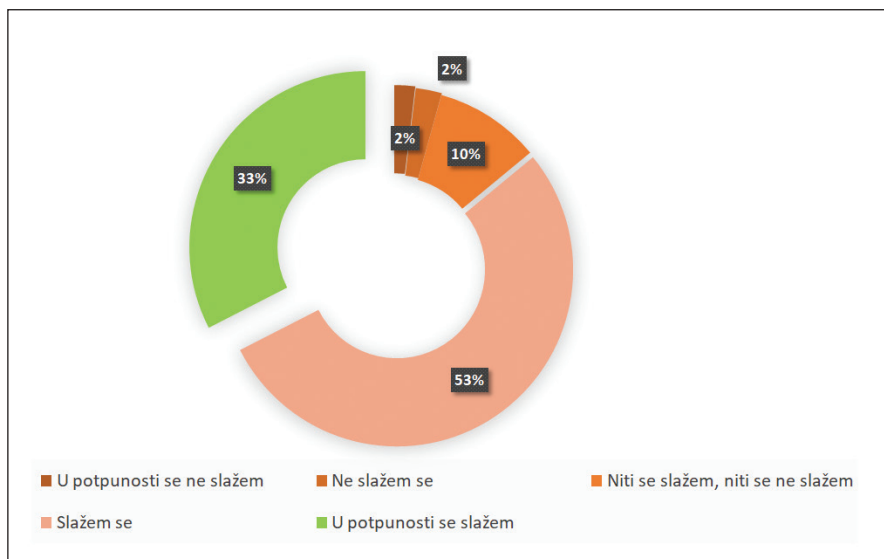
Grafikon 3. Poznavanje koncepta medijske i informacijske pismenosti (%)

Na osnovu dobivenih podataka uočava se i činjenica da je svega 33.2% ispitanika odnosno svako treći ispitanik siguran u svoja znanja, kompetencije i vještine te je iskazao potpuno slaganje sa stavom da poznaje koncept medijske i informacijske pismenosti. Možemo dakle konstatirati da 68,8% ispitanih smatra da nepotpuno, djelimično ili nikako (ne) poznaje koncept MiP-a.

Veoma sličnu distribuciju odgovora ispitanika imamo i na pitanje da li medijska i informacijska pismenost doprinosi razvoju kritičkog mišljenja kod učenika – 33% ispitanika se u potpunosti slaže da medijska i informacijska pismenost potiče razvoj kritičkog mišljenja kod učenika, 53% iskazuje svoje slaganje ali ne u potpunosti, iako je u konceptu MiP-a jasno naznačeno da izučavanje doprinosi razvoju kritičkog mišljenja. Oko 14% ispitanih smatra da izučavanje medijske i informacijske pismenosti ne doprinosi razvoju kritičkog mišljenja kod učenika.

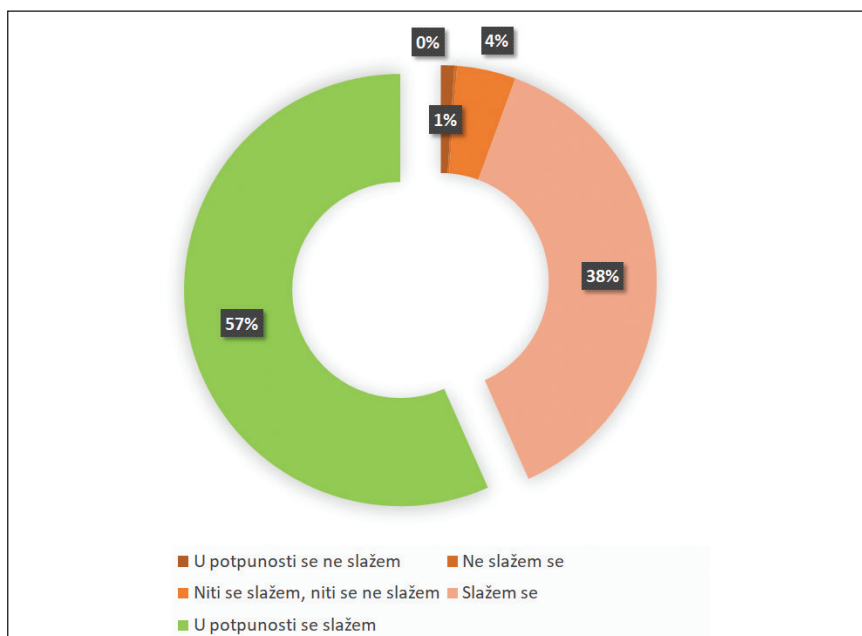
Grafikon 4. Medijska i informacijska pismenost doprinosi razvoju kritičkog mišljenja kod učenika

Iako je ovdje moguće da se radi o davanju poželjnih odgovora, na ovom mjestu treba ukazati na još jedan značajan aspekt: u budućim istraživanjima bilo bi značajno detaljnije razgovarati s nastavnicima o općenitom razvijanju kritičkih kompetencija u okviru formalnog obrazovanja, te o načinima kako bi se u tom kontekstu moglo uvezati, odnosno uklopiti podučavanje medijske i informacijske pismenosti. Naime, ako nastavnici u ovako visokom procentu vide važnost medijske i informacijske pismenosti za razvoj kritičkog mišljenja, to bi trebalo biti iskorišteno u dva smjera: kako za zagovaranje većeg prisustva medijske i informacijske pismenosti u formalnom obrazovanju, kao „alata“ ili kompetencije koja doprinosi i podržava kritičko mišljenje kao važnu kompetenciju građanskog odgoja i obrazovanja, ali i za zagovaranje šire debate o tome da li naš obrazovni sistem uopće prepoznaje kritičko mišljenje kao vrijednu kompetenciju mladih ljudi, te za reformiranje obrazovnih praksi koje bi podržavale upravo takav način rada s učenicima u školama.

Svako drugi ispitanik odnosno 57% u potpunosti se slaže da su znanja, vještine i kompetencije koje se stiču medijskom i informacijskom pismenošću važne u savremenom dobu, 38% ispitanih se slaže sa ovim stavom, dok se tek manji procenat ispitanika ne slaže s time (1.2%), odnosno ima neutralan stav o tome (4.3%).

Grafikon 5. Znanje, vještine i kompetencije koje se stiču medijskom i informacijskom pismenošću su važne u savremenom dobu

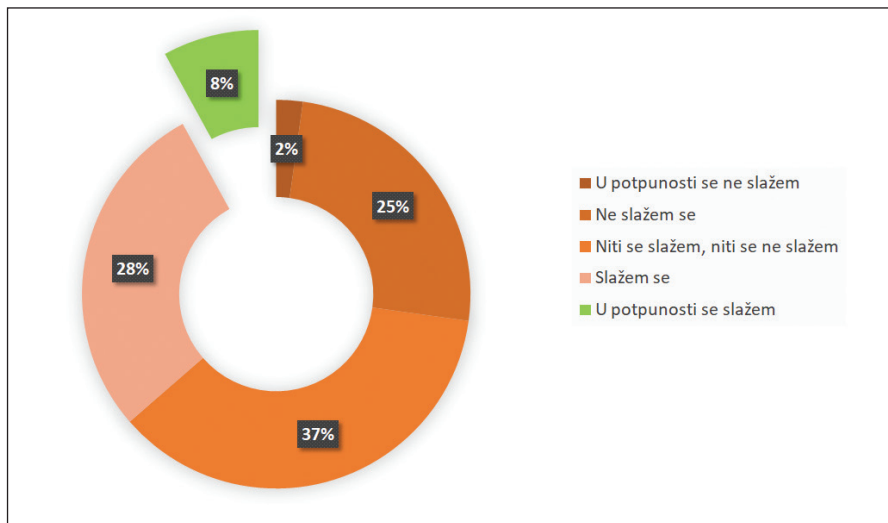

Ovakvi stavovi nastavnika pokazuju dominantno njihovo (intuitivno) prepoznavanje važnosti funkcionalne pismenosti, u koju spada i medijska i informacijska pismenost, kao kompetencije za XXI. stoljeće. U ovom kontekstu moguće je u budućim zagovaračkim aktivnostima prema nadležnim institucijama (prvenstveno ministarstvima obrazovanja) koristiti ovaj stav nastavnika za promociju, zagovaranje i lobiranje važnosti medijske i informacijske pismenosti u kontekstu smanjenja procenta funkcionalne pismenosti kod učenika u Bosni i Hercegovini.

Što se tiče zastupljenosti sadržaja u vezi informacijske i medijske pismenosti u okviru različitih nastavnih predmeta, približan je broj

ispitanika koji smatraju da su ti sadržaji dovoljno zastupljeni (36%), iako je svega 8% ispitanika koji se u potpunosti slažu sa ovim stavom, onih koji nisu sigurni u vezi s time (36.1%), dok je onih koji smatraju da nisu dovoljno zastupljeni 27%.

Grafikon 6. Medijska i informacijska pismenost dovoljno je zastupljena u sadržajima različitih nastavnih predmeta

I ovdje bi bilo značajno u budućim istraživanjima razgovarati sa nastavnicima o tome koje sadržaje smatraju dovoljno zastupljenim i na koji način, budući da su diskusije tokom radionica sa nastavnicima pokazale, naprimjer, kako nastavnici smatraju *da su sadržaji medijske i informacijske pismenosti značajan dio nastave iz predmeta informatika*, iako su kasnije priznali da su *oni zastupljeni u veoma malom udjelu u odnosu na, recimo, programiranje, itd.*

Također, broj časova na kojima se obrađuju sadržaji medijske i informacijske pismenosti bi bilo značajno analizirati, budući da sadržaji kao prijedlog nastavnih jedinica mogu biti dovoljno zastupljeni u nastavnim planovima i programima, ali je broj časova za njihovo predstavljanje na odgovarajući način učenicima nedovoljan (što je jedan od stavova koji smo čuli na radionicama). Naposljetku, ako medijsku i informacijsku

pismenost promatramo iz vizure kros-kurikularne kompetencije, a ne nastavnog predmeta, onda bi fokus naše pažnje trebao biti na učenicima, a ne na sadržaju. Drugim riječima, važnije bi bilo postaviti precizne ishode učenja/kompetencije koje učenici stiču učenjem o medijskoj i informacijskoj pismenosti, kako bi se na osnovu tih ishoda učenja mogle na kraju programa (završen razred, završen određeni ciklus obrazovanja) mogle procjenjivati postignute kompetencije učenika, a ne samo voditi računa o tome da se za podučavanje medijske i informacijske pismenosti kreiraju sadržaji koji se poslije „ispredaju“ učenicima. Ovo je posebno važno u kontekstu medijske i informacijske pismenosti kao kompetencije koja podržava i razvija kritičko mišljenje i funkcionalnu pismenost, budući da se oni (i kritičko mišljenje i funkcionalna pismenost) ne stiču i razvijaju sadržajem, nego pristupom i metodama.

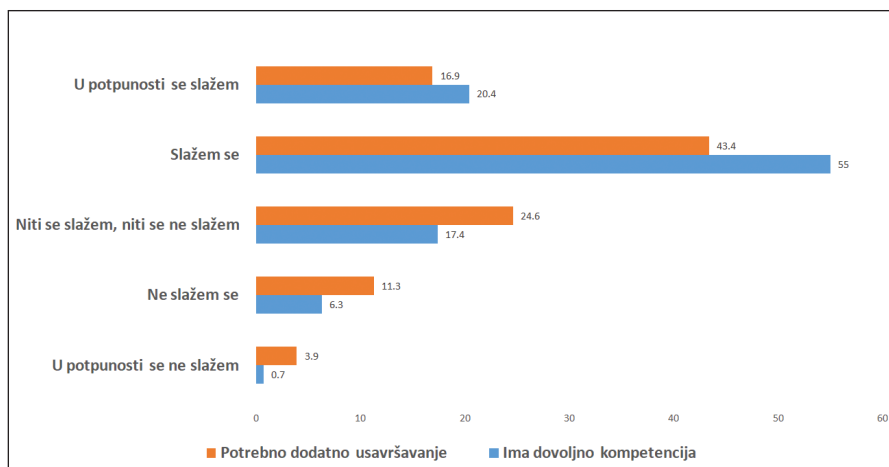
Kada govorimo o opremljenosti škola, odnosno o dostatnosti tehničkih uvjeta i pretpostavki za realizaciju sadržaja vezanih za medijsku i informacijsku pismenost, uočavamo da se 33.3% respondenata u potpunosti slaže sa stavom da škola u kojoj rade ima zadovoljavajuću tehničku opremu i uvjete rada za realiziranje sadržaja vezanih za MiP. 40.7% ispitanih nastavnika se slaže sa ovom konstatacijom, dok se s njima ne slaže 10.6% ispitanika, koji smatraju da oprema i uvjeti rada nisu zadovoljavajući za realizaciju sadržaja vezanih za MiP. Ukupno 15.4% ispitanika nije sigurno u vezi sa procjenom materijalno-tehničkih uvjeta za realizaciju sadržaja vezanih za medijsku i informacijsku pismenost u njihovim školama, što nas dovodi do konstatacije da svako četvrti nastavnik i/ili bibliotekar (26%) smatra da uvjeti za realiziranje ovih nastavnih sadržaja nisu dostatni.

Ovo se može smatrati pozitivnim pokazateljem, budući da, ako je suditi po iskazima nastavnika, osim dobre volje obrazovnih vlasti i spremnosti i kompetencijama nastavnika da medijsku i informacijsku pismenost inkorporiraju šire i ozbiljnije u formalno obrazovanje, većih investicija ne mora biti. Ovaj argument izuzetno je značajan upravo u kontekstu zagovaranja medijske i informacijske pismenosti kod obrazovnih vlasti, budući da je jedan od najčešćih argumenata s njihove strane da reforma obrazovnih programa traži i značajnije investicije u resurse, posebno materijalno-tehničke, što ovdje, barem prema samoiskazu nastavnika i bibliotekara, nije slučaj.

Prema samoiskazima ispitanika, njih čak 75% smatra se dovoljno kompetentnim u metodičkom i didaktičkom pogledu za podučavanje medijske i informacijske pismenosti u okviru predmeta koje predaju. Svega 10.3% ispitanika smatra da nisu dovoljno metodički i didaktički kompetentni za podučavanje medijske i informacijske pismenosti, a 17.3 % ispitanika iskazuje neutralan stav u vezi svojih didaktičko-metodičkih kompetencija za podučavanje medijske i informacijske pismenosti. S druge strane, kada je riječ o dodatnom stručnom usavršavanju za podučavanje medijske i informacijske pismenosti u okviru predmeta koji predaju, 61% ispitanika iskazuje potrebu za njime, 24.6% ima neutralan stav, te 15.2% smatra da im nije potrebno dodatno stručno usavršavanje.

Grafikon 7. Stupci poređenja prema odgovorima u odnosu na samopercipiranu dostatnost kompetencija i potrebnosti dodatnog usavršavanja u području MiP-a (%)

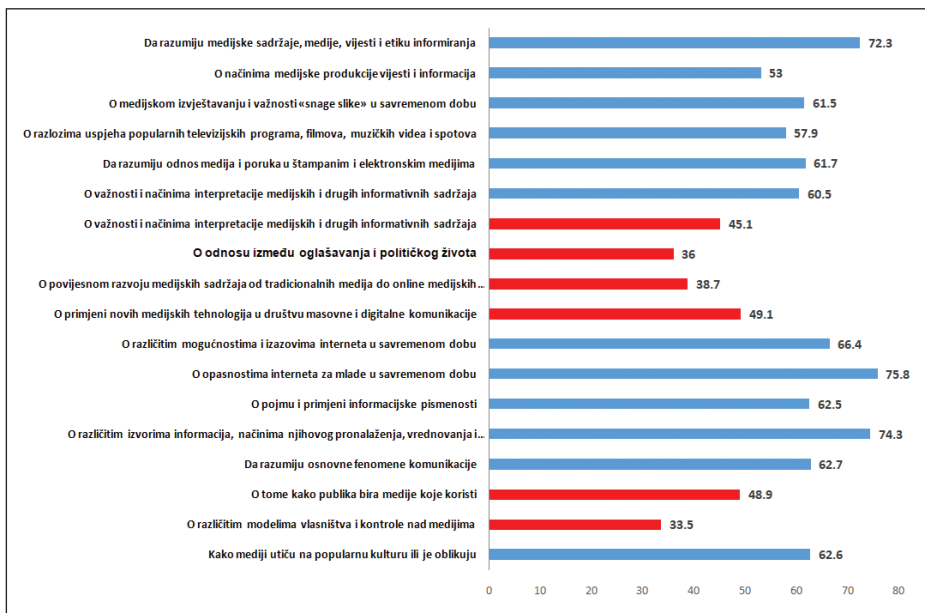
Zanimljivo je također istaći da se nastavnici u svojim stavovima o kompetencijama u metodičkom i didaktičkom pogledu za podučavanje medijske i informacijske pismenosti u okviru predmeta koje predaju razlikuju u odnosu na starosnu dob, tako mlađi nastavnici češće iskazuju da su kompetentni (do 44 godine starosti), dok oni nešto stariji od 45 do 65 godina starosti češće iskazuju potrebu za dodatnim usavršavanjima.

Također, odgovor na pitanje o samopercipiranoj kompetentnosti nastavnika moguće je povezati i sa 83.4% nastavnika koji su kazali kako poznaju koncept medijske i informacijske pismenosti, ali značajno manji broj njih smatra da može podučavati učenike razumijevanju medijske i informacijske pismenosti, dok je prethodno 61% njih reklo da im za to treba dodatno usavršavanje. Jasno je, dakle, da nastavnici načelno poznaju koncept, ali ipak se jednak broj njih koji to tvrdi ne smatra dovoljno kompetentnim za podučavanje samog koncepta i treba dodatnu edukaciju.

Primjetno je da se više od polovine ispitanika očitivalo da mogu podučavati učenike: kako da razumiju medijske sadržaje, medije, vijesti i etiku informiranja (70.9%), o načinima medijske produkcije vijesti i informiranja (51.2%), o medijskom izvještavanju i važnosti vizualnog predočavanja informacija (60.1%), o razlozima uspjeha popularnih televizijskih programa, filmova, muzičkih videa i spotova (56.5%), kako da razumiju odnos medija i poruka u štampanim i elektronskim medijima (60.3%), o važnosti i načinima interpretacije medijskih i drugih informativnih sadržaja (60.1%), o različitim mogućnostima i izazovima interneta u savremenom dobu (64.6%), o opasnostima interneta za mlade u savremenom dobu (73,8%), o pojmu i primjeni informacijske pismenosti (61.3%), o različitim izvorima informacija, načinima njihovog pronalazjenja, vrednovanja i korištenja za stjecanje znanja (72.9 %), kako da razumiju osnovne fenomene komunikacije (60.6%) i kako mediji utiču na popularnu kulturu ili je oblikuju (61.6%).

S druge strane, više od polovine ispitanika ukupno je imalo neutralan stav ili se izjasnilo da ne mogu podučavati učenike: o važnostima i načinima interpretacije medijskih i drugih informativnih sadržaja (45.1%), o odnosu između oglašavanja i političkog života (36%), o povijesnom razvoju medijskih sadržaja od tradicionalnih medija do online medijskih tehnologija (38.7%), o primjeni novih medijskih tehnologija u društvu masovne i digitalne komunikacije (49.1%), o tome kako publika bira medije koje koristi (48.9%), te o različitim modelima vlasništva i kontrole nad medijima (33.5%).

Grafikon 8. Samopercepcija kompetentnosti i spremnosti za podučavanje sadržaja medijske i informacijske pismenosti, Mogu podučavati učenike kako... (modaliteti: slažem se i u potpunosti se slažem; %)

Iz navedenih odgovora jasno je da nastavnici ipak uočavaju nedostatke u svojim kompetencijama kad je riječ o podučavanju određenih sadržaja iz oblasti medijske i informacijske pismenosti, te je posebno na ove dijelove sadržaja potrebno obratiti dodatnu pažnju kod podučavanja nastavnika za rad s učenicima, u nekim budućim edukacijama. No, također, budući da je u ovom našem istraživanju akcenat bio na samoprocjeni, odnosno samopercepciji nastavnika, bilo bi važno u budućim istraživanjima utvrditi i stvarnu spremnost, odnosno osposobljenost nastavnika da podučavaju učenike iz navedenih tema, jer činjenica da oni smatraju da mogu podučavati nečemu nije istovremeno i garant stvarne sposobnosti.

5. Zaključna razmatranja i preporuke

Sumiranjem stavova nastavnika u obrazovnim institucijama (osnovnim i srednjim školama) o medijskoj i informacijskoj pismenosti, mogli bismo reći da nastavnici smatraju:

- Da je medijska i informacijska pismenost važna kompetencija za život u savremenom dobu.
- Da medijska i informacijska pismenost podstiče kritičko mišljenje, a time i funkcionalnu pismenost.
- Da oni poznaju sam koncept medijske i informacijske pismenosti, ali u pogledu podučavanja učenika ipak trebaju dodatnu edukaciju, posebno iz nekih specifičnih segmenata medijske i informacijske pismenosti (kao što su: odnos između oglašavanja i političkog života, povijesni razvoju medijskih sadržaja od tradicionalnih medija do online medijskih tehnologija, primjena novih medijskih tehnologija u društvu masovne i digitalne komunikacije, kako publika bira medije koje koristi, kao i različiti modeli vlasništva i kontrole nad medijima).
- Da medijska i informacijska pismenost treba biti dio postojećih predmeta, a ne zaseban predmet, odnosno, vide je kao način podučavanja kompetencijama, ne sadržaju.
- Da se, u određenoj mjeri, sadržaji iz oblasti medijske i informacijske pismenosti već izučavaju u školama, ali često ne na način koji bi imao poželjan ishod učenja za učenike.
- Da škole imaju tehničko-tehnološke kapacitete za podučavanje medijske i informacijske pismenosti, što znači da posebna investiranja u opremu i uvjete rada u učionicama za ovu oblast nisu neophodna.

- Da je medijsku i informacijsku pismenost moguće podučavati kroz formalno obrazovanje (u nastavi) i neformalno (u vannastavnim aktivnostima).

Iz navedenog bismo mogli zaključiti kako nastavnici razumiju značaj i važnost medijske i informacijske pismenosti; smatraju kako je ona važna za učenike, u pogledu razvijanja njihovih kompetencija kritičkog mišljenja i participacije u savremenom društvu i životu; imaju spremnost za implementaciju sadržaja iz medijske i informacijske pismenosti u okviru svog rada u nastavi (štaviše, neki od njih to već i rade unutar svojih predmeta), te se smatraju dijelom osposobljenim za podučavanje iz medijske i informacijske pismenosti, ali trebaju dodatnu edukaciju i produbljivanje znanja, vještina i didaktičko-metodičkih pristupa u ovoj oblasti.

Kada je riječ o preporukama za dalje istraživanje i razvijanje politika i strategija razvoja medijske i informacijske pismenosti u formalnom obrazovanju (osnovnim i srednjim školama), možemo reći da je potrebno:

- Detaljnija, dubinska istraživanja kako nastavnici razumiju pojam medijske i informacijske pismenosti (fokus grupe), te njihovo dodatno educiranje o samom konceptu, odnosno savremenom pristupu razumijevanju medijske i informacijske pismenosti.
- Konkretna analiza stvarne osposobljenosti nastavnika da podučavaju učenike iz oblasti medijske i informacijske pismenosti, budući da to što nastavnici smatraju da mogu podučavati nije istovremeno i garant njihove stvarne sposobnosti.
- Podsticanje diskusije s nastavnicima o razvijanju kritičkih kompetencija u okviru formalnog obrazovanja, te o načinima kako bi se u tom kontekstu moglo uvezati, odnosno uklopiti podučavanje medijske i informacijske pismenosti.
- Zagovaranje većeg prisustva medijske i informacijske pismenosti u formalnom obrazovanju, kao „alata“ ili kompetencije koja doprinosi

i podržava kritičko mišljenje kao važnu kompetenciju građanskog odgoja i obrazovanja.

- Zagovaranje šire debate o tome da li naš obrazovni sistem uopće prepoznaje kritičko mišljenje kao vrijednu kompetenciju mladih ljudi, te za reformiranje obrazovnih praksi koje bi podržavale upravo takav način rada s učenicima u školama.
- Razvijanje koncepta medijske i informacijske pismenosti kao kroskurikularne kompetencije (ne nužno zasebnog nastavnog predmeta) za čije bi razvijanje kod učenika fokus bio upravo na njima, učenicima, a ne na sadržaju. U ovom kontekstu važno je definiranje ishoda učenja/kompetencija koje učenici treba da stiču učenjem o medijskoj i informacijskoj pismenosti, kako bi se na osnovu tih ishoda učenja mogle na kraju programa (završen razred, završen određeni ciklus obrazovanja) mogle procjenjivati postignute kompetencije učenika.
- Razvijanje programa edukacije nastavnika iz oblasti medijske i informacijske pismenosti, ali i inovativnih metoda podučavanja u ovoj oblasti.
- Razvijanje konkretnih didaktičkih i metodičkih pristupa u podučavanju medijske i informacijske pismenosti.
- Dodatno stručno usavršavanje nastavnika posebno u oblastima u kojima su i sami uočili svoje slabosti, odnosno nedostatke u sposobnosti za podučavanje učenika.

Da bi se medijska i informacijska pismenost efikasno i efektivno počela primjenjivati u obrazovnom sistemu i da bi se učenike uspješno podučavalo medijskoj i informacijskoj pismenosti, nužno je najprije osposobiti nastavnike za podučavanje temama i primjenu savremenih metoda u nastavi iz ove oblasti, ali i obrazovni sistem prilagoditi novom digitalnom okruženju, potrebama i navikama učenika i društva. Kvalitetan sadržaj,

savremene metode i pristupi, osposobljeni kadrovi i spremnost nastavnika i učenika za edukaciju u ovoj oblasti, nužni su koraci za uspješnu primjenu medijske i informacijske pismenosti u formalnom obrazovanju u Bosni i Hercegovini.

Literatura:

Amer, K., Noujaim, J. & Amer, K., Barnett, E., Kos, P. (2019). *The Great Hack*. SAD.

Bartlett, J. (2018). *The People vs Tech: How the internet is killing democracy (and how we save it)*. London. Ebury Press.

Bostrom, N. (2014). *Superintelligence: Paths, Dangers, Strategies*. Oxford: Oxford University Press.

Brites M.J, Gerrard A., Contreras-Pulido P., Jaramillo-Dent D (2019). *Teachers and Media Literacy improvements: the relevance of specific training*. Proceedings of INTED2019 Conference, 1909-1914.

Car V., ur. (2015). *Medijska pismenost - preduvjet za odgovorne medije*. Zbornik radova sa 5. regionalne znanstvene konferencije "Vjerodostojnost medija", Sarajevo: Fakultet političkih nauka.

Crnogorac V., ur. (2016). *Medijska i informaciona pismenost u društvu znanja i biblioteke: zbornik radova sa međunarodne naučne konferencije Medijska i informaciona pismenost u društvu znanja i biblioteke*. Beograd: Bibliotekarsko društvo Srbije.

Češi M., Barbaroša-Šikić M. (2008). *Jezik, književnost i mediji u nastavi hrvatskoga jezika: suvremeni pristupi poučavanju u osnovnim i srednjim školama*. Jastebarsko: Naklada Slap; Zagreb: Agencija za odgoj i obrazovanje.

Deklaracija o značaju medijske i informacijske pismenosti u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, Sarajevo, 28.1.2019. dostupna na: http://fpn.unsa.ba/b/wp-content/uploads/2019/06/Deklaracija-o-znacaju-MIP-u-BiH_final_310119.pdf

Dizdar S., Turčilo L., Rašidović B.E., Hajdarpašić (2012). *Informacijska pismenost: smjernice za razvoj inovativnih mrežnih modula*. Sarajevo. Univerzitet u Sarajevu.

Erdem, C., & Erişti, B. (2018). *Paving the Way for Media Literacy Instruction in Preservice Teacher Education: Prospective Teachers' Levels of Media Literacy Skills*. International Journal of Instruction, 11(4), 795-810.

Fedorov A, Friesem E. (2015). *Soviet Cineclubs: Baranov's Film/Media Education Model*. Journal of Media Literacy Education, 7(2), 12 – 22.

Frau-Meigs, D. (2012). *Transliteracy as the New Research Horizon for Media and Information Literacy*. Medijske studije, Vol 3, No 6, 14-27.

French, S. D., & Campbell, J. (2019). *Media Literacy and American Education: An Exploration with Détournement*. Journal of Media Literacy Education, 11(1), 75–96. doi: 10.23860/jmle-2019-11-1-4

Gómez P, Brunner M., Ocaña B., Estables M. (2016). *Competencies and media literacy in Primary*. Prisma Social: Revista de Investigacion Social, N° Especial 1, 311-337.

Grizzle, A., Torras Calvo, M. (2013). *Media and Information Literacy Policy and Strategy Guidelines*. United Nations Educational.

Hadžialić S. (2018). *Medijska pismenost vs. političke manipulacije*. Travnik: Internacionalni univerzitet.

Halilović K., Korać H., Udovičić R. (2017). *Media Literacy and Education needs of journalists and the public in Bosnia and Herzegovina*. Media Initiatives, Bosnia and Herzegovina

Hattani, A.H. (2019). *Media Literacy Education in Secondary School: Teachers' Attitudes*. Journal of Media Research, vol. 12, Issue 1 (33), 5-27.

Hibert, M. (2018). *Digitalni odrast i postdigitalna dobra: kritičko bibliotekarstvo, disruptivni mediji i taktičko obrazovanje*. Zagreb. Multimedijalni institut i Institut za političku ekologiju.

Hodžić S., Petković B., Bašić Hrvatinić S. (2019). *Medijska i informacijska pismenost u Bosni i Hercegovini: brojne inicijative civilnog sektora i nedostatak javnih politika*. Sarajevo: Fondacija za razvoj medija i civilnog društva Mediacentar.

Ibrahimbegović-Tihak V., ur. (2015). *Medijska pismenost u digitalnom dobu*. Sarajevo: Internews u BiH.

Ingvaldsen S., Oberg D., ed. (2017). *Media and Information Literacy in Higher Education: Educating the Educators*. Chandos Publishing.

Leaning, M (2019). *An Approach to Digital Literacy through the Integration of Media and Information Literacy*. u "Critical Perspectives on Digital Literacies: Creating a Path Forward", edited by Hiller A. Spires (North Carolina State University, USA).

Mlinarević I., Stanić I., Zadravec T. (2015). *Primjena informacijske i komunikacijske tehnologije u odgojnoobrazovnom sustavu kao polazište nastavi usmjerenoj na učenika u osnovnim i srednjim školama*. Glasnik Društva knjižničarstva Slavonije i Baranje, Godina XIX, broj 1-2, str. 47-60.

Novković-Cvetković i sar. (2018). *Media and Information Literacy - the Basis for Applying Digital Technologies in Teaching from the Discourse of Educational Needs of Teachers*. Croatian Journal of Education Vol.20; No.4/2018, pages: 1089-1114.

Rašević, D. (2014). *Medijska kultura i medijska pismenosti*. Banja Luka: Udruženje sociologa Banja Luka.

Rašević, D. (2017). *Nove vrijednosti i orijentacije konceptualnog okvira medijske pismenosti*, u: Mišo Kulić (ur.), *Zbornik radova sa Naučnog skupa: Nauka i stvarnost*, Filozofski fakultet, Pale, str. 381-403.

Rees, M. (2018). *On the Future Prospects for Humanity*. Princeton & Oxford. Princeton University Press.

Rek, M (2019). *Media Education in Slovene Preschools: A Review of Four Studies*. CEPS Journal, Vol.9, No1

Share, J (2017). *Preparing educators to teach critical media literacy*. The SoJo Journal, Vol 3(2), 2017, 15-33.

Šuta-Hibert, M., ur. (2017). *Prevenција vršnjačkog i rodno-zasnovanog nasilja u školi: Jačanje partnerstva nastavnika i roditelja*. Sarajevo: TPO FONDACIJA.

Tajić L. (2013). *Medijska pismenost u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Internews u BiH.

The Economist (06.05.2017.) The world's most valuable resource is no longer oil, but data: The data economy demands a new approach to antitrust rules. Dostupno na: <https://www.economist.com/leaders/2017/05/06/the-worlds-most-valuable-resource-is-no-longer-oil-but-data>

Trninić, Dragana. (2017). *Konceptualni okvir medijske pismenosti*, Udruženje za filozofiju i društvenu misao, Banja Luka.

Turčilo L., Buljubašić B. (2017.). *Mediji i shrinking space u BiH*. Sarajevo: Heinrich Boll Stiftung.

Turčilo L., Osmić A., Žiga, J (2017). *Mladi, politika i mediji : priručnik za razvijanje političke i medijske pismenosti mladih*. Sarajevo: Friedrich-Ebert-Stiftung.

Vajzović E., Džihana A., Hibert M., Ibrahimbegović-Tihak V., Bakić S., Kulenović F. (2018). *Pregledna studija o politikama i strategijama medijske i informacijske pismenosti u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka.

Vajzović, E. (2017). Informacijsko društvo i demokratija: građanska pismenost za digitalno doba. U D. V. Nedeljković & D. Pralica (Authors), *Digitalne medijske tehnologije i društveno-obrazovne promene* 7 (pp. 268-278). Novi Sad: Filozofski fakultet, Odsjek za medijske studije. UDC 321.7:004.738.

Vrkić-Dimić, J. (2014). *Suvremeni oblici pismenosti*. Zadar, Šk. vjesn. 63, 3, 381-394.

Wilson, C., Grizzle, A., Tuazon, R., Akyempong, K., Cheung, C.K.. (2015). *Medijska i informaciona pismenost: Program obuke nastavnika*. Nacionalna biblioteka Crne Gore "Đurđe Crnojević".

Zgrabljić-Rotar, N. ur. (2005). *Medijska pismenost i civilno društvo*. Sarajevo: Media centar.

Zindović-Vukadinović G., Novaković M. (2001). *Pars pro toto: medijska pismenost za nastavnike osnovnih škola*. Beograd: Centar za audiovizuelne medije - Medija fokus.

ETIKA I PRAVO U CYBER-PROSTORU

FATIMA MAHMUTĆEHAJIĆ¹

VEDAD SILAJDŽIĆ²

Ekonomski fakultet Univerziteta u Sarajevu

Katedra za poslovno pravo

Sažetak: Izuzetno brze promjene tehnologije ne dopuštaju nametanje određenih zakona u cyber-prostoru. To je razlog zašto mnoge organizacije danas predlažu i zagovaraju globalnu koordinaciju pravnih rješenja. Cilj ovog rada je prikazati da pouzdanost ili povjerenje kao društveni kapital dobivaju nove sadržaje i značenja s intenziviranjem poslovanja preko interneta, što znači da pravna etika postaje integralni dio te cjeline. Kolonizaciju cyber-prostora podstiču i tehnologija i izazovi poslovanja. Tehnologija je istodobno i prijetnja i rješenje, zato što, s jedne strane, nameće izazove postojećim pravnim i regulatornim sistemima, ali uz to nudi i rješenja za mnoge od tih prijetnji, uključujući sigurnost, integritet i autentičnost, s druge strane. Polazna pretpostavka ovog rada je da je moguće je govoriti samo o optimalnoj razini upravljanja, pa tako i o pouzdanosti i sigurnosti u cyber-prostoru. Optimalna razina upravljanja znači sposobnost interesno-uticajnih skupina u cyber-prostoru da odvrte i/ili spriječe različita *mala fide* ponašanja. To pretpostavlja cjelovite uvide u klasične etičke teorije, kao deontološke i kao teleološke, koje primaju nove sadržaje. Zato je cyber-etika neizbježni sadržaj prakse i teorije poslovnog prava koji nastaju u okviru proširenja politike, ekonomije i kulture u cyber-prostor.

Ključne riječi: poslovanje, pravo, etika, cyber-prostor

---

¹ fatima.mahmutcehajic@efsa.unsa.ba

² vedad.silajdzic@efsa.unsa.ba

ETHICS AND LAW IN CYBERSPACE

Abstract: Extremely rapid changes in technology prevent the imposition of certain laws in cyberspace. This is the reason why many organisations nowadays propose and advocate for global coordination of legal solutions. The goal of this paper is to demonstrate that reliability and trust, as social capital, are acquiring new contents and significance with the intensification of business activity on the Internet, which means that legal ethics must become an integral part of this domain. Colonisation of cyberspace is driven by both technology and business challenges. Technology is simultaneously a threat and a solution, because on the one hand it challenges the existing legal and regulatory systems, while on the other it offers solutions to many of those threats, including security, integrity and authenticity. The initial premise of this paper is that we can talk only about the optimal level of management and, therefore, reliability and security in cyberspace. An optimal level of management implies the ability of influential interest groups in cyberspace to divert and/or prevent various forms of mala fide behaviour. This implies a thorough review of classical ethical theories, both deontological and teleological, which are acquiring new contents. This is why cyber ethics is an inevitable content of the theory and practice of business law that is evolving within the framework of expansion of politics, economy and culture into cyberspace.

Key words: business, law, ethics, cyberspace

Uvod

U vremenu kraćem od dvije decenije internetska mreža je obuhvatila gotovo cijeli svijet. Njeni su korisnici, direktno ili posredno, postali ljudi u broju većem od četiri milijarde (Internet World Statistic, 2019). Tako je prostor politike, kulture i ekonomije proširen i temeljito preoblikovan. Iako zadržava svoja teorijska i praktična utemeljenja iz prethodnih stoljeća, pravo u vremenu interneta također prima i nove sadržaje i stoji pred novim izazovima. Ti su izazovi prije svega tehnološki i teoretski, ali i etički. Granice tradicionalnog prava su bitno promijenjene. Od pravnika se očekuju i teoretski i praktični odgovori na brojna pitanja u tim novim i mijenjajućim okolnostima. Teorija prava uključuje pitanja i odgovore o etičkoj zasnovanosti i etičkim posljedicama ljudskog djelovanja. Sva ta pitanja ostaju i u cyber-prostoru, ali dobivaju i brojne nove i do sada nepoznate sadržaje.

Moguće je govoriti o četiri općenita područja koja se tiču novih sadržaja u pravu i izazova čije je rješavanje neodvojivo od pitanja o budućnosti svijeta – (1) kontrola sadržaja i slobode govora; (2) intelektualno vlasništvo; (3) privatnost i (4) sigurnost. Ta su pitanja i pravna, u užem značenju tog pojma, i etička, u općenitom značenju. Na taj se način pitanje o odnosu prava i etike postavlja iznova s obzirom na proširenje granica života u cyber-prostor.

Kako je to vidljivo na prvi pogled, četiri navedena područja su prisutna kao pravna pitanja kroz cijelu historiju. Njihovo rješavanje s obzirom na prisutnost u cyber-prostoru zahtijeva pristupe koji se razlikuju od tradicionalnih. Shvatanje i određivanje granica tradicionalnih pristupa uključuje domete nacionalnih jurisdikcija, što znači i prihvatanje nemogućnosti njihove zatvorenosti. Posljedica toga je nužnost međunarodne regulacije. Pravna etika tako ima ta oba stupnja – nacionalni i međunarodni. U cyber-prostoru i jedno i drugo prima nove granice, pa je moguće govoriti o pravu i pravnoj etici u granicama cyber-prostora.

Etiske vrijednosti u digitalnim granicama

Etika prava je pojam koji nije moguće jednoznačno odrediti na način kako većina istraživača pristupa području svojih razmatranja. Za takav stav moguće je navesti dva očita razloga. Prvi je da sam pojam prava nije jednostavno odrediti. Da je to tako, jasno pokazuje mnoštvo definicija i opisa prava kao i sve veći broj pravnih disciplina. Sličan je slučaj i s etikom. Nije moguće navesti jedan opis ili definiciju etike, a da to ne ograniči istraživača u njegovoj namjeri da da otvoren i pouzdan prikaz svog predmeta.

Etika je nazivana i moralnom filozofijom. Ona je zaokupljena onim što je moralno dobro i loše, ispravno i neispravno. Njeno glavno područje je dvostruki zadatak – (1) metaetika koja analizira značenje i prirodu normativnih moralnih sadržaja u ljudskom djelovanju, pa i jezik i korištenje različitih metoda za podršku moralnom prosuđivanju; i (2) normativna etika, koja procjenjuje te elemente i metode razvijanjem kriterija za opravdavajuća pravila i prosuđivanja dobrog i ispravnog, te njihovog predstavljanja, analiziranja i podržavanja (The New Encyclopædia Britannica 1985: 578-579).

U disciplini “etika prava” navedeno pitanje je znatno složenije, jer je riječ o odnosu dva područja – etici u pravu i pravu u etici. U svim razmatranjima te vrste etika kao složeno filozofijsko područje prima oblik primijenjene discipline (više o odnosu etike u općem značenju pojma i primijenjene etike vidjeti u The Cambridge Dictionary of Philosophy 2006: 284-289). Moderni uvjeti života su primijenjenoj etici nametnuli nove pretpostavke i okvir, a naročito nakon uspostavljanja i razvoja cyber-prostora.

Govoriti o pravu znači govoriti o dužnosti: gdje je dužnost tu je i pravo, i obrnuto – gdje je pravo tu je i dužnost. Pravna teorija je nemoguća bez te dihotomije prava i dužnosti. Zato je važno tu nemogućnost potvrditi i na mikro i na makro planu, u tradicionalnim uvjetima života i u okolnostima koje određuje cyber-doba.

I dužnost i pravo kao dihotomija imaju razlog i svrhu, što je od presudne važnosti za razumijevanje etike općenito, pa tako i njene primjene u pravu. Za dužnost je moguće reći da je ona to što jest, jer čovjeku je svojstveno da odgovara na moralni imperativ. Uz to, kulturno pripadanje, sa svim njegovim običajima, normama i propisima, nameće svakom pojedincu *a priori* dužnosti. Te dužnosti mogu biti shvaćene i s obzirom na njihovu posljedicu kao teleološki određene. Tako je i s pravom. Neko pravo postoji jednostavno kao neosporiv sadržaj ljudske prirode, pa ne može biti mjereno na osnovi njegove posljedice. Postoji i pravo koje određuje njegova svrha.

Za izvršenje dužnosti te zaštitu ili realiziranje prava potrebno je mjerilo koje će biti primijenjeno u svim slučajevima. U takvoj primjeni bit će uvaženo nepovredivo i neizmjenjivo dostojanstvo pojedinca ali i osiguran najbolji mogući ishod odlučivanja i djelovanja. Cyber-prostor relativizira ili usložnjava određivanje i primjenu te orijentacije u vršenju dužnosti i postizanju prava (Johnson, D. G., 2001).

Svi oblici pojedinačnog i društvenog života kojima se bavi tradicionalno pravo ostaju i u cyber-prostoru. Tu su oni promijenjeni u pogledu dostupnosti, brzine, nepostojanja tradicionalnih granica, i tako dalje. Postavlja se pitanje da li je u tim promijenjenim okolnostima potrebno novo pravo i/ili nova pravna etika. Teoretičari prava su saglasni da ti novi oblici nisu potrebni, već da su nužne primjene i prilagođavanja poznatih pravnih i etičkih sadržaja novim okolnostima i izazovima u cyber-prostoru.

Internet kao najobuhvatnija mreža u cyber-prostoru uvećava moć pojedinca i skupine, i to u svim područjima života. Očuvanje i razvoj demokratskih principa zahtjeva i teoretsko i praktično suočavanje s tom novom realnošću, što znači štíćenje općeg dobra. Takvo štíćenje nije moguće bez „pripitomljavanja“ ili ograničavanja onih moći koje se javljaju kao uzrok neravnoteže. Zato je potreban razvoj, prilagođavanje i primjena zakona i drugih sredstava. Za nove okolnosti potrebna je i nova primijenjena etika. To ne znači, kako će se vidjeti, da opće etičke norme mogu biti izmijenjene. Nove okolnosti zahtijevaju nove uvide u načine njihove primjene i moguće posljedice etičkog i neetičkog djelovanja.

Na pitanje o regulacijskim faktorima u stvarnom i cyber-prostoru Larry Lessing iznosi slijedeći zaključak: „Kod, tržište, norme i pravo zajedno djeluju regulacijski u cyber-prostoru onako kako arhitektura, tržište, norme i pravo djeluju regulacijski u realnom prostoru“ (više u Lessing, 1998). Prema istom autoru, zakoni utječu na brzinu tehnoloških promjena, ali struktura softvera može učiniti čak i više u ograničavanju slobode (Lessing, 1997). To zapažanje da privatni kod može biti moćnija ograničavajuća sila nego javno pravo ima značajne posljedice. Korištenje tog koda kao surogata za pravo može značiti da će oni koji ga razvijaju i koriste u novim okolnostima zanemariti ili dovesti u pitanje neka javna dobra ili moralne vrijednosti koji su nekad bili zaštićeni pravom.

Nadalje, postoji opasnost da bi vlada mogla preuzeti regulaciju arhitekture cyber-prostora s ciljem da ga kontrolira. Ona bi mogla naložiti praćenje svih internetskih transakcija, pa tako povećati svoju sposobnost nadzora ili uvida svih interakcija u cyber-prostoru. U rukama privatnog ili javnog sektora arhitektura cyber-prostora može imati izuzetnu regulacijsku moć (Spinello, 2006: 8).

U zapažanjima Larryja Lessinga precizno su određeni odnosi klasičnih pravnih pristupa i promijenjenih uvjeta njihove primjene u cyber-prostoru. Upravo iz tog slijedi potreba jasnijeg određenja onih etičkih vrijednosti na kojima bi valjalo ustrajavati s obzirom na smanjene mogućnosti nadzora i primjene prava. To znači da bi krajnje ili najveće ljudsko dobro, napredovanje konkretnog sudionika u cyber-prostoru i drugih, trebalo imati proskriptivni oslonac koji služi kao osnova za oblikovanje zakona, razvoja društvenih ustanova ili reguliranje interneta. Iako privlačan i neosporiv, taj etički zahtjev nije jednostavno primijeniti u političkom djelovanju. Zato je uputno obratiti se načelima koji u obliku određenja ili etičkog poziva doprinose razumijevanju u rješavanju moralnih dilema (Spinello, 2006: 8-9).

Najproširenija uputa za rješavanje moralne dileme u svim okolnostima poznata je u zapadnoj kulturi kao Zlatno pravilo. „Sve, dakle, što želite da ljudi čine vama, to vi činite njima!“ (Matej, 7:12). Slično tome i druga verzija Kantovog kategoričkog imperativa također može biti oslonac za rješavanje moralne dileme. Ona glasi: „Čini tako da se uvijek prema

čovjeku odnosiš kao cilju, a nikada kao prema sredstvu“ (Kant 1959: 33). Ta opća pravila mogu biti ugrađena u regulacijske pristupe za sva područja života, jer uključuju urođenu i neosporivu potrebu svakog čovjeka, pa ih je zato moguće predstaviti u obliku pravila i/ili zakona. Jasno slijedi da su ona kao takva uključiva u sve regulacijske mogućnosti koda, tržišta, normi i prava u cyber-prostoru. Vrijednost čovjekovog napretka je krajnje ograničenje našem ponašanju u realnom i cyber-prostoru.

Uzme li se međunarodna zajednica kao najširi okvir korištenja i razvoja cyber-prostora s međusobnim utjecajima u oba smjera, odnos koda, tržišta, normi i prava s internetom na jednoj, i osnovnim moralnim vrijednostima na drugoj strani, neupitno je područje savremene teorije i prakse prava.

Navedenim etičkim pravilima nije moguće razriješiti sva pitanja u vezi s regulacijom u cyber-prostoru. Međutim, oslanjanje na etiku je nužno za sve one koji pišu programe ili formuliraju zakone za regulaciju cyber-prostora. Pisari koda moraju biti dovoljno odgovorni i razboriti da bi u novu arhitekturu cyber-prostora uključili strukture koje će zaštititi osnovne moralne vrijednosti, kakve su autonomija i privatnost.

Pitanje o uključenosti političke vlasti u nadzor i kontroliranje cyber-prostora mora biti razriješeno tako da osnovne moralne vrijednosti ne budu ugrožene. I regulatori se moraju upravljati prema visokim moralnim standardima, te uvažavati osnovne ljudske vrijednosti kakve su sloboda i privatnost.

Postoje različite teorije o razrješenju moralne dileme u slučaju donošenja odluke koja je osnovana na dužnosti ali čija posljedica nikada ne može biti isključena iz razmatranja. Svaka od tih teorija nam pomaže u kritičkom moralnom razmatranju koje nameću zamršene dileme u cyber-prostoru. Izbor jedne ili više teorija koje su osnova za donošenje odluka pretpostavlja uvid u njihove mogućnosti i ograničenja, te različite slučajeve u kojima jedna ima prednost u odnosu na drugu.

Važno je naglasiti da moderni etički okviri uključuju dvije široke kategorije. Prva kategorija je deontološka, a druga teleološka. Oba ova pojma su izvedena iz grčkog jezika, pri čemu je prvi povezan s *deon*, što znači “dužnost”, a drugi s *telos*, što znači “cilj” ili “svrha”.

U deontološkim teorijama se pretpostavlja da su djelovanja u sebi ispravna ili neispravna, pri čemu njihova ispravnost ili neispravnost nikako ne ovisi o posljedicama koje ona proizvode, pa tako ni o predvidljivim koristima. Prema teleološkim teorijama, ispravnost ili neispravnost nekog djela ovisi o tome da li ono dovodi ili ne dovodi do željenog cilja, kakav je, na primjer, sreća (Spinello, 2006:11). Dva najpoznatija oblika takvog pristupa su strukturirana u konzekvencijalizmu i utilitarijanizmu.

Deontološki pristup

Pođe li se od dužnosti kao kategorije koja je svojstvena i za svaku etiku i za svako pravo, onda je u etici prava moguće govoriti o deontološkom pristupu. Prema tome pristupu, čovjek unaprijed, u skladu sa svojom prirodom ima neupitnu dužnost da djeluje pravedno, pri čemu tu dužnost ne može osporiti nikakvo predviđanje posljedice, što sabire maksima: *Fiat justitia, ruat caelum*, što znači „Neka bude izvršena pravda, pa makar i nebesa pala“. Taj stav nameće, međutim, pitanje: Da li je čovjek, što u našem slučaju znači sudionik u razvoju i primjeni prava, sposoban svoja etička stanovišta mijenjati i usklađivati i s onim izazovima koje nameću promijenjene okolnosti života, pa tako i one u cyber-prostoru? Ili: Da li moralna dužnost koju određuje ljudska priroda ostaje ista bez obzira na sve promjene okolnosti pojedinačnog i društvenog života?

Kada se rješava određeno pravno pitanje, očekuje se da sudionici znaju unaprijed svoje dužnosti. To znači da je te dužnosti dao i opisao u obliku pravila, preporuka i postupaka neki autoritet, te da su ona kao takva raspoloživa svakome koga se tiču. Deontologijom se zove to cijelo područje u kojem su dužnosti polazna osnova pravnog pristupa, procedura i rješenja. Pravna pravila određuju i nameću prava i dužnosti i propisuju postupke za postizanje različitih ciljeva u teoriji i praksi. Svrha svega toga je upućivanje sudionika u određivanju pravno odgovarajućeg načina u vođenju postupka. Uz to, deontološka usmjerenost može biti podržana pravilima vođenja postupka, etičkim priručnicima, pravilima za karakteristične slučajeve, i tako dalje, koje usvajaju gotovo sva udruženja advokata i pravnika. To bez sumnje može biti smatrano kao pokušaj kodificiranja i predstavljanja osnovnih moralnih dužnosti pravnika.

Kada se kaže „pokušaj”, želi se naglasiti da očekivanja od deontološkog pristupa nisu i ne mogu biti ispunjena. Nema društvene realnosti koju bi bilo moguće pouzdano uokviriti u sistem pravila i teoretskih prognoza. Tradicionalno deontološko stanovište, kakvo se, na primjer, susreće u filozofiji Immanuela Kanta, ne oslanja se na kanonske tekstove u kojima su fiksirane dužnosti sudionika društvenih odnosa kojima se bave pravna teorija i praksa. U tome pristupu polazi se od stanovišta da svaki sudionik društvenih odnosa ima slobodnu volju i razumsku sposobnost da u svakoj okolnosti u kojoj se zatekne može donijeti ispravnu odluku o svojoj dužnosti. Tu postavku potvrđuje i uvid u pravne priručnike. U njima je jasno vidljivo da nema jednakih pristupa i rješenja. To znači da je deontološki moguće dati manje ili više pouzdan okvir ili usmjerenje za rješavanje pitanja s kojima se sudionik društvenih odnosa susreće (Milde, M. 2002:46).

Moguće je odrediti zajednički sadržaj velikog broja različitih deontoloških priručnika i pravila. U njima su pravnici, prije svega opominjani i podsticani na moralne dužnosti. Budući da je pitanje moralnih dužnosti općenit i teško odredljiv pojam u obliku propisa, u deontološkim priručnicima se nastoje odrediti standardi mimo kojih nije opravdano zasnivati i voditi pravne procedure. U drugim pravilima pravnici su upućivani na razmatranje stvarnih i mogućih posljedica svojih odluka i rješenja, pa čak i onih koje su samo vjerovatne, i to u svim slučajevima prije nego što odaberu i primjene način djelovanja.

Važno je pitanje kako se sudionici, u odnosima koje je potrebno regulirati na moralnoj osnovi, odnose prema deontološkom pristupu ili prema kodificiranju moralnih dužnosti. Michael Milde iznosi tvrdnju da je iz empirijskog materijala moguće izvesti zaključak da mnogi od tih sudionika nastoje svoje sporove razriješiti mimo deontoloških pravila (Milde, M. 2002:48). To nikako ne znači da se uključeni sudionici ne oslanjaju na deontološko određivanje svojih moralnih obaveza. Iz toga bi trebalo izvesti zaključak o ograničenosti deontološkog kodificiranja moralnih obaveza.

Prema tome, vidljiva je nejasnost u odnosu deontološkog pristupa i etike. Otklanjanje takve nejasnoće zahtjeva prošireni konceptijski okvir. Zato bi trebalo općenito razmotriti deontološki pristup etici.

Takvim bi se razmatranjem, pretpostavljamo došlo do odgovora o mogućnosti utemeljenja pravne etike u kodificiranim pravilima. Oboje, i deontološki pristup etici i utemeljenje pravne etike u kodificiranim pravilima, pokazuje ili ima i neke neodredljive sadržaje. Upravo ti sadržaji presudno utječu na ograničenja deontološkog pristupa.

Deontološki pristup se uvijek tiče različitih dužnosti, koje nikada nisu samo u horizontalnom odnosu. Neke od njih su manje a neke više važne. Moguće je govoriti o dužnostima koje su u sukobu. Uzme li se da su neke dužnosti apsolutni ili kategorički imperativi, već spomenuta hijerarhija dužnosti uključuje i potrebu rješavanja njihovog sukoba (Kubasek, Brennan, Browne, 1999: 175).

To je moguće prikazati na posljedici prihvatanja Kantovog stava da je kategorička dužnost čovjeka da kaže istinu. Ako je taj koji tu dužnost prihvata u prilici da treba odgovoriti mogućem ubici o tome šta zna o mogućoj žrtvi, te da na taj način pomogne u ugrožavanju života, časti ili imetka žrtve, potčinjavanjem ovom kategoričkom imperativu da kaže istinu, pitanje je: Šta je preče – kazati istinu ili zaštititi život, čast i imetak drugog čovjeka?

Odgovor na netom postavljeno pitanje pretpostavlja određenje prednosti jedne dužnosti nad drugom. Dužnost je reći istinu kao što je i zaštita života, časti i imetka drugog čovjeka. Kako odrediti prednost jedne od njih? Nema odgovora bez uzimanja u obzir posljedica davanja prednosti jednoj dužnosti nad drugom. To znači da treba predvidjeti njihove posljedice. Je li donositelju odluke na raspolaganju tačan proračun dvije moguće posljedice? Znači li da se on u tome mora obratiti i svome osjećanju? Ako na postavljena pitanja nije moguće dati pouzdan odgovor na osnovi proračuna, te da u brojnim prilikama oslanjanje mora biti na intuiciji, jasno je da ta vrsta neodređenosti postavlja granice deontološkom pristupu.

Prema tome jasno je da sukobljavajuće dužnosti relativiziraju deontološki pristup, što nikako ne znači da ga onemogućuju. Kodificiranje pravne etike nije moguće tako da budu obuhvaćeni svi slučajevi sukobljavajućih dužnosti. Nije namjera da dužnosti koje su kodificirane u stručnim etičkim kodeksima budu apsolutno kategoričke.

Prijedlozi u kodeksima i priručnicima su preporuke koje naznačavaju da bi onaj koji ih primjenjuje morao tražiti najbolji mogući ishod u određenim situacijama. To znači da bi pravnici trebali biti sposobni da smisle redosljed bavljenja sukobima koji nastaju iz suprotstavljenih direktiva: neke će biti kategoričnije a neke prilagodljivije od drugih.

Te mogućnosti deontološkog pristupa i njihova ograničenja koji se susreću u tradicionalnoj pravnoj teoriji i praksi prenijete su i u cyber-prostor. I tu postoje pitanja razrješavanja sukobljujućih dužnosti. Njihovo razrješavanje je, kako se to vidi iz prethodnih napomena, ograničeno, pa zato nije dovoljno za odgovor na pitanje: Kako razriješiti odnos etičkih zahtjeva i pravnog kodificiranja interakcija u cyber-prostoru? Empirijski i konceptualni dokazi nameću pravnicima obavezu traganja i za drugim oblicima moralnih uputa za naročito teške slučajeve (Milde, M. 2002:51).

Konzekvencijalizam i utilitarijanizam

U deontološkom pristupu moralne dužnosti su postavljene *a priori* u odnosu za svaki mogući slučaj za koji je potrebno naći pravni odgovor. Međutim, nijedan slučaj nije prost odnos prema jednom neizdiferenciranom predmetu. To znači da je potrebno rješavati pitanje u kojem postoji više predmeta ili pojava koji nisu jednakog pravnog značenja. Svako od njih ne odgovara jednaka dužnost.

Neodredljivost ili nesigurnost u određenju jedne dužnosti nad drugom kada su one u sukobu jasno ukazuje na nužnost okretanja pitanju o posljedici, i to s obzirom na njenu ukupnu moralnu vrijednost. Tako se deontološki pristup nadopunjuje ili zamjenjuje konceptom koji se uobičajeno u pravnoj teoriji i praksi naziva konzekvencijalizmom. To je, kako se i iz samog imena vidi, stanovište da normativna svojstva zavise jedino o posljedici. Taj opći pristup je primjenljiv na različitim razinama različitih normativnih svojstava različitih pojava. Najistaknutiji primjer tog je konzekvencijalizam o moralnoj ispravnosti djela, prema kojem određenje da li je neko djelo moralno ispravno ovisi jedino o posljedicama tog djela ili o nečem što je povezano s tim djelom, kao što je motiv iza tog

djela ili opće pravilo koje zahtjeva djela određene vrste (više u Stanford Encyclopedia of Philosophy, 2006).

Konzekvencijalistički pristup uzima, prema tome, u obzir posljedice djela, za razliku od deontološkog koji se osniva na postavci unaprijed određene dužnosti. Stroga primjena dužnosti kao kategoričkog imperativa znači da pravnog sudionika ne obavezuje pretpostavljena posljedica. On svoju odluku donosi na osnovi tog što je normirano kao njegova dužnost, pa je kao takvo u skladu sa njegovom prirodom u kojoj je razumno prosuđivanje osnova djelovanja. To znači da primjena dužnosti može imati za posljedicu ugrožavanje temeljnog prava.

Ako konzekvencijalistički pristup nije potpuna zamjena za deontološki, onda on može biti njegova važna nadopuna. Kada sudionik pravnog odlučivanja može s dovoljnom pouzdanošću pretpostaviti posljedicu nekog djelovanja kojom je ugroženo nečije pravo, što bi moglo biti izbjegnuto ili umanjeno uz žrtvovanje deontološki određene norme, opredijelit će se za onu odluku koja će omogućiti najbolji ili najmanje štetan ishod.

Deontološki i konzekvencijalistički pristup su nadopuna ili alternativa jedan drugome. Ako se odlučuje primijeniti konzekvencijalistički pristup, to znači da presuđuje procjena posljedice. Procjenu je moguće napraviti s većom ili manjom vjerovatnošću, pa će o tome ovisiti i pravna odluka: ako se sa sigurnošću može procijeniti posljedica koja je bolji ishod postupka, uz uvjet da se odustane od deontoloških dužnosti, razložno je donijeti upravo takvu odluku.

Najproširenija teleološka teorija je utilitarijanizam. U njoj je korisnost posljedice presudni faktor za donošenje odluka, pa je ona konzekvencijalistička. U skladu s tom teorijom, ispravno djelovanje unapređuje opće dobro. To opće dobro može biti opisano u pojmovima "korisnosti". Princip korisnosti je temelj moralnosti i krajnji kriterij ispravnosti i neispravnosti. Korisnost se odnosi na krajnju dobit koju daje neko djelovanje.

Prema William K. Frankeni, utilitarijanizam je stanovište da “jedino krajnje mjerilo ispravnosti, neispravnosti i obaveze jest princip korisnosti ili beneficije, što doslovno znači da moralni cilj koji treba postići u svemu što činimo je najveća moguća prevaga dobra nad zlom ili najmanja moguća prevaga zla nad dobrom” (više u Frankena, W. K. 1973). Prema tome, neko djelo ili ponašanje je ispravno ako proizvodi najveću ukupnu korist ili najmanji ukupni trošak, uz pretpostavku da sva druga rješenja nameću neke troškove.

S etičkog stanovišta, princip korisnosti nije bezuvjetno mjerilo. Nije prihvatljivo predviđanje najveće moguće koristi za pojedinca, pri čemu se zanemaruje ili isključuje činjenica da pojedinac ima položaj i veze u društvu te da njegova korist ne može proizvoditi štetu za druge.

Praktično, utilitarijanizam nameće donošenje moralnih odluka pomoću racionalne procjene objektivnih troškova i dobiti. U većini moralnih dilema na raspolaganju su različite mogućnosti djelovanja. Čim su te različite mogućnosti određene i razvrstane, svaka od njih je ocjenjivana u pojmovima njenih direktnih ili indirektnih troškova i dobiti (više u Johnson, D.G. 2009). Na osnovi uvida u te različite mogućnosti i pripadajuće im ocjene, odlučuje se za onu s najvećim ukupnim dobitima ili najmanjim ukupnim troškovima za najširu zajednicu na koju utiče ta odabrana mogućnost.

Etika vrline

Mogućnosti izbora deontološkog ili teleološkog pristupa u svim njihovim oblicima, kao i njihovih kombinacija, stavlja pravnik koji rješava konkretan slučaj pred odluku o izboru. Kada postoji dovoljan broj pravnih slučajeva s kojima je moguće uspostaviti analogiju iskusni pravnik će odrediti kognitivni okvir i odabrati najbolje raspoloživo rješenje. U takvom slučaju ne postavlja se pred pravnik pitanje u njegovoj savjesti, jer odluka je racionalno utemeljena na uvidu u empirijski materijal i norme koje su u skladu s njim.

Situacija je, međutim, drugačija kada je pravnik suočen sa zadaćom koju nije moguće smjestiti niti u okvir postojećih deontoloških ili teleološki zasnovanih normi, niti pronaći sudske slučajeve za orijentaciju na osnovu analogije. Tada je pravnik pred pitanjem: Kako se ponašati u slučaju kada za odluku i rješenje nemam oslonac izvan mojih ličnih mogućnosti, a to znači izvan sebe kao ljudskog subjekta u pravnoj etici?

Umjesto da se direktno pita: Šta ću ovdje učiniti? – nudi mu se odgovor koji ga uvodi u aristotelovsko određenje vrline, prema kojem postavljeno pitanje zamjenjuje slijedeće: Kakav bi ja trebao biti, tako da budem spreman u svakoj prilici napraviti najbolji izbor od raspoloživih rješenja? (Milde, M. 2002:55).

Da bi se došlo do odgovora na to pitanje, potreban je jasan uvid u aristotelovsko obrtanje perspektive: Ako deontološki i teleološki pristupi u traganju za najboljim pravnim rješenjem imaju *a priori* oslonac u objektivnom znanju koje je moguće formulirati u normu, uputstvo i priručnik, drugi pristup, bilo da je on njihova alternativa ili nadopuna, oslonac traži u pravniku kao subjektu odlučivanja.

Pravnik djeluje s jasnom ulogom ili ciljem. Tako je svaki pravni pothvat cjelina u kojoj su tri faktora: (1) pravnik koji djeluje, (2) pravna funkcija koju obavlja, i (3) cilj s kojim je ta funkcija povezana. Ako se na to primjeni aristotelovsko određenje etičkog djelovanja kao doprinošenja ljudskoj sreći, onda djelovanje pravnik, funkciju i cilj uokviruje zahtjev da oni doprinose

dobru. Tako, dobri X je onaj koji vrši funkciju X dobro, a da neko vrši funkciju X dobro potrebno je da zna koje su vrline, odredbe i sposobnosti povezane s tom funkcijom (Milde, M. 2002:56). Dobar pravnik je onaj koji vrši funkciju svoje struke u skladu s priznatim standardima izvrsnosti. Međutim, nema jednoznačnog određenja stručne funkcije. Njega nema, jer ona ne može biti svedena na prirodnu kategoriju. Stručnu funkciju određuje njen društveni položaj i okvir. Bilo kako bilo, određenje stručne funkcije je nužno da bi postojala potrebna osnovna usmjerenost.

Svaki pokušaj da pravna etika bude izvedena iz nečeg poput društvene funkcije ili svrhe pravne struke suočava se s ozbiljnim praktičnim prigovorom. Očito je da većina onog što pravnici čine, ili se od njih zahtjeva da rade, ima malo ili nimalo veze sa moralnošću. Neki sadržaji njihovog rada su čisto tehnički. Zato uvijek postoji opasnost da se određenje „dobar pravnik“ primjenjuje samo na one koji su jednostavno tehnički sposobni, ali koji nikada nisu morali rješavati složeno moralno pitanje. To znači da počasni pridjev „dobar“ može biti jednako dodijeljen i samo tehnički sposobnim pravnicima i onim pravnicima koji donose moralno ispravne odluke (Milde, M. 2002:56).

Da bi pravnik vršio svoju funkciju tehnički i moralno ispravno potrebno je da, u skladu s već spomenutim aristotelovskim etičkim određenjem djelovanja, usvoji odgovarajuće vrline za datu zadaću, što se postiže osposobljavanjem i uvježbavanjem. Tako stečene vrline potvrđuje način i uspješnost realiziranja stručne funkcije. Te vrline u svim područjima ljudskog života stiču se u poučavanju i primjenjivanju.

Mutatis mutandis slijedi da se vrline pravne struke stiču kroz stručnu praksu. Zato je jasno da te prakse, kao i prateće običaje moraju učiti od nekog ko zna šta su oni i koji je sposoban da ih vrši. Taj proces modeliranja radi prenošenja znanja je ključno i za strukovno i moralno obrazovanje. „Djelovanja su, onda, zvana pravednim i razboritim kada su ona takva kakva bi pravedan i razborit čovjek učinio; ali, nije taj čovjek onaj koji ih čini pravednim i razboritim, već čovjek koji ih čini kao pravedan i razborit.“ (Aristotle, 35) Još jasnije, Aristotel tvrdi da, ako čovjek treba biti posve određen vrlinom, „na prvom mjestu on mora imati znanje; na drugom mjestu, on mora izabrati djelovanja u skladu sa svojim znanjem

te ih izabrati radi njih samih; i na trećem mjestu, njegova djela moraju proizlaziti iz postojanog i nepromjenljivog karaktera“ (Aristotle, 34).

Stručna vrlina mora u skladu s tim postati svojstvo karaktera u kojem se uobičajeno iznova proizvode stavovi i usmjerenja vrlinom određenog pravnika. Kako to Aristotel ističe, nije dovoljno jednostavno „raditi ispravno“. Mora se znati i zašto se čini to što se čini. Iako je proces oponašanja propisanih modela neizbježan dio moralnog obrazovanja, moraju se usvojiti i razlozi na koje su oslonjeni primjeri. Obično će ti razlozi po svojoj prirodi biti ili deontološki ili teleološki, što znači ili na osnovi neke prethodne dužnosti ili principa, ili na osnovi predviđajuće procjene ishoda.

Odluka koja će na najbolji način odgovarati i stručnim i moralnim zahtjevima prava ne može imati svoje potpuno opravdanje u izboru nekog raspoloživog primjera. Na čemu god ona bila osnovana njena održivost mora nositi razloge u sebi. Ako je pravnik pred izazovom donošenja moralne odluke za konkretan slučaj, ne može se očekivati ni isprika ni opravdanje iznošenjem tvrdnje da je odluka donijeta na osnovi savjeta ili primjera koje je dao stariji sudionik ili vršitelj neke dužnosti u hijerarhiji profesionalne zajednice pravnika. Moralna uključenost zahtjeva da se preuzme lična odgovornost za djelovanje i odluke. To znači da se od donositelja odluke očekuje da iznese i objasni razloge na kojima je ta odluka osnovana.

Prema tome, jasno je da aristotelovske pretpostavke pravne etike ne omogućuju da se pouzdano odredi stav i okvir u donošenju odluke kada se ona tiče posve konkretnog slučaja. U postavci o ljudskoj sreći i djelovanju iz nje i radi nje previše je općenitosti pa se taj pristup nerijetko pokazuje teško primjenljivim za konkretan slučaj. Zapravo, konkretne upute struke („vrline“) moraju biti shvaćene kao da ih je sama struka razvila, primijenila i održavala u odgovoru na poznatu ulogu koju struka ima (ili bi trebalo da ima) u društvu (Milde, M. 2002:59).

To zapravo znači da će na sadržaj pravne etike značajno uticati, pa možda ga i odrediti, niz odgovora na posve općenita pitanja. Među prvim od tih pitanja je ovo: Šta je društvena uloga pravne struke? Budući da odgovor na to pitanje nije moguć bez njegovog povezivanja s pitanjem o provođenju

prava, nužno je u vezi s njime postaviti još općenitije pitanje: Šta je pravo? Bez nekog odgovora na to pitanje, nije moguće odrediti šta je odgovarajuća uloga pravne struke.

Umjesto zaključka: normativni principi i etički izazovi

Na koji god način bude rješavano pitanje o razvoju i primjeni etike u cyber-prostoru, polazeći pri tome od deontoloških ili teleoloških principa, na pravnoj teoriji i praksi ostaje zadaća određivanja kriterija izbora jednog ili drugog rješenja te njihovih kombinacija ovisno o uvjetima koje internetski svijet nameće. Važno je naglasiti da rješavanje tih pitanja nije odvojivo od cjeline života u savremenom svijetu, pa su pitanja "internetske etike" *prima facie* povezani sa izazovima u drugim područjima. To znači da bi iz svih etičkih pristupa trebalo izdvojiti i sistematizirati one principe koji vrijede za sve internetske izazove, i to tako da su primjenljivi na cijeli spektar slučajeva koji su se susreću u cyber-prostoru ili u vezi s njim.

Četiri etička principa su predložena zajednička i općevažeća osnova svih etičkih teorija. To su autonomija, isključenje *mala fide* djelovanja, obveznost *bona fide* djelovanja i pravda. Navedeni principi kojima odgovaraju i dužnosti i posljedice mogu biti raspoređeni tako da, ovisno o konkretnom slučaju, jedan može imati prednost nad drugim, što znači da su mogući njihovi različiti redoslijedi. Njihova uspješna primjena pretpostavlja prethodna znanja o vrsti slučaja koji je potrebno riješiti, jer će poredak principa ovisiti o konkretnim okolnostima. To pitanje Mark Kaczeski sumira u tvrdnju koja uključuje da je donositelj odluke „siguran da postoji realna mogućnost postizanja moralnog cilja koji je neko odabrao da poštuje; da nije moguć nijedan drugi način djelovanja u kojem bi bile poštovane obje sukobljujuće moralne dužnosti; da na najmanju mjeru svodimo posljedice kršenja *prima facie* dužnosti“ (Kaczeski 1998:430).

Princip isključenje *mala fide* djelovanja je dužnost da se u svim okolnostima izbjegne nanošenje štete drugom. Nanošenje štete, što znači uvrede, ometanja i ugrožavanja prava drugih mora biti izbjegnuto kada god je to moguće.

Taj nalog je ponekad nazivan i „moralnim minimumom“, jer određuje donju granicu moralne dužnosti. Kada god se razvija etički sistem, taj minimum mora biti uvažan. Ali, etički sistem je utoliko uspješniji koliko prelazi taj minimum u pozitivnom smislu.

Obaveznost *bona fide* djelovanja kao treći princip je pozitivna dužnost. Kad god je to moguće, čovjekovo djelovanje bi trebalo doprinositi dobru drugih. Ta dužnost je općenita, pa njena primjena pretpostavlja također poredak prema važnosti njenih pojedinačnih sadržaja. Raditi za dobro drugih ljudi znači odrediti redoslijed, i to na sljedeći način: (1) potreba je ozbiljna i hitna; (2) onaj koji pruža pomoć ima znanje i svijest o prilikama; i (3) taj koji pruža pomoć ima mogućnost da to učini. Princip *bona fide* djelovanja je naročito važan kada se razmatra dužnost društva da svojim članovima osigura opći pristup internetskoj usluzi.

Princip pravde nameće ili zahtjeva pošten odnos i nepristranost. To dovodi do teorije raspodijeljene pravde, u kojoj se nastoji formulirati podrazumijevajući princip o načinu raspodjele koristi i opterećenja društvenog života. Neki teoretičari naglašavaju jednakost, što znači da bi sva dobra ili koristi trebalo raspodjeljivati jednako. John Rawls, vodeći američki teoretičar liberalne demokracije, usvaja egalitarijanski pristup, iako smatra da je nejednaka raspodjela dobara prihvatljiva kada djeluje u korist svih, a naročito onih kojima su dobra najmanje dostupna, što je određeno kao princip razlike (Rawls, 1971: 85-90). Za istraživanje predstavljeno ovdje, naročito je važno prikazati da bi moralno prosuđivanje trebalo biti osnovano djelimično na formalnom principu pravde te uzeti u obzir neke od standardnih pristupa kako bi dobra ili koristi te opterećenja trebalo pošteno rasporediti u nekoj skupini ili društvu.

Nema ni teorije ni prakse prava bez etičkog utemeljenja. Budući da se pravo prilagođava neprestano mijenjajućim okolnostima života, primjena etike neprestano rješava nove izazove. U tome neke postavke o moralnim dužnostima i posljedicama djelovanja ostaju nepromjenljive, a uvjeti njegovog rješavanja su u neprestanom mijenjanju. Moralna odgovornost je na pravniku, što znači na sudioniku u razvoju i primjeni pravnih pravila. Okolnosti primjene tih pravila su promjenljive, pa nameću nove mogućnosti i tehnike u rješavanju, ali nikada ne oslobađaju pravnika

njegove moralne odgovornosti. Od pravnika kao pojedinca očekuje se da u svim okolnostima djeluje kao etički pojedinac. Kada rješava svoja pravna pitanja u cyber-prostoru, koja su u brojnim svojim sadržajima nova i nikad ranije iskušana, pravnik i dalje ima zadaću da to čini u skladu sa moralnim zahtjevima.

Literatura:

Aristotle, *Nicomachean Ethics*, 34.

Aristotle, *Nicomachean Ethics*, 35.

Audi, R. (ed.) (2006). *The Cambridge Dictionary of Philosophy*. New York: Cambridge University Press.

Frankena, W. K. (1973). *Ethics*. New Jersey: Prentice-Hall Englewood Cliffs, <http://www.ditext.com/frankena/ethics.html> i <http://www.ditext.com/frankena/e3.html> (pristupljeno 29.03.2018.).

https://cyber.harvard.edu/works/lessig/laws_cyberspace.pdf (pristupljeno 17.03.2018.).

Internet World Statistic (June 30, 2019) <https://www.internetworldstats.com/stats.htm> (17.09.2019).

Johnson, D.G. (2001). *Kompjuterska etika*. (M. Milenković, prev.). Beograd: Službeni Glasnik.

Kaczkeski, M. (1998). Casuistry and the Four Principles Approach. U *Encyclopedia of Applied Ethics* (vol. 1, str. 430). San Diego, CA: Chadwick, Academic Press.

Kant, I. (1959). *Foundations of the Metaphysics of Morals*. Indianapolis: Bobbs Merrill

---

Kubasek, N.K, Brennan, B.A., & Browne, M.N. (1999). *The Legal Environment of Business: A Critical Thinking Approach*. New Jersey: Prentice Hall.

Lessing, L. (1997). Tyranny in the infrastructure. *Wired* 5.07, (1997):96 http://www.wired.com/wired/archive/5.07/cyber_rights_pr.html (pristupljeno 17.03.2018).

Lessing, L. (1998). *The Laws of Cyberspace*, http://www.lessig.org/content/articles/works/laws_cyberspace.pdf

Matej, 7:12.

Milde, M. (2002). Legal Ethics: Why Aristotle Might Be Helpful. *Journal of Social Philosophy*, Vol. 33 No.1, Spring 2002, 45-66.

The New Encyclopædia Britannica (1985). *Enciclopædia Britannica Inc*, Chicago, Vol. 4, pp. 578-579.

Rawls, J. (1971). *A Theory of Justice*. Cambridge: Harvard University Press.

Spinello, R. A. (2006). *Cyberethics: Morality and Law in Cyberspace* (Third Edition). Jones and Bartlett Publishers, Inc.

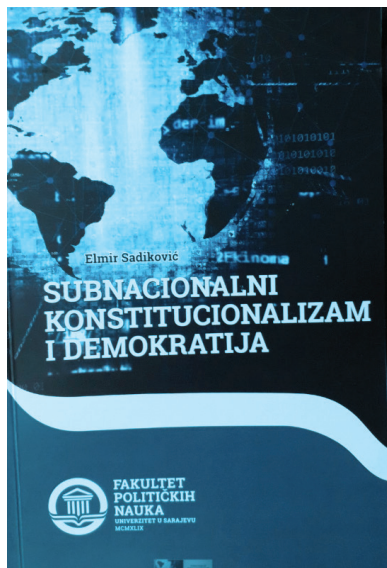
Stanford Encyclopedia of Philosophy (2006). <http://plato.stanford.edu/entries/consequentialism> (pristupljeno 29.05.2018.).

Stanford Encyclopedia of Philosophy (2008). *The Principle of Beneficence in Applied Ethics*. <http://plato.stanford.edu/entries/principle-beneficence/> (pristupljeno 29.03.2018.).

PRIKAZI KNJIGA

Prikaz knjige:

**„Subnacionalni
konstitucionalizam i
demokratija“ (Elmir
Sadiković)**

Knjiga „Subnacionalni konstitucionalizam i demokratija“ autora Elmira Sadikovića na pravi način odgovara na pitanja od krucijalnog značaja koja se tiču političkog sistema i teritorijalne organizacije Bosne i Hercegovine te pronalaska adekvatnog modusa za akomodaciju različitih kolektivnih identiteta u pluralnim društvima poput bosanskohercegovačkog. Polazeći od definicije konstitucionalizma koji se kao pojam u pravnoj i političkoj teoriji često poistovjećuje s ustavnošću, „u smislu pravno ograničene političke vlasti

koja se temelji na ustavu (konstituciji) i političkom sistemu vladavine prava umjesto arbitrarnosti“ (str. 13), autor naglašava kako konstitucionalizam ipak ima šire značenje budući da pojam ustavnosti najprije „podrazumijeva formalnu i sadržajnu saglasnost zakona i podzakonskih akata sa ustavom kao temeljnim pravnim aktom“ (str. 13).

Autor u prvom poglavlju prolazi kroz razvoj konstitucionalizma kao koncepta počevši od prvobitne ideje koja svoje korijene veže za djela antičkih filozofa i njihovih rasprava o državi, do njene transformacije u koncept liberalnog konstitucionalizma koji se teorijski oblikuje tokom 18. i 19. stoljeća. Ističući značaj konstitucionalizma, Sadiković navodi da su ustavi „ostvarili historijsku ulogu regulatora moći nad građanima, a ograničenje državne vlasti je prihvaćeno kao temeljna pretpostavka ostvarenja ljudske slobode“ (2019:19). Iako je pri tome neminovno ograničenje slobode djelovanja pojedinca, država je unutar koncepta konstitucionalizma ujedno i garant njegove slobode budući da je sloboda pojedinca njen primarni legitimacijski princip konstituiranja. Konstitucionalizam, smatra Sadiković, predstavlja ne samo normativno-pravne aspekte ustavnog uređenja države, nego je i izražaj cjeline vrijednosti neke zajednice o prirodi prava, politike, države i društva u cjelini.

Sadiković u ovom poglavlju obrazlaže pojavu nacionalizma kao mobilizirajuće ideologije koja je u prvi plan stavila pitanje i značaj nacionalnog

identiteta te nacionalne pripadnosti kao temelja političkog legitimiteta konstitucije političke zajednice. Autor pri tome posebnu pažnju pridaje multinacionalnim državama, odnosno pluralističkim društvima nekonsolidirane demokratije u kojima su prisutni zahtjevi za politikom priznavanja grupnih identiteta. U takvim državama, smatra autor, mnogo je kompleksniji proces uspostavljanja stabilnog demokratskog ustavnog poretka. Kao jedno od rješenja za akomodaciju različitih kolektivnih identiteta, Sadiković elaborira sub-nacionalni konstitucionalizam koji je u osnovi derivat federalizma, a čini ga „skup pravnih propisa koji određuju položaj i štite prava sub-nacionalnih teritorijalnih jedinica u složenim državama sa zasebnim kolektivnim identitetima“ (str. 29). Na kraju ovog poglavlja Sadiković zaključuje da, iako ne postoji idealan institucionalni model koji bi trajno onemogućio konfliktne između grupnih identiteta u višenacionalnim državama, rješenje se „može naći jedino u uzajamnom prepoznavanju različitih interesa i kompromisom o obliku političke organizacije između 'većinske' nacije koja se identificira sa državom kao cjelinom i 'manjinskih' nacija koje teže većoj autonomiji“ (str.38). Pri tome je, kako autor navodi, neophodno da prvi akceptiraju činjenicu postojanja nacionalne pluralnosti a da drugi imaju u vidu objektivne granice vlastitih zahtjeva za političkim priznanjem u jedinstvenom državnom okviru.

U drugom poglavlju navedeni su konkretni primjeri država u kojima je, u različitoj mjeri i formama, uspostavljena (sub) nacionalna konstitucionalizacija. Tu je navedena Italija kao primjer gdje su regije uspostavljene kao instrumenti supsidijarne teritorijalne autonomije. Kraljevina Španija je obuhvaćena kao primjer koja je „ustavom prilično uspješno institucionalizirala ideju dvojnih identiteta i složene nacionalnosti, koja pomiruje regionalni/etno-kulturni i nacionalni (državni) identitet“ (str. 51). Autor je primjerima obuhvatio i Švicarsku Konfederaciju, najstariju evropsku federaciju, koja je u svom dugom procesu razvoja političkog sistema uspjela ostvariti ustavnu ravnotežu građanskog nacionalnog subjektiviteta i različitih etnokulturnih identiteta. Za razliku od švicarskog modela federalizma koji se temelji na teritorijalnom principu, belgijski model se zasniva na etničkom principu. Nakon detaljne elaboracije političkog sistema i strukture društva Kraljevine Belgije, autor zaključuje da, za razliku od Švicarskog uspješnog modela teritorijalnog federalizma, etnički koncept belgijskog federalizma nije doveo do stabilizacije političkog sistema a tako nije niti uspostavljen integrativni model za izgradnju jedinstvenog građansko-državnog i nacionalnog identiteta.

U ovom poglavlju autor se bavi i protivrječnostima demokratske konstitucionalizacije zemalja

postsocijalističke tranzicije te naglašava pojavu etno-nacionalizma kao najveći izazov liberalno-demokratskoj konstitucionalizaciji ovih zemalja. Uz tu pojavu, Sadiković kao ograničavajući faktor demokratske konsolidacije, političke transformacije i izgradnje liberalno-demokratskih institucija za zemlje istočne i jugoistočne Evrope, navodi nedostatak liberalne demokratske ustavne tradicije i demokratske političke kulture.

Treće poglavlje propituje specifične oblike ustavnih aranžmana na (sub)nacionalnom nivou organizacije političke vlasti te razvoj i odlike ustavne konstitucije Bosne i Hercegovine počevši od srednjevjekovnog perioda pa do aktuelnog političkog uređenja proizašlog iz Dejtonskog mirovnog sporazuma. Budući da je važeći ustav zapravo aneks mirovnog sporazuma kojim je cilj bio prvenstveno da se zaustavi rat, tako autor naglašava potrebu da se postepenom ustavnom reformom uspostavi održiv i funkcionalan politički sistem.

U četvrtom poglavlju Sadiković propituje na koji način se u BiH može etablirati stabilna liberalna demokratija po uzoru na temeljne principe i vrijednosti Evropske unije. On smatra da je zajednički državni bosanskohercegovački identitet moguće razvijati „izgradnjom vrijednosno neodređenih liberalno demokratskih institucija koje će artikulirati socio-ekonomske interese svakog građanina, a u sferi države štititi nacionalna prava tri bosanskohercegovačkih naroda

i njihove identitete kao društvenu stvarnost“ (str. 103).

Govoreći o demokratskim načelima legitimizacije političke vlasti, Sadiković navodi njene temeljne elemente poput demokratskog ustava donešenog uz najširi konsenzus, demokratski kontroliran proces vršenja vlasti, zaštitu temeljnih ljudskih prava i sloboda te priznanje i povjerenje građana u uspostavljeni politički poredak. U multietničkim državama legitimnost je moguće očuvati, zaključuje autor, samo ako su njeni građani spremni međusobno obavezati putem iskazivanja svoje privrženosti političkoj zajednici.

U ovom poglavlju Sadiković propituje krizu legitimnosti vlasti u postdejtonskoj Bosni i Hercegovini uzevši u obzir političko-pravne aspekte. „Nedostatak unutrašnjeg konsenzusa o prirodi i karakteru političke zajednice, politički sistem koncipiran na modelu dva entiteta sa asimetričnom strukturom i tri konstitutivna naroda te strukturalne slabosti države nesposobne da ostvari unutrašnji suverenitet su samo neki elementi koji reduciraju mogućnosti ostvarenje integrativnih funkcija državnih institucija, kao i samo funkcioniranje države bez međunarodnog intervencionizma, ali i kao subjekta međunarodnog prava“, smatra Sadiković (str. 117).

Jednu od najvećih prepreka izgradnji političkog građanstva i modernog građanskog društva u Bosni i

Hercegovini Sadiković vidi u nastojanju tri vladajuće etnokratije da se prodube međuetnički rascjepi. Te etnokratije se suprostavljaju demokratiji uz destrukciju i fragmentiranje društvenih i međuetničkih odnosa, koristeći se ideološkom manipulacijom i masovnom političkom manipulacijom.

U **Petom poglavlju** knjige autor posebnu pažnju poklanja propitivanju koncepta etničke federalizacije. Iako ideja političkog koncepta teritorijalne i institucionalne etno-nacionalne podjele bosanskohercegovačkog društva ima svoj kontinuitet od početka 90-tih godina XX stoljeća, kada se na neustavan način formiraju prve etničke autonomne oblasti, to otvara brojna pitanja koja se naprije odnose na stabilnost društveno-političkog projekta, konstatuje Sadiković. „Uspješne, održive i funkcionalne federacije pretpostavljaju odgovarajući stepen političkog, socio-ekonomskog razvoja, te dovoljno snažnu identifikaciju svih grana sa državom kao cjelinom“ (str. 139-140).

Autor u ovom poglavlju, baveći se pitanjem regionalizacije kao funkcionalnim instrumentom razvoja i supsidijarnog demokratskog uređenja, dolazi do zaključka da je regionalizacija Bosne i Hercegovine na principima evropskog regionalizma i standardima regionalne politike Evropske unije, ideja koja ima legitimnu osnovu sa stanovišta državno-pravne tradicije uređenja Bosne i Hercegovine. Ono što je potrebno u procesu integracije

Bosne i Hercegovine u Evropsku uniju, poentira Sadiković, jeste postepena ustavna reforma uz primjenu evropskih demokratskih standarda uz institucionalizaciju primarnosti individualnih ljudskih prava nasuprot kolektivnim etničkim pravima.

Značaj ove knjige sadržan je u tome što autor nudi, pored teorijskih postavki, empirijski dio u kojem obrazlaže uspješne i manje uspješne modele organiziranja i funkcioniranja države u uvjetima višetetničnosti i multinacionalog društva. Smatramo da stoga ova knjiga zaslužuje posebnu pažnju budući da vrlo konkretno odgovara na pitanja koja su za bosanskohercegovačko društvo od najvećeg značaja.

ELMA HURUZ

Fakultet političkih nauka

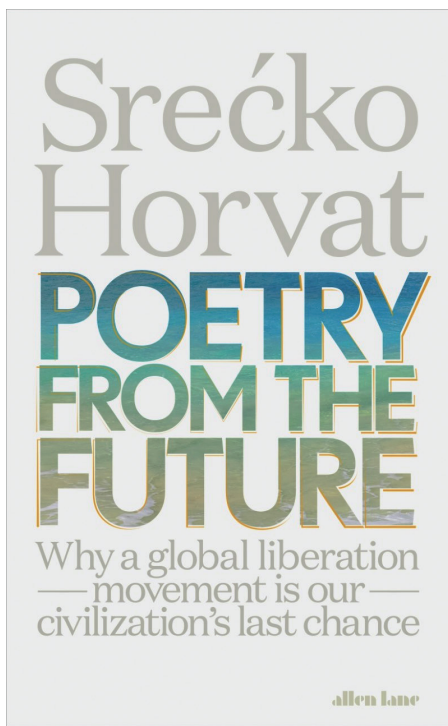
Univerzitet u Sarajevu

Bosna i Hercegovina

elma.huruz@fpn.unsa.ba

71000 Sarajevo

+38762-248-013

Prikaz knjige:

Horvat, Srećko: Poetry From The Future, Why a global liberation movement is our civilization's last chance, Allen Lane/Penguin Random House, UK, 2019, 176 str.

Ako biste sudili knjigu prema njenim koricama, u ovom slučaju prema njenom naslovu, pomislili bi da se radi o nekoj poeziji i liberalnom piscu. Samo

naravno, ukoliko ne znate da se radi o Srećku Horvatu, i da je naslov knjige referenca na Karla Marxa (OsamnaestibrimerLujaBonaparte).

Kratka knjiga filozofa, aktiviste, autora mnogih knjiga i jednog od osnivača Pokreta *Demokratija u Evropi (DiEM25)*, nasuprot naslovu, nije knjiga o budućnosti, ili za budućnost, već upravo suprotno – knjiga namijenjena za sada (*Now*) i ovdje, neodoljivo podsjećajući na Rage Against The Machine i njihovo poznato: *What better place than here, what better time than now?* Jer, kako nam i autor govori, apokalipsa se već događa, sad i oko nas (str. 106-108).

Uragani, zemljotresi, požari, autoritarni desničarski režimi od Turske do Sjedinjenih Američkih Država, skretanje udesno u većini Evropskih zemalja (Austrija, Mađarska, Italija, Poljska, Njemačka), veliki broj raseljenih, 68 miliona ljudi koji bježe od rata ili progona širom svijeta, novi zidovi i nove granice, logori za djecu, brodovi sa izbjeglicama kojima se odbija prilaz našim obalama, sa hiljadama koje se utapaju u Mediteranu, mikroplastika u našim okeanima, na Antarktiku i na švicarskim planinama, klimatska promjena i šesti val izumiranja, obnovljena prijetnja nuklearnim ratom i globalno geopolitičko prestrojavanje, novi

razvoj u umjetnoj inteligenciji i prema kolonizaciji Marsa (str. 9) su upravo stvari koje nam se dešavaju danas, i koji autora tjeraju na promišljanje, i na (poziv na) akciju.

Počinjući sa poglavljem “The First Sound from Occupied Europe”, i vraćajući nas u Drugi svjetski rat, tačnije u 1944. godinu, autor nas, što je veoma bitno u vremenu historijskog revizionizma, podsjeća na slavne davne jugoslovenskog partizanskog otpora i organizacije. Jer kako i sam kaže, “ko zna koliko borbi iz prošlosti već jesu, i biće zaboravljene, od originalnih zvukova, do iskustava i sjećanja” (str. 5). Referirajući se ovdje na Waltera Benjamina, autor Horvat nas ne podsjeća na historijsku borbu partizana “ne da bi razumjeli kako je stvarno bilo” već da razumijemo “neispunjene potencijale – potencijale koji su još uvijek relevantni za našu sadašnjost i ključni za izgradnju bolje budućnosti” (str. 5). Zbog turističke “okupacije”, fašističke okupacije, pitanje onda nije “kako će izgledati budućnost Evrope: već je više traumatično od toga. Što ako je budućnost već ovdje?” (str. 13). Stoga autor kroz cijelo djelo šalje poruku da “odlučno NE” starom svijetu/ poretku (kao u slučaju partizanskog NE naci-fašističkoj okupaciji, i Titovog NE Staljinu), “mora

slijediti još odlučnije DA” (str. 14).

Od “Prvog zvuka iz okupirane Evrope” i 1944. godine, autor nas vraća u sadašnju (okupiranu) Evropu, kroz poglavlje “The Sounds of Occupation” (bosanski: Zvuci okupacije). Kroz lično iskustvo popraćeno mnoštvom izvora, autor nam na primjeru Hamburga i G20 sastanka iz 2017. godine, a referirajući se na italijanskog filozofa Giorgia Agambena, ukazuje na stanje demokratije danas, i na to kako “zaštićena demokratija uopće nije demokratija”. I postavlja jedno od najvažnijih političkih pitanja našeg vremena: “Jesu li nasilni protesti zaista tako nerazumljivi? (...) Nije li takvo nasilje tipična reakcija na strukturalno nasilje sistema koji na prvom mjestu stvara uvjete poniženja, eksploatacije i očaja?” (str. 28). I poučen dešavanjima u Hamburgu, daje odgovor da “tri trenutna modela otpora globalnom kapitalizmu i rastućem fašizmu: alter-samiti, javne demonstracije, nasilni protesti - više nisu dovoljni” (str. 29).

Naravno, autor ovdje ne biva defetistički nastrojen i isključiv prema ovim oblicima otpora, čak nasuprot, autor smatra da “ova tri modela otpora ostaju ključna za jedan poseban razlog koji se može nazvati politička subjektivizacija”

(str. 32). Ali jednostavno nisu dovoljna. Autorovim riječima to bi zvučalo ovako: “Tokom masovnih demonstracija, ljevica i dalje pjeva pjesme otpora iz dvadesetog stoljeća. One jesu lijepe i bitne pjesme koje se ne bi smjele zaboraviti, ali ako želimo stvoriti istinski novi politički subjektivitet, trebamo nove pjesme. Metaforički i doslovno” (str. 34).

Na ovom mjestu ćete se možda ponovo zapitati, pa zašto onda “Poezija iz budućnosti”? Zato jer, referirajući se na film “Arrival”, u kojem umjesto sadašnjosti koja vodi ka budućnosti, dešava se obrnuto: budućnost djeluje na sadašnjost, mijenjajući koordinate onoga što je moguće, stvarajući potencijal za različite ishode situacije koja se činila određenom. Autor vidi da “upravo to sporo otkazivanje budućnosti nosi potencijal za stvaranje alternativne, istinske budućnosti: nešto potpuno drugačije od ovog stalnog propadanja, ovog kontinuiranog stanja izuzetka i sporog samoubistva ljudske civilizacije” (str. 57).

Postavljajući ponovo pitanje “šta ako apokalipsa nije nešto što dolazi, nego je već tu”, autor poručuje “Make Margaret Atwood Fiction Again!”. Ukoliko niste upoznati, Margaret Atwood je autorica poznata po distopijskom djelu “Handmaid’s Tale” (bosanski: Sluškinjina Priča), napisanom 1985.

godine, koje je ponovo postalo poznato ekranizacijom 2017. godine, nakon izbora Donalda Trumpa za predsjednika SAD-a. Riječima autora: “Ako smo prije 2017. godine svi živjeli u onome što se u psihoanalitičkim terminima može opisati kao ‘fetišističko poricanje’, onda od izbora Trumpa živimo u nečemu što bi se moglo opisati kao ‘apokaliptični fetišizam’”(str.54). Kako smo već naglasili, djelo “Poetry from the future” nije samo odlična političko-filozofska analiza, već i jedan aktivistički pledoaje za sadašnjost i budućnost, pa nam autor u dijelu knjige “The sounds of liberation” (bosanski: Zvuci slobode”), ponovo kroz lična iskustva, kao filozofa i aktiviste, i izgubljenih borbi koje su obilježile noviji period, poručuje da nam je za budućnost bitna “hope without optimism” - nada bez optimizma. Jer niko više nije izolovan od utjecaja globalnog kapitalizma i rastućeg fašizma, i ono što trebamo je “globalni oslobodilački pokret” (str. 121) kako nam poručuje i podnaslov ove knjige. Jer ako “novac ne poznaje granice” (str. 121), onda i novi, globalni oslobodilački pokret mora “biti društvo koje želimo izgraditi” (str. 125), “onaj koji bi radio preko granica i iznad nacionalnih identiteta” (str. 130). Naravno, primjećuje autor da

“dok se ljudi međusobno povezuju suočavajući se sa zajedničkom prijetnjom (smrtonosni uragani, ratovi, teroristički napadi, izbjeglička kriza, ekološke katastrofe ili totalno uništenje čovječanstva) još uvijek nema osjećaja *globalne zajednice*” (str. 134), te ispravno uviđa da “upravo stvaranjem onoga što ćemo izgubiti, mogli bismo na kraju spriječiti kraj” (str. 135). To znači “stvoriti pukotinu u sadašnjosti, poremećaj u nametanju kapitalističke temporalnosti, ritam moći” (str. 137).

Ako je na Visu "svaki kamen dokument otpora", tako je i danas upravo ovo djelo dokument otpora. Ako je partizanski otpor u Jugoslaviji bio "prvi zvuk iz okupirane Evrope" u Drugom svjetskom ratu, onda je taj zvuk danas upravo Horvat. Jer ovaj čovjek zna za šta se bori.

Divno je biti njegov drug i biti u mogućnosti pomoći mu.

MINEL ABAZ

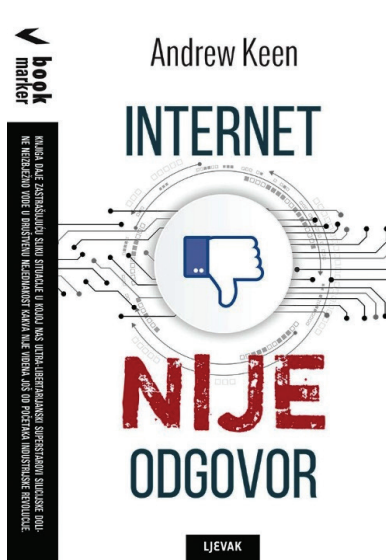
Univezitet u Sarajevu

Fakultet Političkih Nauka

71000 Sarajevo

+387 62 800 601

abaz.minel@gmail.com

Prikaz knjige:

Andrew Keen, *Internet nije odgovor*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2017., 268. str.

Digitalno doba, umreženo doba, informacijsko doba, online svijet, visokotehnologizirani svijet... samo su neke od sintagmi koje svakodnevno čujemo kao opise doba/svijeta u kojem živimo. Osim tih sintagmi, vrlo često čujemo riječ *brzina*, te tvrdnju da nam se dešavaju neke brze i korjenite promjene. Najupečatljiviji susret čovjeka sa tehnologijom i njenim mogućnostima za promjene odvija se, po svoj prilici, posredstvom medija (Gir, 2011) To se posebno

odnosi na digitalne medije – internet i mobilnu telefoniju.

Iako ne više tako mlad i nov medij, internet i dalje izaziva rasprave među znanstvenicima i istraživačima. Brojni autori su pisali o njegovom nastanku i učincima, a istraživači se uglavnom polarizuju na *internet-optimiste* i *internet-pesimiste*. Prvi tvrde da internet demokratizira društva, stvara ravnopravniji i otvoreniji svijet, donosi ekonomske i druge dobiti ljudima. Drugi pak kažu da je internet glavni uzrok jaza između bogatih i siromašnih, da je uzrok veće nezaposlenosti, da pojačava gnjev ljudi tako što čini bogatim samo mali procenat ljudi, itd.

Andrew Keen na početku knjige *Internet nije odgovor* kaže da “umjesto da bude odgovor, internet je ustvari postao središnje pitanje našeg povezanog svijeta XXI stoljeća” (Keen, 2017:9).

Zašto smatra da internet nije odgovor, ili kako on kaže – barem ne još, Keen objašnjava kroz 8 poglavlja knjige *Internet nije odgovor*. Kako su je opisali recenzenti i kritičari (Kazuo Ishiguro, London Sunday Times, The Guardian), knjiga je snažna, kritički intonirana i zastrašujuća. Moglo bi se reći i prosvjetljujuća. Ova knjiga sintetizira istraživanja

brojnih stručnjaka i nadovezuje se na Keenove prethodne knjige o internetu (Kult Amatera 2007, Digitalni vertigo 2012). Iako se Keen može dominantno svrstati u internet-pesimiste, on u knjizi naglašava da nije sve što se tiče interneta loše. Internet je, priznaje Keen, učinio mnogo dobrog za društva i pojedince - povezo je porodice, prijatelje i kolege diljem svijeta. Međutim, on već u *Uvodu* naglašava da ono što internet krije a što je negativno, preteže nad bjelodano pozitivnim.

Prema izvještaju *Global Digital 2018*, više od polovine (53%) svjetske populacije u 2018. godini koristilo je internet, dok najmanje 68% ljudi u svijetu koristi mobilne telefone. Gotovo tačna predviđanja o ovim brojkama iznio je Keen u prvom poglavlju knjige, gdje je podsjetio i na neke zapanjujuće podatke poput onog da je 2013. godine više ljudi na svijetu imalo mobilni telefon nego zahod. No, kako je sve počelo? Keen nas u prvom poglavlju podsjeća na ono što je prethodilo internetu. 1940. godine profesor matematike sa MIT-a (Massachusetts Institute of Technology) Robert Wiener počeo je raditi na sistemu za praćenje njemačkih aviona koji su kontrolirali nebo iznad Londona. Činio je to iz želje da porazi Hitlera, uvjeren

da tehnologija može činiti dobro (Keen, 2017: 27). Matematičar Robert Wiener, elektroinženjer Vannevar Bush i psiholog J.C.R. Licklider, osmislili su ključna načela našeg umreženog društva, a da nisu baš znali šta rade, kaže Keen. Radeći na elektromagnetnom analognom računalu Vannevara Busha, namijenjenog rješavanju diferencijalnih jednačina, Robert Wiener je prvi prepoznao da su računala potencijalno nešto više od običnih uređaja za računanje. Izumio je uređaj za predviđanje putanje leta bombardera, koji se oslonjao na neprekidan protok informacija između oružja i onog ko njime rukuje. Tu novu znanost povezivosti, ističe Keen, Wiener je nazvao kibernetikom. Vannevar Bush je 1945. godine u svom eseju "Kao što možemo zamisliti", ponudio uvod u informacijsku mrežu koja, kako kaže Keen, strahovito podsjeća na World Wide Web. Njegova ideja je bila da znanstvenici stvore *misleće strojeve koji će obogatiti ljudsko znanje*. Uređaj za pohranu informacija koji je izumio Bush, nazvao je *Memex* i opisao ga kao *uvećanu privatnu nadopunu svog pamćenja* (Keen, 2017:30). Treći član trojke *Preteče interneta*, J.C.R. Licklider, u tekstu 1960. godine "Simbioza čovjeka i računala" piše o nadi da

će u budućnosti ljudski mozak i računalo biti čvrsto povezani i da će to spasiti čovječanstvo. Međutim, u to vrijeme postojao je jedan problem sa tim *strojevima koji barataju informacijama* – mogli su baratati samo vlastitim informacijama. To će se promijeniti u toku hladnog rata. Nakon što je Sovjetski savez 1957. godine lansirao satelit Sputnjik, SAD su se *ozbiljno uzdrmale* (Keen, 2017: 34). Keen primjećuje da priča o internetu prije počinje sa strahom nego sa inovacijama. Paulu Baranu, savjetniku sa računala u RAND-u (Institut za vojna istraživanja), u toku hladnog rata postalo je jasno da je jedna od najslabijih karika američkog vojnog sistema njegova razgranata komunikacijska mreža. Baran je to želio premostiti kreiranjem komunikacijske mreže zasnovane na digitalnim tehnologijama, koja bi bila neranjiva u slučaju sovjetskih nuklearnih napada. Paul Baran se tako, potvrđuje Keen, s pravom naziva ocem interneta. Njegova održiva mreža bila je sve ono što jeste internet – nema središte, nema hijerarhiju. Osim tog izuma, Baran je zaslužan i za izum metode prenošenja informacija sa jednog računara na drugi. U godinama koje su uslijedile, tačnije 1969. godine, nastala je mreža ARPANET – osnova interneta. Tim Berners-Lee,

istraživač u CERN-u u Švajcarskoj, 80-ih godina je radio na ideji da čovjek treba da se *zaštiti od vlastite zaboravljivosti* (Keen, 2017: 44). Tako je 1989. godine nastao World Wide Web, mjesto na kojem pohranjujemo tekstove, slike, video snimke, animacije i zvuk, tako da ih može vidjeti bilo koji računar koji je povezan sa internetom i opremljen odgovarajućim softverom.

U poglavljima koji slijede, Andrew Keen u prvi plan ističe sve ono što internet nije, a prema dobronamjernim zamislima stručnjaka je trebao biti. *Novac, Propalo središte, Osobna revolucija, Katastrofa izobilja, Jednopolstna ekonomija, Stakleni čovjek, Kolosalan neuspjeh* – podnaslovi su u kojima nas Keen vodi kroz mračne dubine interneta. Većinu poglavlja Keen započinje ličnim ili bliskim primjerom, što nam slikovito i pojednostavljeno prikazuje suštinu priče koja slijedi. Pioniri interneta su, naglašava Keen, stvorili otvorenu tehnološku arhitekturu. Ona je, četvrt stoljeća kasnije, potpuno drugačija. Internet je postao monetiziran, odnosno sistem u kojem se bogatstvo koncentrira umjesto da se širi. Keen nas u drugom poglavlju podsjeća na djelo “Društvo u kojem pobjednik uzima sve”, Roberta Franka i Philipa Cooka, u kojem se navodi

da se potkraj XX stoljeća povećao finansijski jaz između malobrojne elite i ostatka društva. Upravo to se dešava na internetu, kaže Keen, i to vidimo kroz monopoliste poput Amazona i Googlea. Studenti Larry Page i Sergey Brin su 1996. kreirali projekat pomoću kojeg se sadržaj na webu mogao razvrstati i indeksirati. Tako je nastao Google, koji je do 2014. godine postao druga najvrednija svjetska kompanija sa tržišnom kapitalizacijom većom od 400 milijardi dolara. Međutim, ono što Keen kritikuje jeste činjenica da bez obzira na enormno velike zarade koje ostvaruju Google, Amazon, Instagram ili Facebook, ove kompanije zapošljavaju mali broj radnika. Neusporedivo manji u odnosu na nekadašnje gigante u industrijskoj proizvodnji. “Problem je, naravno, to što svi mi besplatno radimo za Facebook i Google proizvodeći osobne podatke koje te kompanije čine tako vrijednima” (Keen, 2017: 77).

Digitalna revolucija kojoj svjedočimo, smatra Keen, ima destruktivnu moć. Ona uništava radna mjesta i većinu stanovnika svijeta. Sretni i bogati su samo malobrojni. Kao primjere Keen navodi propast Kodaka, nekadašnjeg giganta u svijetu fotografije, kao i propast prodavnica ploča ili tkanina.

Keen nas nadalje podsjeća na sve ono što većina ne vidi, a što su donijele društvene mreže, ili kako ih on naziva *tvornice podataka*, poput Facebooka i Instagrama. *Instagram je najveće postignuće internetskog voajerizma; to je aplikacija stvorena da poželite život bližnjega svoga; to je mjesto gdje pravimo reklame za mene; Instagram je laskavo ogledalo; na Instagramu trava izgleda zelenije...* samo su neki od tvrdnji različitih autora koji su istraživali Instagram. Keen i na ovom mjestu podsjeća na činjenicu da je Instagram imao samo 13 zaposlenih kada ga je Facebook kupio za milijardu dolara. Kako je to moguće? „Upravo je naš rad na našim malim uređajima – naše neprekidno tvitanje, objavljivanje, pretraživanje, ažuriranje, pregledavanje, komentiranje i fotkanje – ono što stvara svu vrijednost u umreženoj ekonomiji“ (Keen, 2017: 135). U isto vrijeme, u svijetu se smanjuje broj zaposlenih, jer zaljubljenici u tehnologiju žele da zamijene čovjeka robotom gdje god je to moguće, kaže Keen.

Keen u drugoj polovini knjige navodi zapanjujuće podatke o tome kako se internet izopačuje u propagandu, laž i prezasićenost trivijalnim informacijama, te kako je nadzor glavni poslovni model interneta. U posljednjem poglavlju, Keen govori o događaju pod

nazivom FailCon u San Francisku (Silicijskoj dolini), na kojem prisustvuju *digitalni milijarderi* i govore o svojim neuspjesima koji su ih kasnije „slučajno“ doveli do enormnog bogaćenja. Govore o neuspjesima odvojenim o stvarnosti, kaže Keen. Tu on još jedanput navodi primjere istinskih neuspjeha, kompanija i ljudi koji su propadali zbog digitalnog prevrata.

„Umjesto da rješava naše savremene probleme, internet zapravo eliminira većinu aspekata našeg života. Umjesto da stvaraju veću transparentnost, imamo uređaje koji nevidljivo čine vidljivim. Umjesto globalno povezanih građana, imamo selfie. (...) Ekonomija dijeljenja ustvari je sebična ekonomija; društveni mediji zapravo su nedruštveni; besplatan sadržaj pokazuje se razorno skupim“ (Keen, 2017: 222).

Šta je odgovor? Andrew Keen u zaključku kaže: „Aktivno zakonodavstvo je najdjelotvorniji način da se internet učini poštenijim i boljim mjestom. (...) *Noblesse oblige*, također. Naša nova digitalna elita treba postati odgovorna za najtraumatičniju socioekonomsku disrupciju od industrijske revolucije“ (Keen, 2017: 262).

Internet nije odgovor (barem ne još), ponavlja u zaključku

autor. Međutim, knjiga Andrewa Keena svakako može pomoći da pronađemo odgovore, odnosno, da se podsjetimo koliko je nužno kritički se služiti našim *produžecima* (McLuhan, 1964).

Literatura:

Gir, Čarli. (2011). *Digitalna kultura*. Beograd: CLIO.

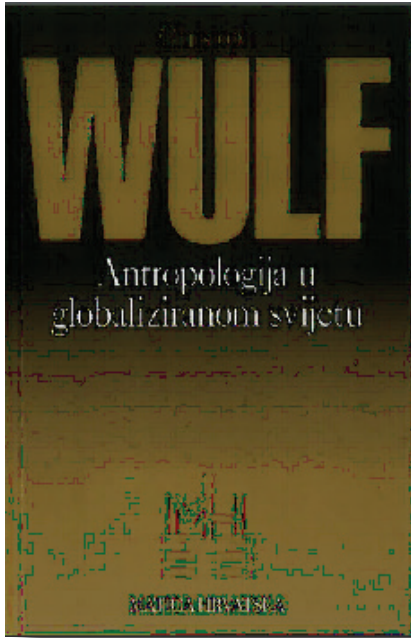
Keen, Andrew. (2017). *Internet nije odgovor*. Zagreb: Naklada Ljevak.

LAMIJA SILAJDŽIĆ

Fakultet političkih nauka

Univerzitet u Sarajevu

Prikaz knjige:

Antropologija Christopa Wulfa – živo iskustvo antropologije (tragom objavljene knjige: Christoph Wulf „Antropologija u globaliziranom svijetu“, Zagreb: Matica hrvatska, 2019)

Čovjek vječito traži sebe. **CH**istorijsko-kulturna antropologija Christopa Wulfa¹

¹ Christoph Wulf je „rođen 1944. u Berlin-Britzju gdje je i odrastao. Završio je gimnaziju u Steglitzu, studirao povijest, pedagogiju, filozofiju i znanost o književnosti na Slobodnome sveučilištu u Berlinu, gdje je 1968. i magistrirao. Promociju iz znanosti o odgoju stekao je na sveučilištu u Marburgu. Od 1970. do 1975. bio je znanstveni

traga za čovjekom koji se, uvidjevši da je mjesto gdje je želio otići ustvari ono na kojemu već jeste, vraća kući. „Odisej i Krist se još uvijek vraćaju kući“, napominje Wulf, ali i odmah propituje: „No, nije li danas mjesto povratka konačno izgubljeno?“² Izgubljenost mjesta povratka osobito se čini prisutnom u globaliziranom svijetu u kojemu se svako (a baš zbog toga, niti jedno) mjesto može činiti mjestom povratka. Antropologijska

suradnik u Njemačkom institutu za međunarodno pedagoško istraživanje u Frankfurtu na Majni. Godine 1973. promoviran je za doktora filozofije, a dvije godine kasnije habilitirao se za struku znanost o odgoju. Od 1975. redovni je profesor odgojne znanosti na sveučilištu u Siegenu, a od 1980. redovni profesor antropologije i filozofije odgoja na Slobodnom sveučilištu u Berlinu, gdje je također suosnivač Interdisciplinarnog centra za historijsku antropologiju, a ujedno član i mnoštva međunarodnih stručnih udruženja iz okružja antropologije, pedagogije i kulturne znanosti. Godine 2008. izabran je za potpredsjednika njemačke komisije UNESCO-a. Počasni je profesor sveučilišta u Bukureštu te gostujući profesor ili istraživač na mnogim sveučilištima diljem svijeta. Utemeljitelj je i zajedno s Holgerom Schulzeom glavni urednik časopisa *Paragana*, međunarodnog časopisa za historijsku antropologiju. Također je član uredništava i znanstvenih savjeta mnogih njemačkih i međunarodnih stručnih časopisa. Među njegovim brojnim knjigama, koje su, kao i neki od ostalih radova, prevedene na više od dvadeset jezika, mogu se izdvojiti sljedeće: (zajedno s Günterom Gebauerom) *Mimesis – Kultur – Kunst – Gesellschaft*, Reinbek 1992; (zajedno s Günterom Gebauerom) *Spiel, Ritual, Geste. Mimetisches Handeln in der sozialen Welt*, Reinbek 1998; *Zur Genese des Sozialen. Mimesis, Performativität, Ritual*, Bielefeld 2005; *Anthropologie kultureller Vielfalt. Interkulturelle Bildung in Zeiten der Globalisierung*, Bielefeld 2006; *Une anthropologie historique et culturelle: Rituels, mimesis sociale et performativité*, Paris 2007; *Anthropologie. Geschichte-Kultur-Philosophie*, Köln 2009 (drugo prerađeno izdanje; prvo izdanje Reinbek 2004); *Anthropology. A Continental Perspective*, University of Chicago Press 2013.“ (preuzeto iz: D. Barbarić, *Bilješka o autoru*, u: Christoph Wulf, *Antropologija u globaliziranom svijetu: Na putu k novoj antropologiji*, Zagreb: Matica hrvatska, 2019, 123 – 124).

² C. Wulf, *Antropologija u globaliziranom svijetu*, Zagreb: Matica hrvatska, 2019, str. 46.

nadnešenost nad ovim polazi *od* i vodi *ke* čovjeku u njegovom supstancijalitetu koji, budući je stalan, pokazuje svoja raznolika ozbiljenja u različitim povijesnim epohama i kulturnim krugovima. Kao što duhovne znanosti ističu da se čovjek može spoznati samo kroz povijesnost, historijsko-kulturna antropologija, koju konceptualizira Wulf, upravljena je na traženje jedinstvene „supstance ljudskoga“ i to kroz historijsko-kulturne specifičnosti, istosti i razlike. Ni u čemu, u tolikoj mjeri, nije vidljiva jednota ljudskoga roda koliko u mnoštvu raznolikosti, razlika i više ili manje prividnih antagonizama koji, dakako, mogu biti ispoljavani na način da predstavljaju suprotnosti, dočim uvijek upućuju na ono zajedničko kod ljudi u različitim epohama i raznolikim kulturama. Stoga, historicitet i kulturalitet načinjavaju poziciju i očiste antropologa koji je u stanju uočiti da su upravo historicitet i kulturalitet supstancijalne odlike naravi fenomena koje istražuje kao i samih postupaka istraživanja. Ovo osobito postaje značajno u kontekstu onoga što bi danas mogli nazvati *Anthropology at Home*³ tj. kada su, uslijed globalizacijskih procesa, višeznačne „pokretljivosti“ ljudi unutar prostora zajedničkoga svijeta, antropologijska pregnuća upravljena na suvremeno manifestiranje historijsko-kulturnih raznolikosti u našem neposrednom okruženju. Blizina Stranosti i njeno proučavanje „kod naše kuće“ i suočavanje sa

³ Vidjeti: M. Segalen, *Uvod*, u: M. Segalen, (ur.) *Drugi i sličan – Pogled na etnologiju suvremenih društava*, Zagreb, Jesenski i Turk, 2002, 11 – 21.

domestizacijom Drugosti uklonila je tzv. obveznu antropologijsku normu po kojoj je Drugi uvijek bio „tamo“, a nikada i „ovdje“, izbistrila je vidike u kojima se jasnije vidi vlastita Drugost i njoj imanentna Stranost. Sve ovo opet vodi opetovanom samorazumijevanju i samotumačenju čovjeka. Historijsko-kulturna antropologija Christoph Wulfa, u tom smislu, naglašava da nas različiti procesi globalizacije, sa više ili manje izvjesnim posljedicama, potiču na stalno postavljanje već postojećih i postavljenih pitanja o čovjeku koja nužno načelno ostaju otvorena. Posrijedi je, dakle, od ranije poznata istina da nikada nećemo moći dati konačni odgovor na ova pitanja, ali i ne samo to. Napuštanje apstraktne antropologijske norme načinilo nas je sposobnim da uvidimo kako ne ostaju otvorenim tek općenita i univerzalna pitanja o čovjeku, nego su to i pitanja za koja se smatralo da su na njih dati prihvatljivi znanstveni odgovori, a to su ona u kojima je posrijedi Drugo i drugačije, Stranost i strano. Kao što čovjek općenito ostaje *skriven (homo absconditus)* tj. zagonetka samome sebi, tako i nekoji partikulariteti ljudskoga (sebstvo, stranost, vlastito i tuđe, kako u nama samima tako i u drugima) ostaju izvan mogućnosti jednoznačnoga, konačnoga i zatvorenoga određenja. Za „čistu znanost“, koja se nad ovime uzaludno trudi⁴, čovjekovo ostajanje

⁴ „[...] nije moguća stroga znanost sve o onim pitanjima koje čovjek po svojoj naravi postavlja nastojeći tako pronaći životnu orijentaciju i smisao“ (I. Kant, *Kritik der reinen Vernunft*, u: W. Weischedel (hrsg.), *Immanuel Kant Werke in zehn Bänden*, Bd. 3, 60., navedeno prema: I. Šestak, *Prilozi filozofiji o čovjeku*, Filozofsko – teološki institut Družbe Isusove,

tajnom može biti iritirajuće.⁵ Zato Wulf ne govori o historijsko-kulturnoj antropologiji kao zasebnoj, u sebe zatvorenoj, specifičnoj sferi znanosti, nego o svojevrsnim antropolojskim pregnućima koja presijecaju i nadilaze disciplinarne granice uz istodobno odjeljivanje, spajanje i prožimanje različitih specijaliziranih znanosti. Gdje god su sjecišta historijskih i humanističkih disciplina, tu ćemo naći zasade historijsko-kulturne antropologije koji ekskluzivno ne pripadaju bilo kojoj od ovih disciplina, a mogu se oslanjati na sve njih. Ovakvo shvaćanje i „pozicioniranost“ historijsko-kulturne antropologije iznova čine vidljivim naše spoznaje o neuhvatljivosti čovjekovog *svijeta života* kao takvog. Svaka naša spoznaja, stoga sljedstveno i ona znanstvena, ne može „zahvatiti“ puninu i cjelinu života čija nam manifestiranja uvijek, u potpunosti ili pak djelomice, izmiču. Možemo se zapitati da li značajni segmenti punine života ostaju baš u pukotinama i napuknućima unutar različitih znanosti kao i na njihovim granicama. Drugim riječima, koncept historijsko-kulturne antropologije se značajnim dijelom oslanja na živi život, onaj „iskonski“, kojega često, uslijed znanstveno-specijaliziranih operacionalizacija i konceptualizacija, previdamo. Argumente za ovakvo

razumijevanje Wulfovog koncepta historijsko-kulturne antropologije crpimo iz činjenice da ga on, pored brojnih uvida i rasprava koji se referiraju na filozofijsku, kulturnu i historijsku antropologiju, temelji na brojnim i transdisciplinarnim uvidima u djelomice potisnute središnje teme europske kulture kao što su čovjekovo tijelo, duša, sveto, ljepota, ljubav, vrijeme, šutnja („Logika i strast“); osnovne relacije čovjeka sa svojim okruženjem („O čovjeku“); pitanja historijske i historijsko-pedagojske antropologije te mimetičke procese kao temelje socijalnih relacija.

U prilog spomenutoj argumentaciji posebice ide i svojevrsno „objedinjavanje“ svega ovoga unutar dugogodišnje serije istraživanja nazvane „Berlinska studije rituala i gesta“, u kojima Wulf i njegovi suradnici rasvjetljavaju značenje rituala i gesta u području odgoja kao i kros-kulturalna istraživanja autentičnoga insceniranja obiteljske sreće. Uz primarno etnografske metode, navedena istraživanja su imala intenciju „prodiranja“ u živi tj. svakodnevni život. Dakle, značajna ishodišta koncepta historijsko-kulturne antropologije leže u nečemu što bi se dalo označiti kao „porodična svakodnevica“, „školska svakodnevica“, „svakodnevica odgoja i obrazovanja“, drugačije kazano kao „antropologija svakodnevnog života“. Upravo u ovome zrcali se specifični značaj historijsko-kulturne antropologije u globaliziranom svijetu, napose kroz

Zagreb, 2011, 42.

⁵ „Zaista nas ništa tako grubo ne vrijeđa kao ovaj nauk, pa ipak! Bez ove najnedokučivije tajne mi smo samima sebi nedokučivi ... tako da je čovjek bez ove tajne neshvatljiviji nego što je ta tajna neshvatljiva za čovjeka“ (B. Pascal, *Misli*, Odjel VIII, str. 434, navedeno prema: N. Skledar, *Čovjekov opstanak: Uvod u antropologiju*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 1996, 35).

izazove enkulturacije, akulturacije, socijalizacije, odgoja i obrazovanja.

Suvremeni, brzomijenjajući svijet ili, kazano riječima Ulricha Becka, „rizično društvo“ (*Risikogesellschaft*)⁶ pored brojnih svojih odrednica predstavlja i doba u kojemu mnogi koncepti, ne samo društveni, nego i oni znanstveni, gube svoj puni potencijal u razumijevanju i organiziranju različitih društvenih procesa. Mnoge znanstvene paradigme, napose one na polju humanističkih i društvenih znanosti, postale su nedostatne u suočavanju sa brojnim problemima. To se zapaža i kroz stalni rast sveopće nesigurnosti življenja i funkcioniranja pojedinaca i zajednica. Stalne promjene sa nepredvidivim ishodima permanentno generiraju stanje straha i nesigurnosti sa realnim, ali i imaginarnim atributima. Ovo je osobito primjetno na kulturalnom području koje sve više postaje kolorit razroznih procesa među kojim se briše svaka granica. Dolazimo do toga da je u našem dobu vrlo teško odjeljivati akulturaciju od antagonističke akulturacije, integraciju od asimilacije, socijalizaciju od otuđenosti, humanizaciju od dehumanizacije, emancipaciju od potčinjavanja. Zamagljenost ovih procesa u svojoj je biti zamagljenost našeg pogleda na svakodnevni život i na stvarnog, a ni imaginarnog Drugog, Drugaćijeg i Sličnog, koji s nama dijeli tu svakodnevicu.

Područje odgoja, obrazovanja i

⁶ Vidjeti: U. Beck, *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1986.

autentičnoga porodičnog života, kada je riječ o ovome, zauzima posebno osjetljivo i ranjivo mjesto. Obrazovanje se počesto restrukturira u brojnim prevratima od strane onih koji „nastoje“ smanjiti ideološki proizvedenu kulturalnu nelagodnost i nesigurnost izazvane prisustvom Drugoga i Stranosti u većinskoj kulturi kroz razvijanje vidljivih i nevidljivih oblika asimilacije. Tako se povećava kulturalna nesigurnost u obrazovanju, a sljedstveno tome i u društvu općenito. Zbog toga, historijsko-kulturna antropologija, između ostaloga, nužno nastoji tragati za antropologijskim odrednicama svakodnevnog života Drugoga kao bitnom elementu u strukturiranju kulturnog prostora odgoja i obrazovanja u suvremenim (posebno europskim) društvima.

Antropologijsko rasvjetljavanje svakodnevice, individualnih životnih sudbina, dovodi nas do spoznaje da je Drugi u „našoj“ kulturi, ustvari, dio kulturalnog okruženja kojemu sami pripadamo i u kojemu spoznajemo Sebstvo. U antropologiji svakodnevice ne istražujemo Drugog koji je *udaljen*, nego Drugog koji je *tu pored*, tj. djelujemo na polju auto-antropologije.⁷ Spoznaje dobivene u ovakvom pristupu čine se značajnim u kontekstu razvijanja kulturalne sigurnosti u suvremenim društvenim kontekstima i razvijanju društvenih veza i društvene

⁷ Vidjeti: V. Gulin Zrnić, *Domaće, vlastito i osobno: autokulturna defamilijarizacija*, u: J. Čapo Žmegač, V. Gulin Zrnić, G. Pavel Šantek (ur.) *Etnologija bliskoga – Politika i poetika suvremenih terenskih istraživanja*, Zagreb, Institut za etnologiju i folkloristiku, Jasenski i Turk, 2006, 73 – 95.

kohezije među različitim pojedincima i grupama. Antropologija svakodnevnog života, o kojoj je riječ, nudi mogućnosti, makar i nevelike, da ne ostanemo uzapćeni u, za suvremena društva raznolike, političko-ideološke, pa i *a priori* postavljene kvazi-znanstvene apstrakcije i svakorazne „centrizme“ kada su posrijedi pojedini konstrukti odgoja i obrazovanja kao humanih procesa koji su prvotno ljudska individualna pa onda i društvena potreba. Antropologijsko zagledanje elemenata stvarnog i izvornog života pripadnika različitih kultura u vrijeme velikih migracija obogaćuje suvremenu odgojno-obrazovnu praksu i kulturu suvremene škole koje se temelje na implicitnoj antropologiji svakodnevnog života koja, kako je već istaknuto, jeste važno ishodište transdisciplinarnih i transnacionalnih istraživanja historijsko-kulturne antropologije.

Ovo je, dakako, tek jedno očiste iz kojega se dadu motriti antropologijska shvaćanja i predodžbe o samoj antropologiji kao disciplini Christoha Wulfa. U tome smislu treba istaći da studija „*Antropologija u globaliziranom svijetu*“⁸ predstavlja sukus njegovih opsežnih i višegodišnjih teorijsko-istraživačkih promišljanja i istraživanja. Druge i drugačije perspektive, kao i dublja analiza Wulfovih antropologijskih pregnuća i navedene studije, iziskuju detaljnije upoznavanje čitaoca sa njegovim

ranijim zasebnim istraživanjima i radovima, posebice onima koji se odnose na pitanja mimesisa, performativnoga i antropologije obiteljskog i školskoga života.

Dakle, razviđanje koncepta historijsko-kulturne antropologije kakvoga ovdje Wulf pokazuje, vodi nas *sub specie aeternitatis* do čovjekovog stalnoga traganja za istinama o sebi, do sebe-znanja i sebe-svijesti kroz predodžbe o Vlastitosti i Stranosti koje često zamjenjuju svoja mjesta. Historijsko-kulturna antropologija, stoga, nadilazi granice znanstvenih disciplina, stalno postavljajući nova pitanja ne samo propitujući ona stara, nego propitujući i „strogu“ znanstvenu terminologiju iznova tražeći potrebnu, heideggerijanski kazano, *pojmovnost*. Spomenute istine o sebi ostaju konačno neuhvatljive jer „ako znanje o istini znači sigurno i konačno posjedovanje istine“, tada „mi ne znamo što je istina.“⁹ Traganje za njima jeste živo iskustvo antropologije koje se razvija u otkrivanju globalizacije u svakodnevicu i svakodnevici u globalizaciji. To bi mogao biti i *facit* ove sadržajno inspirativne Wulfove studije koja nas potiče na traganje za zamagljenim tragovima istine o nama samima u historijsko-kulturalnim proturječnostima, stazama i bespućima globaliziranog svijeta

⁸ Vidjeti: C. Wulf, *Antropologija u globaliziranom svijetu. Na putu k novoj antropologiji*, preveo A. Tufekčić, redakcija prijevoda D. Barbarić, Matica hrvatska, Zagreb, 2019.

⁹ Vidjeti: W. Oelmüller, R. Dölle – Oelmüller, *Grundkurs: Philosophische Anthropologie*, München, Wilhelm Fink Verlag, 1996, 72-73.

Literatura:

Beck, U. (1986). *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne.* Suhrkamp, Frankfurt am Main.

Gulin Zrnić, V. (2006). *Domaće, vlastito i osobno: autokulturna defamilijarizacija*, u: J. Čapo Žmegač, V. Gulin Zrnić, G. Pavel Šantek (ur.) *Etnologija bliskoga – Politika i poetika suvremenih terenskih istraživanja.* Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, Jasenski i Turk.

Oelmüller, W., Dölle R. (1996). Oelmüller, *Grundkurs: Philosophische Anthropologie.* München: Wilhelm Fink Verlag.

Segalen, M. (2002). *Uvod*, u: M. Segalen, (ur.) *Drugi i sličan – Pogled na etnologiju suvremenih društava.* Zagreb: Jesenski i Turk.

Skledar, N. (1996). *Čovjekov opstanak: Uvod u antropologiju.* Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo.

Šestak, I. (2011). *Prilozi filozofiji o čovjeku.* Zagreb: Filozofsko – teološki institut Družbe Isusove.

Wulf, C. (2019). *Antropologija u globaliziranom svijetu. Na putu k novoj antropologiji.* Zagreb: Matica hrvatska.

ADNAN TUFEKČIĆ
Filozofski fakultet
Univerzitet u Tuzli

Prikaz knjige:

Borjana Miković: *Uloga predškolskog odgoja i obrazovanja u pružanju jednakih životnih šansi*, Friedrich-Ebert-Stiftung; Forum lijeve inicijative, 2019. 245. str.

O socijalnom investiranju u djecu i izjednačavanju životnih šansi u europskoj tradiciji javnog obrazovanja ideja jednakih šansi imala je snažan i dugotrajan odjek. Čak i danas, kada i ovaj društveni sistem trpi pod neoliberalnom opsadom, rijetki su glasovi koji se protive egalitarističkom zovu obrazovanja.

No, šta tačno znači jednakost šansi?

Iz perspektive socijalne politike, *princip jednakosti šansi* moguće je artikulirati na različite načine. Lister (2010) razlaže tri potencijalna pristupa u razumijevanju ovoga pojma. Po njoj, u okviru prvog pristupa, princip 'jednakih šansi' reflektira ideju po kojoj moguće društvene podjele na temelju rase, etniciteta, roda, invalidnosti, socijalnog porijekla, religijskog ubjeđenja ili seksualne orijentacije ne bi trebale ograničavati mogućnosti svakog pojedinca da postigne životni uspjeh i samoostvaranje. Ovo razumijevanje jednakih šansi imanentno je anti-diskriminirajućim politikama, a u slučaju rase i roda povezano je i sa antirasizmom i feminizmom. Drugačije razumijevanje šanse prisutno je u središtu Senovog pristupa sposobnosti. U ovom pristupu sadržan je fundamentalni otklon u fokusu javne pažnje i interesovanja od sredstava za život ka aktualnim, dakle stvarnim šansama ili mogućnostima ili izborima koje osobi doista stoje na raspolaganju. U navedenom duhu, u dokumentima UN Komisije za jednakost i ljudska prava, ističe se da "jednako društvo štiti i promovira centralnu vrijednost slobode i stvarne šanse, odnosno mogućnosti svake osobe". U trećoj varijanti koncept jednakih šansi uobičajeno se koristi u opoziciji spram ideje jednakih ishoda. Po ovom stajalištu, osobna društvena i ekonomska početna životna pozicija pojedinca ne bi trebala utjecati na njegovu ili njezinu mogućnost uspjeha, osobito u oblasti obrazovanja i zapošljavanja. Tipične metafore koje se koriste u ovom kontekstu jesu "jednak

start u utrci” ili “*ljestvice šansi*”. Posve je jasno je da svako ne može svako pobijediti u utrci ili doći vrh na ljestvici. Stoga ovaj pristup potencira postojanje šanse ili mogućnosti, bez obzira na ishod.

Prepoznajući značaj i ulogu obrazovanja kao ključnog medija za promicanje socijalne mobilnosti i smanjenje društvenih nejednakosti, razvijena europska društva u desetljećima nakon Drugog svjetskog rata napravila su dramatične iskorake: uspjela su ostvariti gotovo punu pokrivenost djece osnovnoškolskim i srednješkolskim obrazovanjem, demokratizirati pristup visokoškolskom obrazovanju, te učiniti sistem obrazovanja na svim nivoima inkluzivnim, naročito kroz pristup djeci sa invaliditetom. Međutim, već krajem 20-tog stoljeća postalo je evidentno da puki pristup univerzalnom i besplatnom obrazovanju nije dovoljan da se izjednače životne šanse djece u budućnosti. Brojne studije pokazale su da je sprega između djetetovog (socijalnog) porijekla i njegovih/njenih šansi u životu podjednako snažna, gotovo koliko je bila i nekoliko generacija prije. Riječ je o svojevrsnom paradoksu: suočavamo se sa manjim ili većim neuspjehom u postizanju napretka u kreiranju društ(a)va jednakih mogućnosti uprkos značajnom javnom investiranju u oblasti obrazovanja i socijalne, odnosno porodične politike.

Tako je u žižu interesovanja ponovo dospjelo pitanje značaja porodičnih resursa na formiranje ljudskog kapitala. Jedan od najznačajnijih sociologa 20-tog stoljeća, P. Bourdieu (1997), tvrdio je kako obrazovni sistemi – ma koliko bili progresivni i egalitarni u svome dizajnu – u institucionalnom smislu nisu dovoljni za postizanje jednakosti. On je dao i validno objašnjenje zašto je to slučaj. Po njemu, školski milje inherentno je pristrasano u korist kulture srednje klase koja nenamjerno kažnjava djecu iz nižih društvenih slojeva. U recentnije vrijeme pojavilo se jedno alternativno i moćno objašnjenje iz razvojne psihologije, po kojem se krucijalne kognitivne i bihevioralne osnove za učenje – a time i ključni pokretači nejednakosti - postavljaju i cementiraju u najranijem djetinjstvu. Shodno tome, ono što se događa u predškolskoj dobi jeste ključno za razvoj dječije sposobnosti i motivacije za učenje kada dospije u sistem formalnog obrazovanja.

Ako pođemo od ovoga znanstveno utemeljenog stava - da ključni mehanizam leži u ranom djetinjstvu, odnosno u porodici - nameće se pitanje na koji način se može pomoći porodicama da svojoj djeci pruže najbolje moguće životne šanse. Tim prije što razvoj ekonomije zasnovane na znanju – uprkos rijetkim disonantnim glasovima i kritikama (Liessman, 2008) - postaje dominantnom razvojnom paradigmatom koja zahtijeva rapidno povećanje nivoa vještina. Premda nije jednostavno razlučiti

koje vještine su ključne, nije teško zaključiti da će osoba sa niskim ili slabim kvalifikacijama proći jako loše na funkcionirajućem tržištu rada. U teoriji ljudskih resursa prihvaćeno je stajalište da će i kognitivne i nekognitivne vještine (poput liderskih sposobnosti, vještina komuniciranja, sposobnosti dobrog planiranja) biti sve značajnije za individualni uspjeh u (post)modernom vremenu. Objekte kategorije vještina se djelimično prenose genetski, a djelimično su rezultat brige, odnosno okolišnog stimulusa. Budući da kognitivne i nekognitivne sposobnosti utječu na školski uspjeh, pa time i na djetetove životne šanse, zadatak je javnih politika da osiguraju dobru početnu poziciju za svako dijete posmatrajući svako dijete kao zajedničko, kolektivno dobro. Razvijene su zemlje stoga počele razvijati politike i pristupe (punog) obuhvata djece predškolskim odgojem i obrazovanjem. Istini za volju, ekspanzija ustanova za brigu o djeci predškolske dobi prvotno je konceptualizirana kao instrument usklađivanja majčinstva i profesionalnog života, a odnedavno i kao investiranje u djecu i njihove specifične odgojne, obrazovne i razvojne potrebe.

Za to vrijeme, brojna, bremenita i višeslojna lica (postratne) tranzicije u našoj zemlji proizvode, cementiraju i intenziviraju (društvene) nejednakosti. Javni i akademski diskurs preplavljen je, primjerice, analizama koje bi trebale da dokazuju ili opovrgavaju

nejednakost u odnosu na etničku pripadnost. Prisutne su studije, istraživanja i analize koje govore o društvenim nejednakostima kroz prizmu roda ili invaliditeta. S druge strane, nejednakostima u obrazovanju fragmentirano se pristupalo, u pravilu kroz prizmu pristupa tržištu rada. Rukopis pod naslovom "*Uloga predškolskog odgoja i obrazovanja u pružanju jednakih životnih šansi za svu djecu u Federaciji Bosne i Hercegovine*" autorice doc. dr. Borjane Miković proširuje postojeći korpus znanja uvodeći u raspravu (nedostajuću) vezu između obrazovanja i jednakost šansi kod djece. Preciznije, rad napisan na 148 stranica kucaćeg teksta, kroz četiri povezane cjeline, bavi se kritičkom analizom i evaluacijom uloge predškolskog odgoja i obrazovanja u pružanju jednakih šansi za svu djecu u Federaciji Bosne i Hercegovine.

Prvi dio "*Politike Europske Unije u oblasti predškolskog odgoja i obrazovanja i prava djeteta na predškolski odgoj i obrazovanje u međunarodnim dokumentima ljudskih prava i zakonodavstvu Federacije Bosne i Hercegovine*" sadrži, s jedne strane, analizu javnih politika Europske Unije u oblasti predškolskog odgoja i obrazovanja kojom se pokazuje strateška opredjeljenost ove zajednice država da razvija programe univerzalnog predškolskog odgoja i obrazovanja kao signifikantnih "ujednačivača" pohađanja škole i homogenijih obrazovnih postignuća i, s druge strane, pregled međunarodnih

i domaćih standarda dječijih prava, osobito prava na (predškolsko) obrazovanje.

Situirajući analizu pristupa djece u FBiH predškolskom odgoju i obrazovanju u širi kontekst demografske tranzicije čiji su efekti i na razini EU i na razini (F)BiH čitljivi u kontinuiranom padu nataliteta, u drugom dijelu rukopisa (*“Ključni pokazatelji o predškolskom odgoju i obrazovanju u Federaciji Bosne i Hercegovina kroz statističke pokazatelje”*) autorica izlaže ključne statističke podatke o obuhvatu djece u FBiH ovim vidom obrazovanja. Predočeni pokazatelji potvrđuju prisutnu tezu o tome da se u odnosu na prosjek Europske Unije i regionalni prosjek po stopi obuhvata institucionaliziranim predškolskim odgojem i obrazovanjem (F)BiH nalazi na dnu ljestvice (Bašić, 2017). Autorica akcentira i raznolikost situaciju glede obuhvata ovim vidom obrazovanja među kantonima, te ukazuje na niže stope obuhvaćenosti kod pojedinih kategorija djece, osobito djece mlađe od tri godine, djece u nepovoljnom položaju i djece s razvojnim teškoćama. U ovom poglavlju analizirana su i pitanja finansiranja (javnih) predškolskih institucija, stručnog osoblja i odgojno-obrazovnih programa u oblasti predškolskog odgoja i obrazovanja u FBiH. Naročita pažnja je posvećana pitanju da li se i na koji način implementacijom cjelovitih i specijaliziranih razvojnih programa provode standardi sadržani u Okvirnom zakonu o predškolskom odgoju i obrazovanju BiH.

Treći, po meni **najoriginalniji dio rukopisa**, sadrži prezentaciju i analizu rezultata empirijskog istraživanja u dvije ciljne skupine ispitanika: prvu skupinu čine roditelji djece obuhvaćene predškolskim odgojem i obrazovanjem, a drugu skupinu čine profesionalci zaposleni u ustanovama za predškolski odgoj i obrazovanje. S ciljem sticanja direktnijeg i potpunijeg uvida u način na koji roditelji i profesionalci kao dvije najznačajnije karike i najdirektnije involvirani akteri na dvije različite pozicije – jedni na primajućem, drugi na pružajućem kraju lanca - percipiraju i ocjenjuju preformanse aktualnog sistema predškolskog odgoja i obrazovanja (uključujući i pitanja finansiranja, osposobljenosti i motiviranosti stručnog osoblja, kvaliteta samih odgojno-obrazovnih programa, spregu predškolskog odgoja i obrazovanja i životnih šansi djeteta u budućnosti itd), održano je osam (8) fokus grupa u četiri glavna urbana centra FBiH.

Za potrebe ovoga osvrta ukazati ću na neke od prezentiranih uvida. Najprije, čini mi se važnim istaći da i roditelji (gotovo isključivo majke) i profesionalci (i ovdje predominantno žene) ističu i prepoznaju različite koristi od pohađanja ovih programa, i socijalizacijske i pedagoške i razvojno-kognitivne. Nadalje, kada je riječ o ranim intervencijama za pojedine rizične skupine djece - one čiji je razvoj ugrožen siromaštvom ili invaliditetom - iz perspektive profesionalca prepoznaje

se značaj dimenzije vremena koja dijete provodi u vrtiću, odnosno porodici u njegovom kvantitativnoj (broj sati u vrtiću) i kvalitativnoj dimenziji (kvaliteta programa) za izjednačavanje djetetove početne pozicije. Potom, realna je i na iskustvu zasnovana procjena o razlozima niske stope uključenosti djece u programe predškolskog odgoja i obrazovanja, gdje i roditelji i profesionalci ističu opće ekonomske, odnosno finansijske razloge (siromaštvo i nezaposlenost), a potom i nedostatnu mrežu ovih institucija, njihovu podkapacitiranost i neravnomjernu prostornu distribuciju. Od značaja su i stavovi roditelja i profesionalaca o preferiranoj rodnoj strukturi odgajatelja/ica koji reflektiraju još uvijek snažne predrasude spram muškaraca-odgajatelja.

U četvrtom dijelu autorica sintetizira ključne spoznaje i nalaze o stanju sistema predškolskog odgoja i obrazovanja u Federaciji Bosne i Hercegovine do kojih je došla pregledom međunarodnih i domaćih standarda ljudskih, odnosno dječijih prava na (predškolsko) obrazovanje, analizom javnih politika Europske Unije i (F)BiH u ovoj oblasti, te empirijskih istraživanja. Vjerujem da čitalje/ke neće iznenaditi to što opći zaključak koji autorica izvodi nije odveć optimističan. Ipak, smatrajući da je ovaj sistem moguće unaprijediti, učiniti ga učinkovitijim i efikasnijim, te u konačnici uskladiti sa razvojnim politikama Europske Unije, dr. Miković predlaže sveobuhvatnu listu

prijedloga u formi preporuka (trinaest općih, pet posebnih šest preporuke za Federalni zavod za statistiku) za relevantne aktere zakonodavne i izvršne vlasti koji učestvuju u kreiranju i sprovođenju politika predškolskog odgoja i obrazovanja na različitim nivoima vlasti.

Rukopis "*Uloga predškolskog odgoja i obrazovanja u pružanju jednakih životnih šansi za svu djecu u Federaciji Bosne i Hercegovine*" dr. Borjane Miković sadrži originalno, kvalitetno i vrijedno znanstveno-istraživačko ostvaranje. U naučnom smislu, riječ je o vrijednom doprinosu naučnoj (i društvenoj) spoznaji u oblasti koja uprkos svojoj društvenoj značajnosti i naučnoj relevantnosti do sada nije bila predmetom pažljivije naučne analize. Riječ je o projektu koji izborom teme, osebnim teorijsko-metodološkim pristupom, inovativnim načinom prikupljanja podataka, njihovom vještom i znalačkom kontekstualizacijom u odgovarajuće teorijske i javno-političke okvire predstavlja raritet u znanstvenoj i istraživačkoj praksi. Spoznaje sadržane u rukopisu biti će od koristi najprije onima koji se na zakonodavnoj i izvršnoj razini bave planiranjem, razvojem i implementacijom javnih politika u oblasti (predškolskog odgoja i) obrazovanja i porodične politike. Knjiga će biti korisno štivo i za djelatnike/ce javnog i nevladinog sektora angažirane na zagovaranju kvalitetnih politika dječije dobrobiti.

Literatura:

Burdieu, P. (1997). *Reproduction in Education, Society and Culture*. Beverly Hills: Sage.

Liessman, K.P. (2008). *Theorije neobrazivanosti. Zablude društva znanja*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.

Lister, R. (2010). *Understanding Theories and Concepts in Social Policy*. Bristol/Chicago: The Policy Press.

SANELA BAŠIĆ

Fakultet političkih nauka u Sarajevu

Bosna i Hercegovina

Prikaz knjige:

**„Antidruštvene mreže -
Kako nas Fejsbuk razdvaja
i podriva demokratiju“
(Siva Vajdijanatan, 2018.
Beograd: Clio)**

Čini se da je danas gotovo nemoguće pronaći osobu koja nije prisutna na društvenim mrežama, od maloljetnika do starijih generacija. Gotovo svako ima Facebook profil, a pored njega se sve više koriste i ostale društvene mreže poput Twittera, Instagrama, Snapchata, Vibera, Whatsapp-a i drugih. *Facebook* je, bez sumnje, jedna od najpopularnijih društvenih mreža današnjice. Od samog početka, ova društvena mreža privlači sve veći broj korisnika koji svakodnevno objavljuju svoje fotografije, doživljaje i uspomene sa svojim *Facebook* prijateljima. O popularnosti *Facebooka* govori i zapanjujući podatak da danas ima preko dvije milijarde aktivnih korisnika diljem svijeta.¹

Autor knjige „*Antidruštvene mreže - Kako nas Fejsbuk razdvaja i podriva demokratiju*“ najviše govori o problemima koje stvara prekomjerno

korištenje društvenih mreža. Ljudi postaju ovisni o društvenim mrežama i čini se da ne mogu preživjeti nijedan dan a da se ne prijave na svoj Facebook račun. Osim toga, Vajdijanatan objašnjava da su ljudi zbog virtualnih društvenih mreža zaboravili razgovarati jedni s drugima. To se ne odnosi samo na najnoviju generaciju, već taj digitalni komunikacijski sindrom prelazi i na one starije.

Vajdijanatan kazuje kako zapravo najveća ironija leži u činjenici da su društvene mreže učinile čovjeka manje društvenim. Ljudi zaboravljaju na stvarnost i ono što je oko njih, a više se koncentriraju na ono što se događa na društvenim mrežama. Iako su društvene mreže stvorene da povezuju ljude, kroz analizu ove knjige ispostavlja se da se mnogi upravo zbog njih ne druže ni sa kim iz svoje okoline, već usamljeni sjede u sobi i internetom putuju svijetom. Autor navodi da je pojam „društvene mreže“ u **velikom broju slučajeva izgubio svoj smisao**, jer su umjesto stvarnog druženja i povezivanja s prijateljima, za mnoge korisnike Facebook i Instagram postali poligoni za samohvalu i samopromociju, zaradu, iskorištavanje i zlostavljanje drugih korisnika. Jednom dijelu tzv. *influencera na ovim društvenim platformama*, više uopće nisu važni pratitelji i prijatelji, već samo cifre koje mogu zaraditi, dok veliki broj ljudi zbog virtualnog života zanemaruje stvarni život koji im prolazi dok su njihovi pogledi i misli fokusirani na ekrane i lajkove.

¹ Vidjeti više o tačnom broju korisnika Facebook-a na zvaničnom portalu Statista, <https://www.statista.com/statistics/264810/number-of-monthly-active-facebook-users-worldwide/> (pristupljeno 15.9.2019.).

Vajdijanatan u ovoj knjizi postavlja mnogobrojna pitanja koja se tiču korištenja društvenih mreža, poput pitanja realnosti, privatnosti, sigurnosti i zaštite ličnih podataka, uticaja novih digitalnih platformi na svakodnevni život, neadekvatnih odluka koje donosimo zbog količine i sadržaja informacija koje se prenose putem društvenih mreža i da li nas to zapravo u izvjesnoj mjeri dehumanizira i distancira od realnog života. Ako bismo mogli ukratko objasniti taj fenomen, onda možemo zasigurno reći da se danas ništa ne može sakriti od društvenih mreža, s naglaskom da smo u ogromnoj mjeri postali ovisni o njima. Autor, dakle, tvrdi da sa ovako razgranatim mrežama, s korisnicima koji se broje u milijardama, praktično svako sve zna, ili može da sazna, pogotovo onda kada i sami korisnici više ništa ne kriju. Autor također napominje da društveni mediji podstiču „razgradnju demokratske i intelektualne kulture u cijelom svijetu“ (Vajdijanatan, 2018: 17).

Vajdijanatan kroz čitavu knjigu insistira na nekoliko jednostavnih pitanja: Zašto korisnici provode toliko vremena na Facebook-u i zbog čega im se toliko važnih događaja u životu odvija na toj mreži i drugim krupnim servisima u njenom vlasništvu (2018:23)? Autor se pita zbog čega Facebook prati i bilježi svaki naš korak i kako se to odražava na našu društvenu, ekonomsku i političku sudbinu i pokušava objasniti kroz knjigu kako im polazi za rukom da

eksploatiraju i unovče našu pažnju te kolika je zapravo cijena „ekonomije pažnje“ (2018: 24)? Koliko vremena izdvajamo da razmislimo o onome što već znamo kada koristimo društvene mreže? Koliko nam društvene mreže ostavljaju vremena da razmišljamo o informacijama koje zahvaljujući njima dobijamo u ogromnim količinama? *Stoga je ovu knjigu* najbolje razumjeti kao pokušaj da se čitalačka publika nagovori da napravi prostor, ili pronade vrijeme da razmisli o onome što o društvenim mrežama već u određenoj mjeri zna. Dakle, čitateljima koji su posvetili vrijeme, Vajdijanatan u ovoj knjizi nudi smjernice i kontekste za razmišljanje o društvenim mrežama u načelu, s posebnim osvrtom na Facebook, kao najmoćnijoj društvenoj mreži sa najvećim brojem korisnika diljem svijeta.

Ova knjiga je posvećena uglavnom korporaciji Facebook. Vajdijanatan objašnjava kako je, poslije skandala sa njegovom prodajom, preko 80 miliona osobnih agencija Cambridge Analytica Facebook stavljen pod kritičku lupu stručnjaka i američke administracije. Autor svojim kritičkim osvrtom dokazuje da je Facebook postao najveća korporacija za oglašavanje, i da zapravo nije stvarni pokretač revolucionarnih društvenih promjena i da u tom kontekstu dobro služi autoritarnim režimima i da želi postati operativni sistem naših života. Na taj način se omogućava globalna manipulacija koja je sa stanovišta demokratije neprihvatljiva.

Autor također napominje da su sve veće prijetnje da tehnologija počne dominirati našim životima, čineći nas sve **više izoliranim i manje humanim**.

Knjiga *”Antidruštvene mreže - Kako nas Fejsbuk razdvaja i podriva demokratiju”* objašnjava zbog čega je Facebook dobar za pojedince a loš za zajednicu i stvarnu slobodu. Naime, Vajdijanatan napominje da ako su društvene mreže promovirane kao novi društveni komunikacijski poredak u kontekstu spajanja navodnih pokidanih veza između članova zajednice, bilo onih brojnih lokalnih, bilo jedne globalne zajednice, onda već danas sa sigurnošću možemo reći da taj posao držanja zajednice na okupu društvene mreže rade jako loše. Društvene mreže, kako autor navodi, proizvode razdore i sukobe, produbljuju jazove i dijele, lokalno i globalno, svijet na jedne prema drugima krajnje neprijateljski nastrojene suparničke identitetske (etničke, vjerske, rasne, kulturne, političke) grupe.

Umjesto da Facebook bude alat koji bi nam olakšao da se okupimo i zajedno razmotrimo pitanja u vezi sa interesima koje bismo odredili kao opće dobro, te da jasno artikuliramo to digitalno zajedništvo i zajedničke ciljeve, Facebook efikasno devalvira svaki takav pokušaj, stvarajući utisak da ne postoji neka sveobuhvatna zajednica, već samo niz posebnih, homogenih grupa ili pojedinaca, koji su u stalnom sukobu sa drugim navodnim zajednicama ili

pojedincima, od kojih se svako zalaže samo za svoje sopstveno, partikularno dobro, bez obzira na to kakvu štetu time nanosi drugima. Autor vrlo vješto i zanimljivo pripovijeda o problemima koji se javljaju u korištenju Facebook-a, navodeći ilustrativne primjere kao potvrdu njegovih širokih i detaljnih razmatranja. Autor vično koristi krilaticu, a upravo jedna zanimljiva krilatica, reprezentativna za stavove iz knjige, nalazi se na samom početku knjige, kao naslov uvoda: *S Fejsbukom je problem u Fejsbuku* (Vajdijanatan, 2018: 15). Dok se na samom kraju posljednjeg poglavlja, a prije zaključka, nalazi druga krilatica: *Fejsbuk ne favorizuje mržnju. Ali mržnja favorizuje Fejsbuk* (Vajdijanatan, 2018: 198). Između ove dvije krilaticu je smještena detaljna analiza koja pokazuje kako se od konstatacije da je Facebook problem stiže do precizne dijagnoze tog problema.

U sedam poglavlja knjige Vajdijanatan prelazi put od opisivanja i objašnjavanja vezanosti za društvene mreže, prvenstveno za Facebook, svakog pojedinačnog korisnika, da bi taj krupni plan do kraja knjige pretočio u jedan sveobuhvatni, a to su posljedice korištenja Facebook-a po čitave političke zajednice. Svako poglavlje nosi vrlo živopisan naslov: od *Mašine za uživanje*, preko *Mašine za nadzor*, *Mašine za odvratanje pažnje*, *Mašine za čovjekoljublje*, *Mašine za proteste*, *Političke mašine*, *Mašine za dezinformisanje*, do zaključne *Mašine za besmisao*. Autor izlaže mehanizme

za privlačenje korisnika, raskrinkava obećanja vlasnika Facebook-a u vezi sa svrhama i ciljevima kojima teži ta mreža, utvrđuje njene stvarne učinke i iznosi razloge za njenu pogubnu uspješnost.

Vajdijanatan poentira kako Facebook zloupotrebljava inače sasvim prihvatljive porive svojih korisnika. Facebook, dakle, izlazi u susret našoj želji da pripadamo, da se osjećamo dijelom neke zajednice i nudi nam instant zadovoljstvo iz činjenice da su nas drugi opazili i priznali kao vrijedne pažnje. Iz ugla Facebook-a, i iz ugla njegovih korisnika, sasvim je nevažno kojoj se grupi pripada i odakle stiže pažnja. Zapravo je ovdje korisnicima Facebook-a najvažnije osjećati pripadnost i imati priznanje od strane drugih korisnika. S tim pripadanjem nužno ide i zajednica. Stoga se Facebookove kampanje uvijek vrte oko uspostavljanja veza, približavanja ljudi, omogućavanja da sa drugima podijelimo svoja osjećanja i brige, te da sa drugima učestvujemo u rješavanju zajedničkih problema ili otklanjanju prijetnji koje su se nad sve nas nadvile. Vajdijanatan smatra da je upravo ovo po mnogo čemu lažno predstavljanje Facebooka, jer iako tako mislimo, mi u suštini ne rješavamo niti jedan od navedenih problema i briga koje imamo kao pojedinci.

Autor kazuje kako biti povezan, to jest primjećen i prihvaćen, nije isto što i pripadati *otvorenoj kulturi* u kojoj se prepoznaju i uvažavaju *gledišta i stavovi drugih*. Po autoru je to zato

što se na Facebooku primijećenost i prihvatanje ne mjere razboritim rasuđivanjem o kvalitetu pripadanja. Broj *sviđanja* i *dijeljenja* raste ili pada na osnovu prvih, ishitrenih reakcija, a ne poslije studioznog promišljanja i uzimanja u obzir potencijalnih posljedica. Ali, pošto želimo da nas vide i prihvate, to jest da pripadamo, podilazimo ishitrenim izborima drugih članova zajednice kojoj težimo ili čiji smo dio. Vajdijanatan objašnjava da Facebookovi algoritmi izlaze u susret našem uživanju u prihvatanju na način gotovo jednak načinu na koji aparati za kockanje zadovoljavaju kockarsku požudu svojih korisnika. Oni ustvari produbljuju našu želju da budemo prihvaćeni i zadovoljavaju je tako što nas čine zavisnim od mreže, jer imamo stalno želju da ponovimo isti doživljeni užitak i bez jasne slike o tome kako se to postiže, vraćamo se stalno iznova mreži i odvajamo sve više vremena za mrežu (Vajdijanatan, 2018: 50).

Vajdijanatan ističe da je Facebook zapravo najrašireniji sistem za nadzor globalnog stanovništva, jer trguje našim podacima, našom pažnjom i našim vremenom (Vajdijanatan, 2018: 67). Facebook sve to prodaje zainteresiranim kompanijama, komercijalnim i političkim organizacijama, a na kraju često i državama. Jednima su ti resursi potrebni za oglašavanje i bolji plasman proizvoda, drugima za širenje i prihvatanje političkih ideja; dok država, pak, pomoću njih može vršiti efikasan nadzor nad građanima. Vajdijanatan kaže da u tome ne mora biti ništa

nužno loše ali samo ako bi slučaj bio takav da se te kompanije, političke organizacije i države vode isključivo dobrim namjerama. Ako to sagledamo kritički, znamo da to baš i nisu uvijek dobre namjere. Tako Facebook i druge mreže, objašnjava Vajdijanatan, pod krinkom primjerenosti i prihvaćenosti, umrtvljuju naše kapacitete da zajednički radimo za kolektivno dobro, što se zapravo reflektira kroz sam naslov knjige.

Autor se također u značajnoj mjeri osvrće i na pitanje privatnosti korisnika Facebook-a. Razlozi zbog kojih su društvene mreže sve više *modus operandi* i *modus vivendi* naših života su uglavnom lični. Kada koristimo društvene mreže ugrožavamo sopstvenu privatnost i reputaciju. Vajdijanatan pravi komparaciju između domena privatnog i javnog, na način da reputaciju dovodi u vezu s privatnošću. Evidentno je da su društvene mreže pomjerile granicu između privatnog i javnog prostora i učinile je tako transparentnom i providnom da možemo zaključiti da ona praktično više i ne postoji. Pravi problem je to što nam društvene mreže uskraćuju mogućnost da suštinski upravljamo svojom reputacijom. Drugim riječima, Vajdijanatan privatnost shvata kao našu sposobnost da gradimo svoju reputaciju u zavisnosti od raznih konteksta u kojima se krećemo. Autor taj pojam reputacije objašnjava kroz vrlo jednostavan primjer, a to je da nećemo poželjeti da istu sliku o nama imaju i naši bliski prijatelji i

naši poslovni partneri. Ni jednima ni drugima, zapravo, nije ni potrebno da poznaju sve strane ili sva lica naše ličnosti. Stvar je zdrave pameti da u svakom od tih krugova drugačije gradimo svoju ličnost, u zavisnosti od potreba i ciljeva kojima se unutar njih rukovodimo. Vajdijanatan upravo te slike naziva našom reputacijom.

Vajdijanatan državu shvata kao veliki instrument za promišljeno kolektivno djelovanje. To znači da bi svako građansko društvo moralo izvršiti pritisak na državu i podstaknuti je da napravi jasne propise šta je dozvoljeno na mrežama a šta nije te kojim podacima se može trgovati uz pristanak korisnika, a sa kojima ne. Autor takođe smatra da se moraju ukinuti monopoli na mrežama, te da je država ključni faktor koji mora zaustaviti propadanje i osnažiti položaj tradicionalnih medija koji ubrzano ostaju bez resursa, jer se sva sredstva usmjeravaju ka društvenim mrežama koje su daleko isplativiji prostor za oglašavanje. Tradicionalni mediji, smatra autor, ipak idu naruku drugačijem širenju i prihvatanju informacija. Takva reforma treba da traje do trenutka kad u izmijenjenim okolnostima novi mediji steknu osobine koje idu naruku zajedničkom promišljanju koje se rukovodi zajedničkim dobrom, a ne partikularnim interesima i sebičnoj utrci za profitom. U jednom od poglavlja čak direktno kazuje da Facebook nije samo bezazlena društvena platforma na internetu i mobilnim uređajima, već je cilj ove mreže zapravo da zastupa

i predstavlja internet i svoje stvarne namjere zamaskira tvrdnjama da radi u javnom interesu (Vajdijanatan, 2018: 119).

Autor kritički naglašava kroz knjigu da bi mudra odluka trebala biti da korisnici prestanu koristiti društvene mreže upravo zbog mnogobrojnih pitanja oko korisničke sigurnosti, ali su, kako kaže, porivi za pripadanjem i sviđanjem jači od razboritosti. On navodi da štampa i televizija mogu odigrati važne pozitivne uloge u masovnim emancipatorskim poduhvatima. Vajdijanatan u zaključku kaže da se u pozitivne svrhe trebaju upotrijebiti tradicionalni mediji kako bi se u red doveli novi mediji, tj. društvene mreže.

Ovaj prikaz treba završiti preporukom profesorima, studentima, nastavnicima i učenicima da obavezno pročitaju ovu knjigu, da se tako pokušaju pripremiti na adekvatnu putanju učešća, pronaći i jasno artikulirati vlastitu konstruktivnu ulogu u oblikovanju zajedničke društvene zbilje u novomedijskom okruženju. Pritom unaprijed moraju preuzeti dio odgovornosti u kontekstu pripadnosti u tim digitalnim zajednicama na društvenim mrežama, na način da moraju biti potpuno svjesni svih prijetnji, slabosti, potencijala i koristi koje nam daju društvene mreže, a pogotovo Facebook, samo ako znaju kako se adekvatno postaviti u svakom kontekstu novog načina komuniciranja. Ako ćemo već koristiti društvene mreže, onda ne smijemo dozvoliti da

„na gubitku bude naša sposobnost da o problemima razmišljamo zajedno“ (Vajdijanatan, 2018: 213).

JASNA DURAKOVIĆ
*Fakultet političkih nauka
Univerzitet u Sarajevu*

SARAJEVSKI ŽURNAL ZA DRUŠTVENA PITANJA (2019)
SARAJEVO SOCIAL SCIENCE REVIEW (2019)

Web
journalfpn.unsa.ba

Lektorica / BHS proofreading
Bjanka Alajbegović

Lektorica za engleski jezik / English proofreading
Ana Kravić

Naslovna stranica / Cover design
Fabrika

DTP
Sanin Katica

Tiraž
100 primjeraka

Štampa / Printed by
TMP d.o.o.

